

БАҒАСЫ 45 т

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.pdfmerger.com

С. АХМЕТОВ, А. БАХРАТДИНОВ,
А. ИРНАЛАНОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ
ӘДЕБИЯТЫН
ОҚЫТУҒА МЕТОДИКАСЫ

НОКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1989

8с(кк)
А95

С. АХМЕТОВ, А. ПАХРАТДИНОВ, А. ПИРНАЗАРОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫН ОҚЫТУҰ МЕТОДИКАСЫ

Арнаулы редакторы Турсынбай Айтанов

DIZIMGE ALINDI-2010

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1988

Ахметов С. және басқалар.

Қарақалпақ әдебиетін оқыту методикасы: Нөкіс мемлекеттік университеті үшін сабақтық (С. Ахметов, А. Пахратдинов, А. Пирназаров) Нөкіс, Қарақалпақстан, 1988—160 бет.

Рецензенттер: Филология ғылымдарының докторы, профессор М. Сандов, филология ғылымдарының докторы, профессор Қ. Маңсөтов.

4906010400—082

136—88

М—357(04)—88

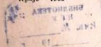
ISBN 5—8272—0138—3

«Қарақалпақстан»—1988.

На қарақалпақском языке

Сражатдин Ахметов, Абдсайыт Пахратдинов,
Абдыкерим Пирназаров

Издательство «Қарақалпақстан»
Нұкус — 1988

Редакторы Ж. Отеналов
Худ. редакторы К. Рейназаров.
Тех. редактор Е. Ермеев
Корректоры М. Махмудов.

ИБ № 3166.

Түпнұсқа берілген жақты 19. 04. 88. Басылуға рұқсат етілген жақты 25. 06. 88.
Қағаз форматы 60х90 1/16. Көлемі 10,0 баспа табақ. 10,97 есеп баспа табақ,
Заказ № 603. Тиражи 1000. Бағасы 45 т.

«Қарақалпақстан» баспасы, 742000, Нөкіс қаласы, Қ. Маркс көшесі, 9.

ҚАССР баспа, полиграфия және кітап саудасы істері бойынша Мемлекеттік комитетінің «Правда» газетасының 50 жыллығы атындағы Нөкіс полиграфиябинияты, 742000, Нөкіс қаласы, Қ. Маркс көшесі, 9.

АВТОРЛАРДАН

Орта мектептерде әдебиетті оқыту методикасы жүде құралымы және қиын мәселелердің бірі болып есептеледі. Сондықтан авторлар коллективі ұзақ жылдардан бері қарақалпақ әдебиетін оқыту методикасының үстінде табыссыз жұмыс алып барды. Бұл міндетті жазарда авторлар үшін екі нәрсе тийкар етіп алынды.

Біріншіден, еліміздегі алдыңғы қатардағы әдебиет оқытушыларының не тәжірибелеріне, екіншіден туысқан халықтар республикасындағы әдебиетті оқыту методикасы тарауындағы жазылған ғылыми методикалық әдебиеттерге сүйенді, және де, әсіресе В. В. Голубков, Н. И. Кудряшев, Я. А. Роткович, С. Далимов, Х. Убайдуллаев, Қ. Ахметов, Ө. Қоқыратбаев және т. б. да еліміздегі белгілі авторлардың міндеттерін кең пайдаланылды.

Усы оқыту құралының I бөлімі мектептегі оқыту пәнінің қатарында әдебиет пәнінің алатын орны; әдебиетті оқыту методикасының ғылыми пән екендігі; оның өзінше тән өзгешеліктері және тийкары ізерттеу объекті, әдебиетті оқыту методикасының басқа ғылымдар менен байланысы; методикалық мыналар; қарақалпақ совет мектептерінде әдебиетті оқыту методикасы тарихынан, орта мектептерде әдебиетті оқытудың негіздері—бөлімдері филология ғылымдарының кандидаты, доцент А. Пахратдинов тарапынан жазылды. Оқыту құралының II бөлімі—жұмысты алаңдастыру; кірісу жұмыстары; әдебиет оқыту; әдебиет шығарманың мазмұнын өзестіру және бекітпеу; әдебиет шығармаларды таллау бөлімдері профессор С. А. Ахметов тарапынан жазылды. Оқыту құралының III бөлімі—мектептегі жоғары классларында қарақалпақ әдебиетінің системалы курсы оқыту методикасы мұғалім А. Пирназаров тарапынан, IV бөлімі—VIII, IX, X класслар үшін материалдар А. Пахратдинов тарапынан жазылды.

Авторлар коллективі үшін бұл қарақалпақ әдебиетін оқыту методикасы сабақтарын даярлау ісі—бірінші тәжірибе. Сондықтан онда кейбір кемшіліктердің шығуына қалауы тәбиғи. Сонымен бұл сабақтық бойынша өздерінің досық кеңестерін билдірген жолдасарға авторлар коллективінің кеудінен міндетарлық билдіреді. Және олардың зорұрлы пікірлерін келешекте есепке алады.

30464

ОРТА МЕКТЕПТЕ ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МЕКТЕПТЕГІ ОҚУҢ ПӘНДЕРІНІҢ ҚАТАРЫНДА ӘДЕБИЯТ ПӘНІНІҢ ОРНЫ

КПСС Орталық Комитетінің 10-апрель 1984-жылғы пленумының қарарында және 12-апрель 1984-жылғы СССР Жоқарғы Советі мақұлдаған «Ұлымға білім беруің және мектептегі реформасының тийкары бағдарлары» қаққындағы қарарларында: «Өсіп киятырған жас оқулаққа илим тийкарларынан терең және бекем білім беруің, оларды практикада қолланыудың тәжірибесін және шеберлігін ісеп шығың, материалистік көзқарасты қалыптестірің Совет мектебінің ең әҳмийетлі, өзгерісетуің қазыпасы»,—деп атап көрсетілген. Бул әҳмийетлі қарарларда мектепті реформа жасаудың зәрурліктері және де оның бірден емес, ал жергаликкі жағдайларды, миллий өзгешеліктерді есепке алған жағдайда он биринші, он екінші бесжылдықтар (1984—1990 ж.ж.) дәуірлерінде этаплы рауиште неке асырың қазыпасы турады.¹

Қарақалпақ әдебиатын мектептерде оқытуың және оны оқытудың методикалық сабақлығын дәуірдің үлкен тарихы бар.

Улы Октябрь социалистік революциясының жеңісі адамзат тарихында жаңа бир дәуірдің ашып берді. Бул тарихый дәуір Орта Азияда жасаушы барлық халықтар менеп бирге қарақалпақ халқының да илим және мәдениет тарауында әжайың дәрежеде рауажланыуына алып келді.

Қарақалпақ халқы революцияға шекем Советлер Союзында жасаушы халықтар сыяқлы халықтың жәмийетлік тарихының бир бөлігін кураушы, миллий мәдениатының тарихы деп есепленатуың дәтте белгілі бир тарихый дәуірлердегі халықтың жәмийеттік санасының өсуі дәрежелерін көрсететугің фольклор және әдебиатына бай халық болды. Бирақ, соған қарамастан қарақалпақ әдебиаты қаққыйқый илим болып қалыптесе алмады. Ол дәуіргі дәуірдегідей әдебиет тарихы, әдебиет критикасы болып әдебиет таныың илиминің принципінде қурылмады да, нәзерленбеді де. Ол әсірлерде қарақалпақ әдебиатын бундай етіп нәзерлеу қаққында олар да болмады. Бунің себебі, би-

риншіден, дәуіргідей халық мәдениатына мәмлекеттік ғамхорлық болмады, екіншіден, қарақалпақ халқының өзлерінің миллий өзгешеліктеріне илайықластырылған оқыың орындары жоқ еді. Жазба мәдениеті жүде төмен болды.

Қарақалпақ әдебиаты барлық жанрлар бойынша рауажлана алмады. Әдебиет тек поэзиядан ибарат болды. Халық әдебиатын және искусствосын өзлері адында сақлады. Әсірлердің әсірлері, атадан балаға қадірлеп жеткерді. Бизің дәуірімізге халықдық әдебиет кияпханалар арқалы емес, халық мәдениатын қадірлеуің адамлар—жырау-бақсы, қиссахан және қаты кулақ адамдар арқалы жетасті. Сонлықтан да бул жылларда қарақалпақ әдебиатын оқытуың туралы педагогикалық, методикалық илимий ой-пікірлердің болыуы мүмкін емес еді.

Қарақалпақ әдебиатының илим болып қалыптестіуі, ол қаққында илимий теориялық ой-пікірлердің тууылуы, мектептерде орта және жоқары оқыың орындарында оқытылуы, ол қаққында педагогикалық, методикалық ой-пікірлердің тууылуы тек Улы Октябрь социалистік революциясынан кейін, совет дүкіметінің тусында ғана басланды.

Еліміз социалистік рауажланыың жолына түсті. Коммунистер партиясының ленинлік миллий сиясатының нәтижесінде Орта Азияда миллий дүкімет шегараларын белгілеу дәуірлерінде Пүткіл Союзлық атқарыың Комитетінің 1924-жылғы 14-октябрьде өткерілген екінші сессиясының бүрінгі Түркістан Автономиялы Совет Социалистік Республикасының қарауындағы Қарақалпақтарды Қарақалпақ Автономиялы областы етіп қайта дузды. Қарақалпақ халқы формасы бойынша милдеттік, мазмұны бойынша социалистік мәдениатын дәуірге мүмкіншілік тапты. Солай етіп, социалистік миллет мәдениатының тарихын қурайтугың қаққыйқый жазба әдебиатының идеялық тийкарлары Қарақалпақстанда совет дүкіметін дузуы үшін гүрес дәуірлерінде басланды. Революцияға шекем тек поэзиядан ибарат болған қарақалпақ әдебиаты проза және драматургия тарауында да жылдан-жылға рауажланыуын дәуам еттирді.

Ал, революцияға шекемгі фольклор және жазба әдебиаты ел ішінде, халық аузынан жиянаың және оны баспа сөзде дағазалау, ол қаққында илимий пікір айтыулар басланды. Солай етіп, Қарақалпақ әдебиаты бойынша жаңадан әдебий илимий ойлардың ирген салына баслады. Буган әбетте, бизің халқымыз бирден жетіскен жоқ, биринші, гезекте рус илимпазларының және миллий республикалардың әдебиет таныың илиминің тәжірибелерін үйренуің арқалы жетісті.

30-жылдардың екінші ярымынан баслап қарақалпақ әдебиаты өз алдына илим болып қалыптесе баслады. Усы дәуірлерден баслап қарақалпақ әдебиаты муғаллимдер таярлау институтында, педагогикалық институтта, дәуіргі күнгі Нөкіс мәмлекетлік университетінде тийкары оқыың пәндерінің бири болып оқытылып киятыр.

¹ Журн. Русский язык и литература в узбекской школе №4, 1984 г.

Қарақалпақ әдебиатын оқытуда республикамызда қазір көп ілімий педагогикалық, методикалық тәжірибелер тоplanды. Қарақалпақ әдебиаты және ақпадарға идеялық саясий, моральлік хәм эстетикалық тәрбиен берудің ҳақықый қуралиға айланды. Орта мектептер қарақалпақ әдебиатын системалы оқыту үшін турақлы программа, хрестоматия хәм оқылықларға, және де тәжірибелі мугаллимлерге ийе. Хазирги күнде қарақалпақ әдебиаты орта мектептерде турақлы оқыу пәниниң бири-не айланды.

ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУ МЕТОДИКАСЫНЫҢ ИЛИМИН ПӘН ЕКЕНЛИГІ, ОНЫҢ ӨЗИНЕ ТӘН ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ ХӘМ ТИЙКАРҒЫ ИЗЕРЛЕУ ОБЪЕКТИ

Қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасы жоқары оқыу ормаларында студентлерди белгилі бир маманлыққа үйрететуги илімий пән болып есаплананды.

Ол Улаы Октябрь социалистлик революциясынан кейин 30-жылларда Қарақалпақстанда жоқары оқыу орны ашылып, ондағы қарақалпақ тили хәм әдебиаты факультети республикамыздың мектептери үшін қарақалпақ әдебиатынан мугаллимлерди таярлауды басылаған уақытлардан берли системалы оқытылып киятыр.

Әдебиет методикасы бул өзи педагогикалық илімлердиң қатарына жатады. Ол өзиниң изертлеу объектине ийе. Әдебиатты оқыту методикасы әдебиаттаныу илімине, әдебиет тарийхына, әдебиет критикасына жақын пән. Сол себепли әдебиатты оқыту методикасының тарийхында бир уақытларда буны мектеп әдебиет таныу иліми деп атау керек деген методистлер де ушырасты.

Бирақ, әдебиатты оқыту методикасы әдебиет таныу илімнен түп-тийкарынан айырылып турады. Және де булардың ҳәр қабасының өз алдына изертлеу объектлери бар.

Мәселен: әдебиатты оқыту методикасының изертлеу объекти бул әдебиаттың өзи емес, ал мектепте әдебиет сабағында мугаллим менен оқышылар арасындағы оқыу тәрбия мәселесиндеги бир-бирлерине қатнасын изертлейтуғын пән болып есаплананды. Қысқасы мектептеги педагогикалық процесске байланысмы келип шығатуғын барлық заңлылықларды изертлеу онық тийкары объекти болып есаплананды.

Ал, әдебиет таныу иліминиң тийкаргы изертлеу объекти болса, көркем әдебиаттың өзи, онниң пайда болуы, ражажлануы хәм қазиллеси өзгешеликтери, жәмийетлик әҳмиyeti усаған заңлылықларды изертлеуден ибарат.

Әдебиатты оқыту методикасы өз алдына изертлеу объекти-не ийе болса да, ол өзиниң оқыу тәрбия мәселелеринде ұлымаз педагогикалық илімлердиң рожелерине сүйенеди. Бирақ, буннан

әдебиатты оқыту методикасы педагогиканың бир тарауы екен деп жуумақ шығаруға болмайды.

Әдебиатты оқыту методикасы мектепте тиккелей әдебиатты оқытуға байланысмы узыппаларды қарастырады. Мысалы, мектепте көркем әдебиатты оқыту, үйрету, өзлестирту, ол арқалы оқышыларға билим, тәрбия беру мәселелерин өз ишине алады. Буны мугаллим мектепте оқышылар менен хәр қыллы шығармалардың жанрлығын, идеялық бағытын, әдебий қадармалардың өмир жолларын, жазушылардың көркемлеу қураалардан пайдалануы шеберликтерин үйрену усаған конкрет мәселелердиң үстінде ислеу арқалы иске асырады.

Мәселен, қарақалпақ әдебиатының мугаллими әдебиатты тек классқа хәм мектепте оқыту менен ғана оқышыларға билим хәм тәрбия беруді ише алмайды. Әдебиатты үйренуіте тийисли болған, оқыу-тәрбия мәселелеринде жәрдем ететуги класс-тан хәм мектептен тысқары жумислардың да үлкен ролі бар. Мысалы, кластан тыс оқыу, хәр түрлі әдебий кружоклар, әдебий ертелеклер хәм кешелер, конференция, экскурсия, факультатив сабақларды да көп пайдасы бар.

Солай етип, қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасы мектепте ғана көркем әдебиатты үйренуіте байланысмы болған билим хәм тәрбия мәселелериндеги барлық заңлылықларды ашыу менен ғана шугыланатуғын пән.

Ал, педагогика иліми мектепте бундай айырым предметлерде емес, ұлымаз мектеп бойынша барлық оқыу тәрбия мәселелеринде оқышыларға жәмийетлик, саясий, ақыл, әдеп-иқрамлық, эстетикалық хәм физикалық тәрбиен беру мәселелериндеги принцип хәм методларды өз ишине алады.

Солай етип, қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасы дегенимиз, мектептеги оқыу хәм педагогикалық процессе оқышыларға әдебиаттан билим хәм коммунистлик тәрбиен берудің илімий хәм практикалық жолларын қарастыратуғын оқыу пәни болып есаплананды.

ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУ МЕТОДИКАСЫНЫҢ МАЗМУНЫ ХӘМ ҰАЗЫППАЛАРЫ

Коммунистлер партиясы менен совет ҳүкметі елимізде халық билимлендиру системасының жақсылануына мұданы ғамхорлық етип келди.

КПС Орайлық Комитетиниң «Улымаз билим беруи хәм көне мектептери реформаларын тийкаргы бағдарлары ҳақында» қарарында совет билимлендиру системасының дүзимлери хәм ражажлануы, социалистлик цивилизацияны ориатуың Советлер ели әмелте асырған хазирги заман иліминиң, техникасы менен мәдениетиниң шыңдарына ларуаз етиудің ең әҳмийетли факторы болды. Бул социалистлик қайта өзгертиудің жер жузлик тәжірибесиниң қазийнесине қосылған ири үлес, жаңа тур-

мыс дүнидін жолына түскен мәмлекетлер үшін рухландырыушы үлгі, капитализмнен социализмнің тарихый артықмашықтарының нәсиенмә көрінісі»—деп белгілен көрсетилген.

Бұл программалық документ совет педагогикасының алдына, әсіресе мектептерде әдебиетті оқыту методикасының алдына үлкен уазыппалар жүкелейді.

Соңың үшін мектепке жаңа қадам басыушы ҳәр бир қарақалпақ әдебиетінің мұғаллимин биринши гезекте ҳазирги күнде совет мектептериниң баслы уазыппалары қандай, әдебиет оқыу пәни ретинде мектепте қандай орын ийелейди деген проблемалар үстінде ойланады.

Бұл әдебиет мұғаллиминин өз уазыппасын толық түсинип жетисуйине ҳәм оқыу тарбия жұмысларының мазмунын бекем ийелесине дәслепки умтылулары болып есепланады. Мұғаллим мектепте әдебиетті оқыту арқалы оқыушыларға билим ҳәм тарбия беридиң тийкарғы принциплери үстінде ойланады. Ол сөзсиз биринши гезекте оқыушылардың дүниға көзқарасын қалыпестирюде, олардың идеялық, синий, моральлық ҳәм эстетикалық жақтан өсиуин, ойының ағызша ҳәм жазба тил мәдениетиниң рауажланыуында қарақалпақ әдебиеті сабағының ролі ҳаққындағы мәселелер үстінде ойланады. Қарақалпақ әдебиетиниң мұғаллиминне бұл проблемаларды шешюде әдебиет методикасы жәрдем етеди. Оған ҳазирги заман совет мектептериниң тәжірибелерине сүйене отырып қарақалпақ әдебиетиниң методикасы әдебиетті оқытудың принциплерин ҳәм мәселелерин анықлап береді. Жәнде көркем әдебиетқа тән болған специикалық өзгешеликлер менен жәмипеттиң рауажланыу ыызамлықлары ҳаққындағы марксистик-ленинлик тәлиятлар көркем әдебиеттин бас методы екенлигин көрсетип береді.

Мұғаллим қарақалпақ әдебиеті сабағын оқытуға кирискенде, ол IV—VII, VIII—X классларға арналған әдебиет программаларындағы берилген материалларға сүйенеди. Бунда мұғаллимин классларға өтилетугин сабақларының мазмун көрсетилген. Бирақ қарақалпақ әдебиетиниң мұғаллимин оқыту процессинде буны шебер пайдалана алыу керек. Мәселен не үшін программада басқа шығарма алынбай усы шығарма алынған? Авторлар буны программаға қандай принциплерге сүйенген? Бұл шығарманы оқыушылардың өзлестирюине күши жетеме, усы арқалы программа мұғаллимге қандай көрсетпе береді, материалды қандай тәртіпте, қандай принципте қарақалпақ әдебиетин билем беридиң усылған? Оқыушылардың әдеби шығармаларды оқыу арқалы тәсирленушинлигин, ой-өрисиниң өсиу, көркем сөйлеу қабилетлериниң жетисуи қандай болады? Бұл ҳаққында қарақалпақ әдебиетиниң мұғаллимин сөзсиз ой-

ланады. Усындай қыйын жағдайларда методика мұғаллимге жәрдем береді.

Қарақалпақ әдебиетиниң мұғаллимин программадағы берилген материалды мақсетке мұбанық пайдаланыу шеберлигин арттыруын үшін, ҳәр күни өзиниң тарихый теориялық билим дәрежесин арттыруы керек. Сонда ғана ол программадағы материалдардың қандай принципте дүзилгенлигине ҳәм оны оқыушыларға үйретидиң зәрүрликлерине түсинип жетиседи.

Енди қарақалпақ әдебиеті мұғаллиминин алдында класста қарақалпақ әдебиетиниң сабақ беру ҳәм оқыушыларды коммунистлик рухта тәрбиялау проблемасы турады. Мұғаллим ең оғал тәжіриббе үшін бурыннан мектепте ислеп кийтирган тәжіриббелі мұғаллимлердин сабақтарына кирип көриу керек. Бунда ол көп мәселелерге түсинеди. Мысалы бир мұғаллимлер сабақта аз таярланып келеди. Бұл бар қубилис. Материалдың мазмунин қызықлы етип өте алмайды. Сонықтаңда бұл қарақалпақ әдебиеті сабағында оқыу тарбия беру мәселелери оқыушыларды да қанаатландырмайды. Сабақта көркем әдебиетқа қойылған талап кемейттиривип жибериледи. Оқыушыларда әдебиет, оқыса түсинетугын аңсат пән екен деген түсиник пайда болады. Бундай уламу әдебиетті оқытудағы ын шаблондық ямаса өзинеиә илимге тийкарланбаған универсиналық методлар нектепте ҳазирги заман методикасының талабына жууап бермейди.

Мектепте қарақалпақ әдебиетинан сабақ беретугин екшин бир мұғаллимлер бар. Олар әдебиет сабағын мүмкиншилигин болғанша принципналь илимге тийкарлап өзинеиә қызықлы етип өтиуге тырысады, қарақалпақ әдебиетин оқыту методикасының барлық принциплерин басшылыққа алады жәнде ҳәр күни өтилген өз сабақтарының үстинеи мұдамы бақлау жүргизеди. Педагогикалық процессте өз шеберлигин күннен-күнге арттырады. Қарақалпақ әдебиетин сабақ өтиудин барлық мүмкиншилликтерин қарастырады. Бұл ҳаққыдаттан да ен бир прогрессивлик усыл болып есепланады. Бундай принципналь илимге тийкарлаған сабақ өтиудин методлары менен усылларын жетистирип барыу жоллары методиканың да баслы уазыппалары менен мазмунын қурайды.

Класста оқыушылар менен сабақ өтиу аңсат емес. Өйткени, ол мектеп өмириндеги басқа жағдайлар менен де байланыста болыуы шарт. Қарақалпақ әдебиетиниң мұғаллимин жеке сабақ процессинде қандай үкен роль атқармасын, ол класстағы ҳәр бир конкрет мәселелер менен есепласыуы, уламу мектеп маңи жөзде тутыуы, идеялық, эстетикалық билим, тарбия беру мәселелерин жетистирюи, келешек коммунизм қурыушыларын тәрбиялап атырғандықларын умтылулары керек.

Егер қарақалпақ әдебиетиниң берилетугин билим ҳәм тарбия сапалы болсын деп қызығатыын болса, ҳәр бир мұғаллим оқыушының жеке психологиясын үйренип барыулары шарт.

Көп жагдайларда әдебиет мугаллимері сабақтың класста программаның талабы бойынша дұрыс өтілуіне қызығады. Қарақалпақ әдебиетінің материалдың шерекер бойынша толық өтілуі болып мугаллимді қуандырады. Бұл бір жағынан дұрыс. Бірақ, класстағы оқытушылар жаққында да мугаллим ұмыт-науы керек. Себебі, теория практикада сынп көріледі.

Көркем әдебиетке оқытушылардың қызығушылығын арттыру, оқытушыларды хәр тәрәпке рауажландыру, олардың өмірлерінде, мийнет процесстерінде жәрдем ететугінлығына неғннн туудыру практикасында мектеп оқытушыларының психологиясына да сүйену керек. Мысалы, қарақалпақ әдебиеті сабағы педагогикалық процесстин барлық шәртлері менен өтілуі лазым. Мугаллим уса тәртіпті қолынан келгенше орындауы керек. Бірақ, қарақалпақ әдебиеті мугаллимнің сабақты өтілуіне оқытушылар қалай қарайды? Мугаллим хәміе уақытларда оқытушылардың кеуілісизлігіне хәм тәртіпсизлігіне қарайды. Олардың сабақтағы қолысизлықтарының себептерін изаствермейді. Егер қарақалпақ әдебиетінің мугаллим класста отырып өзіннің сабақ беріуіне оқытушылардың көзі менен қарағанда ғана класстағы сабақ уақытларындағы оқытушылардағы болған кеуілісизлік хәм тәртіпсиздіклер әдебиеттан сабақ өтудің қолысиз усыларынан, материалларды натууры таптан алыудан екен деп өзін де түсінер еді.

Соның ушын педагогикалық процессте шеберлікті жетістіру, тарихый теориялық білімді арттыру бірінші дәрежелі уағымға болып есепланады. Сонда ғана мугаллим оқытушылардың қарақалпақ әдебиеті сабағына қызығушылығын арттырады. Олардың эстетикалық сезімлерін, қабілеті уақытына хәм т. б. тәрәптеріне мұдамы системалы хабарлар болып туысу керек. Жәнеде оқытушылардың да мәні менен есептасуы шәрт.

Педагогикалық процесстеги уса тийкарғы принципаль шәртлер орындалса, қарақалпақ әдебиетін оқытуда мугаллим хәр бір сабақта оқытушының дұрыс түсініп алыуына мүмкіншілік жоратады. Қарақалпақ әдебиетінің мугаллим сабақта оқытушының, жазушының идеялық бағытына, көркемлеу құралларына, творчестволық мәдениетті иіелеу хәм т. б. усыған усаған әуімбетлік мәселелерге кеуілін хәм дыққатын аудар алады. Соның ушын мугаллимнің турақты түрде оқытушылардың психологиясын бақлап барыуы қарақалпақ әдебиетін оқыту методикасының баслы шәртлерінің бірі.

Совет ылымның жетіскенлігі хәзіргі дәуірде тек тәбиғатты, космосты иіелеудің ең жоқары топқасына жетіп ғана қоймастан, жәмібетлік өмірді түп-тийкарынан қайта құрып шығуға антин қатнасын атыр. Бундай ылымдердің қатарына әлбетте жана адамды тәрбиялауға тиккелеу қатнасауының көркем әдебиет хәм әдебиетті оқыту методикасы жатады.

Мектепте қарақалпақ әдебиетін оқытуда мугаллим оқытушыларға дұныға коммунисттік көзқарасты қалыпестіріуі,

моральлық, эстетикалық жақтан тәрбиялан, пайдалы жәмібеттік мийнет етиуді шөлкемлестіре алыуы керек. Ол ушын оқытушылар менен жеке көп коллективтік жол менен де изаствін жоларын біліуі зәрүр. Мектепте оқыту, тәрбия беріу процесінде мугаллимнің оқытушылардың жасын, турмыс тәжірибесін есапқа алыуы барынш дәрежелі ис. Өйткені оқытуға үлгеріуі хәм ол арқалы тәрбияланып та барыуы оқытушылардың жасына да байланысмы. Соның ушын да қарақалпақ әдебиетінің мугаллим оқыту хәм тәрбиялаудың бірлігін сақтауы керек. Сонда ғана әдебиет мугаллими қарақалпақ әдебиетін оқыту арқалы оқытушылардың жәмібеттік активлігіннің өсініне, граждандық эстетикалық әдеп-иқрамлық сезімлерінің байып хәм рауажланып барыуына тәсір жасайды.

Мектепте оқыту хәм тәрбиялау процесінде қарақалпақ әдебиеті мугаллимнің өзі айрықша роль атқарады. Егер мугаллим снсий хәм идеялық жақтан сауатлы, моральлық жақтан турақты, келешек коммунисттік жәмібетті дүзіншілерді оқытып тәрбиялап жетістіре алауыналығына исенімділігі мол, коллективті ишінде әдеп-иқрамлы, профессиональ тәжіриге күші, өз пәніне қызығушылығы күшлі болса, онда мектепте оқыту тәрбия иелері сөзсіз жанлы хәм дұрыс алып барылады.

КАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУҒА БАЙЛАНЫСЛЫ МЕТОДИКАЛЫҚ УСЫЛАРДЫ ЖЕТІСТІРІУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Биз қарақалпақ әдебиеті методикасын оқыту-педагогикалық процессте оқытушыларға әдебиет білім хәм коммунисттік тәрбия беріудің ылыми хәм практикалық жоларын үйрететугін пән деп есептаймыз.

Оның режелері мектепте қарақалпақ әдебиетін оқытуда мугаллим ушын бас принцип болып есепланады. Ал, олай болса, уса қарақалпақ әдебиетін оқыту методикасының сонша көрсеткелері иелерге тийкарланған хәм ылыми педагогикалық тәжірибесін үйретуге қандай усыларын пайдаланған?—деген сорау туады.

Оқыту педагогикалық процесс мұдамы бақлап барыуды, тәжірибеге жүргізууді, арнаулы эксперимент жасап туыуды талап ететугін процесс болып есепланады. Өйткені, өзіннің мақсесті хәм мазмұнына байланысмы мектеп өмірі ушын зәрүрлі болған проблемаларды мұдамы шешіп барыуы керек болады. Бұл зәрүрлікті хәр күнгі мектеп өмірінің өзі көрсетіп турады.

Еліміз мектептерінде көп жылдардан бері көркем әдебиетті оқыту традициясы қарақалпақ әдебиетін оқыту методи-

көлемін жетілестіріуі үшін да тийкаргы үлгі болады. Соның үшін бизде де қарақалпақ әдебиятын мектептерде оқытуға байланысты методикалық ұсымдарды жетілестіріудің төмендегідей жолдары бар.

1) **Эксперимент жолы.** Мектепте эксперимент өткеріуі екі түрлі болады. Бірінші, жай эксперимент, екіншісі, илимий эксперимент.

2) **Жай эксперимент.** Буны ҳәр бир әдебиет мугаллиминнің иш ислеліне болады. Мәселен, мугаллим ҳәр күнги өткерген сабағына өзінше анализ жасайды. Сабақтың жетіскендік ҳәм кемшілігі жақтарын есапқа алып барады. Реті келсе, ҳәр күнги өзіншіден өткерген әдебиет сабағының барлық барысын жазып барады. Класта сабақты сорағанда, таза тема өткенде ямаса беккемеу этапларында кемшілік неден кетти ҳәм не себептен кетти? Ол екінші рет ондай қате, кемшіліктерди жибермеуге ҳәркет етеди. Солай етип, мугаллим өзіншіден жеке сабақлары үстіннен ҳәр күнги педагогикалық методикалық жақтап бақлау жүргізіп барады, ҳәр күнги қарақалпақ әдебиятын оқытудың сапасын жақсыйлайды. Буинан мугаллиминнің педагогикалық шеберлігі артады.

Егер мектепте әдебиет мугаллимдері көп болса, параллель класслар болса, тәжірибеге сабақларын жүргізіуге қолай болады. Бунда методикалық тартымсыз мәселелерди шешіу аңсат болып келеди. Өйткені, проблемалық мәселелерди басқа классларда бирге өткерип, оның дурысы, қатесін билиуге болады. Буинан мугаллимдер бир-биринші әдебиетты оқытуыдағы жұмыс тәжірибелерін көреді, методикалық пікірлер алысуы ұсымларды жетілisedi. Екіншіден мугаллимдердің бундай творчестволық ізлеліулері олардың өзлеринше эксперимент жасауы болып есепланады.

Әдебиет ҳәр бир мугаллиминнің жеке сабақ беріу өзгешелігі бар. Бунда таланттылық ұлымы совет педагогикалық илиминің рәшәдеріне сүйенген болыуы шәрт. Илимге сүйенбеген «жана-налық» мектеп өміріне ылайық деп қарғизіуге болмайды. Ол илим ҳәм практикада сынап қаралған болыуы керек.

Мугаллим жай эксперимент дәуірлеринде айырым проблемаларды өзінше ямаса өзлеринше шешіуді изертлеп көреді. Егер нәтижелерди жууаққа келсе, оны илимий педагогикалық конференцияларда пікір алысуы претинде педагог методистлер менен ортақласыуы мүмкін. Баспа сөзде өз тәжірибелеринің жууақлары туурали жазылуы болады.

3) **Илимий эксперимент.** Бул эксперимент толық сабақ түрінде жүргізіледі. Илимий эксперимент әдебиетты оқытуы методикасына бир жаңалық кирғизіу үшін ислеленди. Ол илимий изертлеуі ҳәм көп жыллық бақлап барыу жолы менен оқытатын илимий педагогикалық ие.

Илимий экспериментти мектептерде тек ғана қанғегелі адам-

лар алып барады. Илимий эксперимент жүргізіуді, илимий эксперименталық сабақ деп атайды. Буны педагогикалық кабинеттер, мугаллимдердің илимин жетістіріу институты, илим изертлеу институттары, жоқарғы оқыу орны—педагогикалық институт ҳәм университеттің арнаулы кафедралары ғана шәлкемlestire алыуға ҳақылы.

Эксперименталық сабақ ҳәмме мектептерде өткериле бермейди. Эксперименталық сабақ өткеріу үшін эксперименттиң шәртлеріне жуап беретүгін мектептің базасы болыуы шәрт. Мысалы: мектепте сайланды педагог кадрлар, кабинеттик система, оқыу кураллары, еки ямаса оннан да көп параллель класслар болыуы керек. Сонда ғана илимий эксперименталық сабақ өткеріу мүмкін ҳәм оннан тиісели нәтижелер шығарыуға болады.

Сабақта илимий эксперимент жүргізіу деген бул—әдебиетты оқытуыда белгилі бир методикалық проблеманы шешіу үстінде изеліну деген сөз. Изелілетүгін конкрет методикалық проблема белгиленгеннен кейін эксперименталық жұмыс жүргізіледі. Нәтижелесін көріуге тиісели болған проблемалық истиң аты белгиленбегенше эксперименталық сабақты мектептердегі қанғегелі адамлардың өзлериниң ислеліне де рухсат етілейди.

Илимий эксперименталық сабақ мектепте төмендегіше тәртіпте өткеріледі.

Эксперименталық сабақ өткеріуі үшін бир мектептен еки параллель класс алынады. Оның біріншісінде эксперименталық сабақ жүргізіледі. Екіншісін, эксперименталық сабақты бақлап барыуың контроль класс болып есепланады. Еки тәжірибеге кластың да оқыушылары теңдей ҳәм сабақ өтуі принциптері де бирдей болады.

Эксперименталық класта мектеп өміріне байланысты болған проблемалық бир мәселені илимий методикалық жол менен шешіу, оннан нәтибеге, жууақ шығарыу мәселесін изертленеди. Бул әзмібетли проблемалық ҳәр күн қалай өтп атырғандағы контроль класс менен салыстырылып тексерип барады.

Эксперименталық кластағы сабақтың барлық барысы жазылып, документлестіріледі. Бунда техникалық кураллар актив ислетіледі. Мысалы: толық стенографиялық жазыу, магнитофон, фотожазыу ҳәм т. б. куралларды актив ислетіу мүмкін. Эксперименталық сабақта кластағы оқыушыларға тасланған сорау, оқыушылардан алынған жуауап, қойылған баға, оқыушы менен мугаллиминің ислеліуі, жазба жұмыстарды жууағы усаған сабақ процессиндегі барлық ҳақия жазып барады. Ең ақырында эксперименталық кластағы өткерілген илимий педагогикалық-методикалық изелінудің жууағы контроль класс менен салыстырылады. Бунда изелілінін атырған проблеманың қаншелін дурысы, қатесін анықланып барады. Эксперименталық сабақтың нәтижелерін бир мектепте емес, ал көп мектептерде бақталап өткеріп көріу мүмкін. Изелілінін атырған

проблеманы практикада қаншалық тексеріп көрің, сынап қарау ың болса, оның қақпайқатығы соншалық айқын болып көрініп барады.

Және әдебиет методикасы ылыми пән сыпатында ол әдебиетті оқыту ысыларын жетістіруді тек жеке мұғалымдердің сабақ берулеріндегі өзін-өзі бақлап баруы, ылыми экспериментальдық сабақтар өткеріу ұсаған тәжірибелерінен басқа массалық түрде қазіргі заман совет мектептерінің жетіскенділерінен де пайдалануы арқалы да жетілістіреді. Бул қор күнті мектептерде әдебиеттан сабақ беруіде мұғалымдердің өз-ара сабақтарға кириуі, методикалық пикирлер алысуы, мектепте ашық сабақтар өткеріу қам оның жұмақтары—методикалық ұсыларды жетістірудің бирден-бир жоллары болып есепланады. Бул мектептерде методикалық ұсыларды жетілістірудің педагогикалық процесстеги ең актив қам массалық формаларынан болып есепланады.

Булардан басқа қарақалпақ әдебиетінің мұғаллими ұшы методикалық ұсыларды жетістіруде методикалық конференцияларға, семинаслерге, семинарларға қатнасуы, пикир алысулар да үлкен роль атқарады.

Методикалық ұсыларды жетістірудің жақсы формасы қазіргі дәуірдегі методикалық әдебиеттар, топламдар, журнал, газетта қам т. б. лар болып есепланады.

Мектепте қарақалпақ әдебиетінің мұғаллими бир-бирінің сабақтарына кириу, ашық сабақтар өткеріу, конференция, семинар, методикалық кеңеслерге қатнасуы қам методикалық әдебиеттарды оқыу арқалы қарақалпақ әдебиеті сабағын дұрыс шөкелестіріу, мәселені дұрыс қойуы, оның дұрыс нәтижелер шығаруы ұсыларын жетістіреді.

Тағыда әдебиі ұсыларды жетістірудің ең актуаль проблемаларының биріне қазіргі заман совет мектептері жағдайында оқышымдарды системалы үйреніп баруы жатады. Мысалы, оқышымдардың оқыуға қызығушылығын, жазба қам сөйлеу ылынын раужаланыуын, тарихий сынық қам әдебиі ылым көлемін, әдебиі материалға түсініп ұқыпшылықтарын, оқыу материалдарына көпінгіу қам қабыл ету проблемаларын, идеялық, эстетикалық сезімлерінің раужаланыуларын, қор күнті жөмілетілік өмірге қатнастарын мұғаллими системалы бақлап баруы керек. Бул оқыу педагогикалық процессті практикада бақлап баруы деген сөз. Демек, ылыми теориялық ис практикада емен қаралып барылады.

Және мұғаллими совет мектептерінің бас принциптері, олардың жетіскенділерінің үзліксіз үйреніп баруы да тийкары мәселелерден болып есепланады.

Жөмілетілік өмір мудамы өсиіде, раужаланыуда. Ал, мектеп ұсы раужаланыушы жөмілетілік өмір менен тығыз байланысты болуы керек. Демек мектепте, қарақалпақ әдебиетінің методи-

касы да кем-кем жаңаланып, раужаланып баруы шарт. Сол ұшын қарақалпақ әдебиетінің мұғаллиминде қазіргі заман мектептерінің талабына сай етип тарбиялау керек. Қазіргі тақаларда мұғаллими мектеп системасындағы педагогикалық жетіскенділердің биліуі ымас коллективтік жетістірілген тәжірибелерді иелел алыуы менен ғана шекленіп қалауы лажы. Ол совет адамдарын өзлерінің ізленіуі, өзлеріше творчестволық инициативалы адамлар болуға үйретіулері керек. Соны ұшын қазіргі заман совет мектептерінің бас принцип қам традицияларын үйреніп баруы ылыми педагогикалық оқыу тарбия мәселелері бойынша методикалық ұсыларды жетістіріп баруының ең әжміетлі жоллары болып есепланады.

ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ МЕТДИКАСЫНЫҢ БАСҚА ИЛИМЛЕР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ

Қарақалпақ әдебиетін оқыту методикасы ылыми пән. Өйткені, қарақалпақ әдебиетін оқыту арқалы әдебиі ылым қам тарбия беруіде байланысты болған барлық спецификалық заңдылықтарды ашады. Және де өзгезінде басқа философия, эстетика, тил ылымы, әдебиет таныу ылымы, тарихы, педагогика тарихы қам психология ұсаған ылымдердің жетіскенділерінен, ылыми нәтиже қам жұмақтарынан толық пайдаланады.

Буна биріншің гезекте албетте марксистік-ленинлік философия тийкары ролды атқарады.

Билиу теориясы. Мектепте мұғаллими қарақалпақ әдебиеті оқыу ылы ретінде оның әжміетін белгілей отырып, көркем әдебиет объектив қақпайқатықтың сөзделеніуін қам оны таныуын белгілі бир құралы екенлігін түсінеді. Бирақ, көркем әдебиет бул қақпайқатықты қандай жағдайда қам қандай дәрежеде көрсете алады?—деген сорау туралы.

Бул қойылған сорауға қарақалпақ әдебиетінің мұғаллими марксистік-ленинлік таныу теориясынан жуған табады.

Марксистік философиялық материализм бойынша дүние қам оның заңдылықтарын биліуге болады. Тобияттың заңдылықтары қақпайдағы бизің ылымдеріміз практикада қам тәжірибесіде сынап көрілген, өсенілі, әлем кеңісінде таныуға болмайтуғын зат жоқ. Ал, еле биліп танылып болыған затлар бар. Олар сөзсіз келешекте ылим қам практиканың күші менен белгілі болады.

Диалектикалық-материалистік философияның бул режелері де толығы менен көркем әдебиетқа да тийіс.

Көркем әдебиет дүниедағы қақпайқатықты ылыми техникалық пәлер түсіндіре алмаған төрептерің түсіндіреді. Мысалы: математика, физика қам химия ылымдері сөз ете алмайтуғын төрептерің танымтады. Оқышы бул арқалы көркем әдебиеттің тийкары функциясына да түсініп жетіседі.

Көркем әдебиет оқышыларға адам ҳам адам жәмийетинин екенлиги ҳам ҳазирги дәуирдеги өмир тиришилигинин ҳәр түрли формалары көринислерин, оның келешекте раўажлануы перспективаларын көрсетеди.

Көркем әдебиеттиң ҳақыйқатлықты таниўдың ең әҳмийетли қурааларының бири екенлигин көзде тута отырып оны қарақалпақ әдебиетиниң мугаллим мектепте оқытканда ямаса оқышылар өзлеринше оқығанда буны аныбай, бийләрға қабыл етпуден сақлау керек. Мугаллим көркем әдебиеттә оқытқан ўақытларда мугаллим ядда туратқунин зәрүрли мәселе—оқышыларға бизиң ҳақыйқатлықты таниўымиздың өзиниң актив екенликлерин түсиндириў болып есепланады.

Жазыўшы ҳәмме ўақытларда жәмийетлик өмир тәжирибелерин жуўмақтастыра отырып, турмыстағы социаллық процесслардан келип шыға отырып, образларды дүзиў арқалы ҳақыйқатлықты сүрбетлейди.

Сонықьтанда жазыўшының дүньяға көз-қарасының анализин ҳам жәмийетлик сиясий позициялары үлкен әҳмийетке ийе. Художниктин қайсы позициядан турып социаллық кубылысларды сүрбетлегенлигин биліў зәрүрли көрсе. Мисалы: революцияға шекемги қарақалпақ классикалық поэзиясының ўәкиллери болған Күнхожа, Бердүк, Әкиншиз ҳам Өтеш шайырлар ҳәмме ўақытларда социаллық турмысты демократиялық халық ҳам прогрессивлик позициядан турып жырлады. Соның ушында оның шығармалары өз дәуирлериндеги жәмийетлик ҳақыйқатлықты дүрис анық көрсетти.

Жазыўшының дүньяға көз-қарасының актив ҳам шөлкемlestириўшилик ролин оқышыларға түсиндириўде совет әдебиетиниң тийкары санасы-коммунистлик идеаллық, баслы принципин коммунистлик партиялық екенлигин түсиндириў керек.

Эстетика, Марксистлик-ленинлик биліў теориясы ҳәр қандай идеологияны жәмийетлик актив шөлкемlestириўшилик күшке ийе деп есеплайды. Ал, көркем әдебиеттиң өз актив түрдеги айрықша жәмийетлик шөлкемlestириўшилик күшке ийе. Көркем әдебиеттиң өз идеологиялық қураалын айрықша түрлериниң бири. Өйткені, жазыўшының көркем ойна ҳәмме ўақытларда образлы жаратылады. Сонықьтан ол оқышы ушын барлық ўақытларда эмоционалды. Ол оқышының тек ойнаўын, қылына ғана тосир етип қоймастан ақылна да, оның моральлық жөне де эстетикалық сезимлерине де тосир жасайды.

Сонықьтанда көркем әдебиетти оқытыў арқалы оқышыда жананла сезимдер тәрбияланып жеттиседи. Мисалы, моральлық беккемлиги, эстетикалық сезимлери раўажланады.

Эстетика өзине көп нәрсени қантйды. Мисалы, оған жақсылық, сулылық, жоқары мақсетлер де кириўи мүмкин. Биз оқышылардың дүрис эстетикалық сапада тәрбияланып жети-

сипине қараўымыз керек. Көп жағдайларда оқышылардың эстетикалық сезимлерин көркем шығармаларды оқытыў арқалы тәрбиялаймыз. Сол себепли эстетиканың өзінде де жәмийетте класслық характер ийелейтуғынлығын ұмытпаўымыз керек. Класслық жәмийетте ҳәр бир класс өз эстетикасына ийе. Мисалы: Өзбекстан халық жырысы, Қарақалпақстан халық шайыры Садық Нурымбетовтың «Ханаласлар» дастанында конкрет еки түрли эстетикалық түсиникке ийе боламыз.

Биринши, уламға халық массасына тән болған эстетикалық гөзделлик. Буган революцияға шекемги пүткил қарақалпақ мийнеткешлериниң өмир картиналарын көрсетиўши Қаламш Қайсардың образы киреди. Ол ҳақ пейил, сада, адамгершиликли, мийнеткеш халық массасына тән болған барлық сулылық ҳәм гөзделлик өз бойына сиқирилген. Қайсар Қалаштын барлық нси, ҳәрәкети, ийети өткендеги бизиң ата-бабаларымыздың ең жақсы традициялық жолларын көз алдымызға елесетеди. Биз сонықьтанда да Қайсар Қалашты адамгершиликли адам сыпатында сүйемиз. Оның адамгершиликли ҳақ пейиллилик усаған традициялық жолларын раўажландырамыз. Бул арқалы оқышыларда жаңа эстетикалық тәсир, жаңа эстетикалық сезимлер жаратымыз.

Екинши—революцияға шекемги үстем класс ўәкилдериниң өзине тән болған эстетикасы. Буган биз жеркеинши қараймыз. Буны биз дәстда Таймасбай образында көремиз. Ол барлық психикасы ҳәтте формасы бойынша да мийнеткеш халық массасына қарсы. Бул образлар оқышыларға ҳақыйқый эстетика не екенлигин таниўға, қандай сулылыққа қумар болыўға бағдар береді.

Совет мектептеринде эстетикалық тәрбия беріў ең әҳмийетли проблемалардан бири. Бала үлкейген сайын оның гөзделлік ҳақыйқалығы түсиниклери де өзгерип барады. Солай етип, оқышылар адам идеялин түсиниңге жақынласады.

Бизиң елимизде илимпазлар, педагоглар оқышылардың қандай шығармаларға ҳам нелерге қызығатуғынлықтарын узақ ўақытлар изертледи. Нәтижеде оқышылардың ҳәр жыл сайын моральлық, эстетикалық пикирлери ҳәм сезимлери өсип баратуғынлықлары анықланған.

IV—VII класс оқышыларын сулылықтын гейпара төрелери айрықша қызықтырады. Соның ушын бул жастағы мектеп оқышыларының айырмаларына гөзделлік ҳақыйдағы түсиниклерине ылайық ҳәм усы жастағы оқышылардың ямаса-балалардың қадармалықларын сөз ететугын шығармаларды көбирек ұсыныў керек. Оны өзлери де жақсы көреді. Мисалы, Төлк Қайнбергеновтың «Мугаллимге рахмет», «Секретары» повестилери, Тилебергенов Жумаураутовтың «Қосйетли гәйдар ҳақыйда-ертеке», «Кийнети еки ылағы» поэмалары, Д. Аймурзаевтың «Жетпик жүреги» ҳәм т. б. усаған усаған повесть ҳам поэмаларды оқыныў мүмкин.

30464

Жоғарғы VIII—IX—X класслардың оқытушыларына жеміеттік, адамдық мәселелердің сөз ететұйын көркем шығармалар ұсынымауы керек. Өйткені, оқытушылардың да эстетикалық үйренісін бағарды. Соның үшін олардың поэзиялық дақылдығын өзгертіп барарды. Соның үшін олардың поэзиялық дақылдығын өзгертіп барарды. Соның үшін олардың поэзиялық дақылдығын өзгертіп барарды.

кет етішталық күшке ие. Бұл актив күш ескі жәмиғеттік экономикалық қатынасықларды жоқ етіуге, жаңа қатынасықларды белкөмдеуге жардем береді.

дерин барды», «Керек», «Бозатай» шыгармалары, қарақалпақ әдебиеті әлемини болыпша: К. Мажитовтың «Маркс баба», «Исламның уази» шыгармалары, Қ. Әуезовтың «Тилек жолында» пьесалық, С. Нуримбетовтың «Бизни Устан», «Перзентин», «Қарақалпақстан», «Айтауы ҳаққында қосық» атлы шыгармалар ҳәм Ү. Ө. шайыр, жазыушылардың шыгармалары берилиўи мүмкин. Буа шыгармаларды төмөнтги IV—VII классларда өтү, қарақалпақ әдебиетини мугаллими ушын жоқары классларда толық өтүтине таярық болады.

Сонын ушын қарақалпақ әдебиетінің мұғаллими әдебиет теориялық тарихына, әдебиет проблемаларды жақсы ойлестірген болуы керек. Оқытушы әдебиет таныу ылыми қанаша дәрежеде жақсы билсе, оқытушыларға сонша дәрежеде жақсы ылым береді.

Тил билими. Тил билими де әдебиеттануы ылыми усап қара-
қанда әдебиеттану оқытуы методикасы үшін үлкен ахмийетке
ибе. Әдебиет бул сөз искусствосы. Көркем әдебиет живопись,
музыка хәм искусствонин басқа түрлеринен сөз искусствосы
екенигин менен айрылып туради.

Тұл көркем әдебиеттің жаңы материалы. Жазушы тілде, көркем шығармадағы өзінің тыйқарғы идеяларын ашыуда, тыйқарғы қақарымдарды сыпаттауда актив пайдаланады. Тылдың еркін биләу жазушының ушын тыйқарғы ҳәм зәрүрлі мәселедердин бири болып есапланады.

Егер біз көркем шығарманың тілі хақында тәп еткенінше жазушының тілі менен қахарманың тілінің бір-бірінен айырмасын білгіміз керек. Өйткені, бұл екі құрал шығарманың тыйқарғы идеясын ашыуда жәрдем беретұғын нәрсе.

Көркем әдебиеттағы дәзирге шектемі даулы мәселе жазылу-
тың қам стилі мәселесі. Бул стиль мәселесі оқыушының қамме
фактыларда дықатында туыуы керек.

Стіль — жазышымсыз идеялык, тематикалык, жазылык, композициялык жөн тил өзгөшөлүктөрүнүн бирлиги. Яткы жазышымсыз тили эмес сөйлөсү стили — жазышымсыз көркөмдүк функциясында лексикалык, фразеологиялык, морфологиялык жөн синтетикалык өзгөшөлүктөрү болуп эсептанылат.

Базы бир оқытушылар жазушы көркем сөздерден ғөззал ғөзлерди сөйлөйжақ ғақытларында пайдаланады, яғый тенеу, метафора, гиперсияларды пайдалану ғақытлары бир деп түсіндиредиди. Ал басқа ғақытларда көркем тилден пайдаланбайды, ал, әнидайы әдебий тилден пайдаланады деп көрсетеди. Бундай деп оялау әбетте натуры. Өйткені, көркемлеу қурады қатнаспаған сөздерди көркем әдебияттың материалы емес деп есеплауға болмайды. Көркем шығармаларда жазушы, шайыр бир көркемлеу қурадырын аз пайдалануы, болмаса пайдаланбайы да мүмкин. Бирақ, онда көркемлик, жәмийетлик өмірде тән болған тиңиқлик характер болуы мүмкин. Егер тек көркемлеу қурадырын қатнаспақ ғөзлер ғана көркем әдебияттың

материалы болады, ал егер көркемлеу құралдары қатнаспаса ол көркем әдебиеттің материалы болмайды деп есеплегенде біраз шайырлар, жазыушылардың шығармалары көркем шығарма қатарына кірмеген болар еді.

Үлкен тәжірибелі шайырлар, жазыушыларда да көркемлеу шығарманың аяғымен моменттерінде аз есетіліні, болмаса көркемлеу құралдардан пайдаланбауды да мүмкін. Бірақ уақытқа көркемдік, типтік жағдай жаратып тұрығы мүмкін.

Мәселен: Аббаз шайырдың «Бақадыр» дастанында Шынар-
гүл Арисланды ел, жұрт қидырып өзіне мыйықды қыз таңлау-
ға жөнелер алдындағы нәсіят сөзлерінде көркемтеу құраллар-
дан пайдаланбайды.

Бир һоснат биден балам,
Кулаң салыу ыңден балам,
Неснин тартса, дүдән балам,
Келней калмас Сахипнамал.

Халыкта кыз ноп қатар-қатар,
Бирейін несейбе тартыр,
Ылзәйемен бизден ким дүз татар,
Гүлкамад ма, Бийбизамал?

Поэзияның жаны көркемдеу құралдары. Бірақ, бұл жерде шайыр биле тура поэзия болса да көркемдеу құралдарын іс-етпейді. Сонда да бұл топтерде қарайыны дихқан қарақалпақ қажының ұлыұмалық ағұданы береді. Әден-иқраимлықты, қалыңдық моральдық нормаларын баласының есіне салады. Бұл жерде қосық дихқан характернің ишке сезімлерін беріуге ұмтылыс жәғиған көркемлікке иіе. Иіне автор көркемдеу құралдарын жүдө көп пайдаланбай-ақ тілдін шебер пайдалануы арқалы типік шаятлар жасал көркем шығарма дөретіп атыр.

Жазыушы Төлөк Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» романында анасы Жұмағұлге: «Хаслан қапаламбай», «Душпандарға сыр алдырғып көзінге жас келтірме. Басқа жас, көбөресейсің. Күда қалесе, жесір қатын мың қой айдайтуғын заман басланған кұсайды. Сондай қор бар. Гілең жарыларға үлестіріп атырған жерінен биіде халық қатары жер алаық. Қызымды өзім бағаман, сен жігерленіп жеміңді түр. Беліңдіз беккем буың жұмыс ісде. Төрбай да, дәйлі да жаман адамдар емес, көрінеді. Хал жағдай сөйлесіп атырымыз. Маған тапқан ақылны айтып атыр. ...Қыранға шекемн азыл-ақырет көреміз дейсін» («Қарақалпақ қызы» романы, 181-бет).

Минде, усы аңаның сөзінде көркемдеу құраллары аз сыяқлы. Бірақ, бұл образдың типиклігі, оның көркемлігінің гүлшасы.

Мысалы, Садық шайыр Нуримбетов Ленин партиясын жырлағанда шығарманы әжайып көркемдеу менен кестелейді. Бұндай шығарма бір қанша сұлу, образды шығып тұр.

Күз өмірге нұн түсіріп, нұрағанды гүлдетіп,
Гүл болғанға айбан беріп, сойлетінін, талетікп,
Ғаниетін жана қылып, көргендерге түзі өткіп,
Елдіңде гүл гүлестіп сен өтпесек нұн өткіп,
Нүрмен жарық, нұрдап нұт Демек дүзген партиям.

(«Ленин дүзген партия»).

«Мәңгілайында алақандай төбелі бар сары шұбар гунағат
өзінсізін жигіт Ұақытындағы ат турмағын, ала қайыс жүзегі
менен ақ басды ерді қоңылтақ ертлеп, бесіктей сауырысына
нәзімшіл еркеше жауып, есіктей омырауына қос сүйнемет, ша-
шақдай көйлекше кийгізіп, кекилің мыйжанлап моншақлаған
жақ жорғанң үстінде кетіп баратырған қаршыға көзді, биі-
дай ирең жүзін, сулыз жас жигіт тауыстай долағын бағыр
еді. (К. Султанов. «Ақ доры» романы, 190-бет).

Бұларда көркемлеу құралдары көп қолланып, Жоқарыда
келтірілетін мысалдардан олардың стильлік өзгерістерін көре-
міз.

Стильдің ең өкпінетін тәріпін шығармадағы қақармалар-
дың тілінің индидуальдастырыу болып есепләнәды. Усы тіл ме-
нен шығарманың мазмұны образды беріледі. Бул ұшын жазуы-
ның дәр түрлі ұсылдарды қолләнәды. Олар ұлығуа халықдық
тілден пайдаланәды. Сөз таңдауы. Гәлдер қурайды. Бул сөз-
лер, гәлдер арқалы көркем шығармалардағы айырым характер-
лерді ашығуға жәрдем етеді. Усы сөз хәм гәлдер арқалы шығар-
мадағы қақармалы тілдері көркемдеседі. Сөз хәм гәлдердің көркем-
дігіне көп итибар беруің шығармадағы сөздердің өз орнын-
да шебер, көркем болуына себепші момент болады.

Тарихы. Тарихы пәні, тіл ғилим, әдебиеттану ғилим ұсап
мектепте көркем әдебиетті оқытуға қарақалпақ әдебиетін
методикасына жүде жақын пән болып есепләнәды. Әдебиет мұ-
ғаллимы тарихты жақсы білмей тұрып, мектепте көркем әде-
биетті оқыта алыуы мүмкін емес. Әсіресе, қарақалпақ әдеби-
етінің мұғаллимы өз халқының тарихын жүде жақсы біліуі
шәрт. Өйткені, тарих көркем әдебиетті оқытудың тийкары
болып есепләнәды.

Егер қарақалпақ әдебиетінің мұғаллимы СССР тарихын,
Өзбекстан тарихын әсіресе, қарақалпақ халқының тарихын
білмей тұрып қарақалпақ әдебиетінің оқытушыларға жетерлі
білім бере алмайды. Қарақалпақ әдебиетінің мұғаллимы әде-
биет тарихынан оның қайсы дәуірлерін сабаққа өтпесін ол
дәуірдегі жәмийетлік тарихты біліуі шәрт. Мысалы: XVIII
өңір қарақалпақ әдебиет тарихын өтуі ұшын ең алдын бұрын
дәуірге енесін, тарихый, жәмийетлік-социаллық хәм мәдени
характеристика жасау керек. Егер мұғалли XVIII әсірде қар-
ақалпақтардың, қазақ хәм Бұхара халықтарына қараған тар-
ихый дәуірлерін, бул дәуірдегі енесат, жаугершілік, тарих-
ый нәтижелер, Сырдарыя, Жылдарыя массивлерінде жасау та-

рихын білмесе, бул дәуірдің тарихый өзгешеліктерін өлесті-
рмей, ол әдебиет тарихынан оқытушыларға білім бере ал-
майды.

Болмаса, XIX әсірдегі тарихый өзгеріс, тарихый рақаж-
лануы, халық азатлық күреслерін білмей тұрып классик әде-
биеттан сабақ беруің мүмкін емес.

Егер мұғалли мектепте қарақалпақ совет әдебиетін оқыт-
пақын болса, социалистик революцияның өзіне тәң өзгешелік-
терін, социалистик құрылымның тарихый басқыншыларын, партия
хәм халықтың коммунизм қуруыдағы салтанатлы күреслерін
білмей тұрып қарақалпақ совет әдебиеті хәм социалистик
реализм методикасына баслы принциптерін оқытушыларға түсінді-
ріу қиыныға турады. Демек әдебиеттің қайсы бабы өтпелесін
оқытушы СССР тарихый менен жақсы таныс болуы шәрт.

Қысқасы әдебиет мұғалли мектепте қарақалпақ әдебиеті-
нің әдебиетті қалеген дәуірінен сабақ өтпелесін болса, ол сол
дәуірдің тарихына жетік болмаған шәлли, сол дәуір әдебиеті-
нің оқытушыларға жетерлі түсіндіріуі мүмкін емес. Демек ме-
тодиканың талабы бойынша әдебиетші да тарихшыдай болуы
керек.

Мектепте қарақалпақ әдебиетін оқытуда тарихый дәуір-
лер бойынша сөйлегенде оны оқытушылардың санасына еңді-
ріп баруы керек. Оқытушы оқытушылардың тарихтан қандай
білімге иіе екендіктерін біліу керек. IV—VII классларда тар-
их пәні элементар характерге иіе болады. СССР тарихы хәм
Өзбекстан тарихы өтпелесуін VIII—IX—X-классларда тарих-
хәм өтпелесуін білім кем-кем терікестірілінін барылады. Оқы-
тушы хәмме классларда қарақалпақ әдебиетін оқытқанда оны
тарихый дәуір менен дурыс байланыстыруы зәрүрлігі турады.

Психология. Мектепте қарақалпақ әдебиетін оқытуы ең қиын
процесс. Буның қиынлығы, оқытушыларға әдебиет білім беруі
менен бірге коммунистик тәрбия беруі мәселесін мұғалли
теңдей алып баруы керек. Бул мектеп өміріндегі бірінші дә-
режелі зәрүрлі мәселелерден болып есепләнәды. Соның ұшын
қарақалпақ әдебиет мұғалли оқытушыларға қарақалпақ әде-
биетінен жетерлі білім хәм тәрбия беруі ұшын хәзиргі заман
педагогика хәм психология ғилимдерінің жетіскендіктерін бас-
шылыққа алыуға туура келеді.

Соның ұшын қарақалпақ әдебиетінің мұғаллимы классқа дәр
бір сабақ сайын өз оқытушыларының сабаққа қызғытушылығын,
көркем шығармаларға түсіндірулерін, олардың көркем шы-
ғарма үстіндегі ойлау айрықшалықтарын барқа бақдай баруы
керек. Усындай бақтай баруы оқытушыларға білім беруі хәм
тәрбия беруі мәселелерін жақсы дурыс аңлап баруыға мүм-
кіншілік береді. Әсіресе, бул мәселеде қарақалпақ әдебиеті-
нің мұғаллимына психология хәм логика пәндері жақсы жәрдем
береді.

Мысалы, совет психологиясы IV—X класслардағы оқытушы-

қарын жас өзгешеліктерін мұдамы үйреніп барады. Психолог-лардың тәжіриббе жасауы бойынша орта мектептің оқушы-ларын жас өзгешеліктері бойынша екі топтарға бөледі. Бірін-ші, орта жастағы балалар—деп бұған 12 жастан 15 жастың аралынағы балалар кіреді. Ал, үлкен жастағы балалар—деп бұған 16 жастан 18 жастағы балаларды кіргізеді.

Бұл жастағы балалардың өсуінің дәрір жастағы ғақыт-лардан дәрі қандай көрселерге қызығыушылығы, сезімлері, дыққаты, кеуілі, характері дәрі қылым болады. Және дәрі бір-біріне ұсынады дәрі мүмкін.

Психология мектеп оқушыларының ұлым дәрі ражажаныуы-ның схемасын берді. Бұл мұғаллімнің дәрі күнгі мектеп оқы-шылары үшінне бақлап барыуына дәріменің тійгизеді. Егер қарақалпақ әдебиатынан оқытушы мектеп оқушыларының жас өзгешеліктеріндегі бұл айырмашылықтарды білмесе, оқы-тәрбиә мәселесінде оған көп қиыншылықтар болыуы мүмкін.

Бұл мектептегі оқушылардың психологиялық өзгешелік-терін тысқары қарақалпақ әдебиатының мұғаллім педагог-ияның дәрі тійкарғы режелерін ұмытпау керек. Біз оқушының, ұлым дәрі тійкарғы жасына қарай өзгеріп барады десек те, бала қажықаттан дәрі турмыс пенен бекем байланыста өседі. Оларға жәмийеттік жағдай үлкен тәсір жасайды. Мектеп балалардың бұл қабілеттерін есаңқа алып оның сана-сезімлерін тәрбиә-лейді. Бұған айрықша қаралады. Өйткені дәрі бір тәрбиәланды-ауырған бала Советлер Союзының гражданы болып жетіседі. Соның үшін оқытушы оқушылардың қызығы қабілеттік-леріне қарап отырып олардың творчестволық күшлерін ояту-ға күш салыуы керек.

Қарақалпақ әдебиатын оқыту проблемасы психология пәні-нің тійкарларына сүйене отырып төмендегі ғазыйналарды іс-леуі керек.

1. Қарақалпақ әдебиатының мұғаллім оқыушыларды көр-кем шығарманы қабыл етіуге дәрі түсінуге таярлауы керек. Бұны актив дәрікетке кіргізіу үшін мұғаллім төмендегілерді іс-леуі керек:

а) Қарақалпақ әдебиатының мұғаллім оқыушылардың ең жақын көріп оқытуын, қызығатутын кітаптарын, ең жақсы көретутын қазармаларын бәрде есаңқа алып жүрүі керек. Бұл қарақалпақ әдебиатының мұғаллім үшін ең басды шәр-терден болып есепланады.

б) Қарақалпақ әдебиатының мұғаллім оқыушылардың өз-леріне қолайлы болған әдеби тексті таңдауы керек. Өйткені, олардың түсінугіне қайым тарийхы дәрі турмыслық өмір керек. Бұнысы мұғаллім оқыушыны көркем шығармаға қызықтыруы қыын.

в) Жамыушының көркемлеу құралдарына (панітет, метафора, дитота, тәңеу дәрі т. б. ларына) түсінуге дәріжелері есаңқа алы-ныуы керек. Бұл үшін қарақалпақ әдебиатының мұғаллімнің

кітап қайсы класс оқыушыларына ұсынылады. Және дәрі қайсы классларда оқыушылар көркемлеу құралдарына жақсы түсіне-ді, оны білмей қалады.

2. Оқыушылардың оқыған материалларын түсінуге дәрі қа-был етіу өзгешеліктері қандай? Бұл қарақалпақ әдебиаты мұ-ғаллімнің дәрі жылы тәжірибесінен келіп шығуы керек.

а) Қыын дәрі қоспалы мәселелерге түсінуге, оны қабыл етіу мәселелерін есаңқа алуы керек. Мысалы, қахарман характері-нің қарима-қарсылықтарын түсінуді қалай? Аңсаттан қы-мына етіу мәселелерін шешуі керек.

б) Характерлердің композициялық байланыстарын, портрет, пейзаждардың ролін түсінуге кеуіл бөліу керек.

3. Текстің оқыу дәрі анализ жасау процесінде оқыушылардың ойлау аырықшалықтарын бақылау.

а) Тілік образдың дүзілішінде образды дәрі түсінікті ой-лауды бір-біріне қатнасы мәселесі.

б) Шығарманы түсінуге дәрі қабыл етіуге жекке өмір тә-жірибесіне тутқан орыны.

4. Шығарманы оқыуда дәрі үйренуге эмоциялық ролі. Мы-салы, оқыушының эстетикалық, мораллық тәсірлері қандай?

5. Аудіеки дәрі жазба сөзді ражажландырудың психология-лық тійкарлары.

Бұлардан тысқары қарақалпақ әдебиатының мұғаллім са-бақ процесінде дәрі бір оқыушының рухың жағдайын үйреніп барыуы керек. Ұсы мазмұнда мектепте қарақалпақ әдебиатын оқыту психология менен органикалық байланыста алып бары-лады.

Педагогика теорисы. Совет педагогикасы қарақалпақ әде-бияты методикасының негізін құрайды. Педагогика пәні оқыу процесінде тійкарынан төмендегідей үш мәселені өз ішіне алады.

1) Оқыу менен тәрбианың бір-біріне қатнасы. 2) Тәрбианың ражажлану процесі менен байланысы. 3) Қарақалпақ әдеби-аты мұғаллімнің басшылығы дәрі оқыушының өз бетінше іс-леуі. Бұл үш мәселе көркем әдебиаты мектепте оқытуға бас мәс-елелерден болып есепланады. Өйткені, оқыу менен тәрбианы болып қарауға болмайды. Оқыусыз тәрбиә, тәрбиәсіз оқыу бо-лыуы мүмкін емес.

Ал, айырым ғақытларда тәрбиә мен мектеп басшыларының жаса класс басшыларының мен деп өзлерін тәрбиә мәселелері-нен іштеке тартуға ұрынатуғын дәрі мұғаллімдер болады. Бұл пұтқилей надурсы дәрі педагогикаға жат көз қарас. Совет пе-дагогикасы мұғаллімдерден оқыушыларға тек білім беруді ғана талап етіп қоймастан, ал тәрбиә беруді дәрі басды мәс-елелердің бірі деп есеплейді. Және дәрі білім менен тәрбианы бір-біріне байланыстырып алып бару бас ғазыйпа.

Оның үстіне оқыу тәрбиә жұмысының байланысшылығын мұ-ғаллім тек мектепте класс пенен іссескен ғақытларда ғана алып

бара алады деген пикирлер бар. Бул да надурис. Өйткені, оқыу ҳам тәрбия оқытушылар менен еки түрлі усылда алып барылады. Биринши, мектепте, тиккелей оқыу процесинде қарақалпақ әдебиятын билік ҳам тәрбия беріу процесинде алып барылады, екіншиси, кластан ҳам мектептен тысқары уақытлардағы жұмыстар фақтыда алып барылады. Буган үйдегі әдебияттан орналауатутын жұмыстар да киреди. Әлбетте, екеуи еки басқа мәселе екенлиги рас. Бирақ, үйдеги оқыудағы тәрбия мәселелериндеги болған қыыншылықлар оқытушылар тәрбиенің класта жоқ етиледі. Сонлықтан да мектептеги оқыу ҳам тәрбия мәселелерине әлбетте қарақалпақ әдебиятының мугаллими басшылық етиу керек.

Мектепте өтілетутын қандай пән болмасын оның өзине тән материалы ҳам мазмуны болады. Бул баланың билимин көшейтеди, олардың дұняға көз-қарасын бекемлейди, қызығушылығын оятады.

Демек, педагогика пәни оқытушылардың активлигин өсириу де қарақалпақ әдебиятын оқыту методикасына жақыннан жәрдем береді. Сонық ушын да қарақалпақ әдебиятының оқытушының философия, әдебияттануы илими, лингвистика, тарих, психология ҳам педагогика пәндери бойынша жақсы болниге ийе болуы керек.

Буган қосымша қарақалпақ әдебиятының мугаллими жәркем әдебияттың өзине тән өзгешедиклерин толық билетутын болуы шарт. Егер, әдебият мугаллими қарақалпақ әдебияты тарихы, әдебият теориясы, әдебият критикасы туғрлы түсиникке ийе болмаса, оқытушыға оқыу ҳам билик беріу мәселелеринде қарақалпақ әдебияты методикасына байланыслы болған пәндердің жетіскендіклеринен де пайдалана алмайды. Және де ол мектепке ықпал келтириу де мүмкин.

Усылар менен бир қатарда оқытушының өзіннің жәмийетлик, синий ҳам моральлық қасиетлери де оқытушы ушын үлкен роль атқарады.

Өйткені, коммунизм қурушыларға болған устаз үлгиси оқытушы алдында үлкен тәрбиялық әҳмийети бар мәселелердин бири болып есепланады.

Демек, совет педагогикасы ҳәр бир педагогтың алдына оқытушыларды тәрбиялау менен бирге өзіннің ҳам тәрбияланған барыуын, совет мектептериниң режелерин өздестирип алуын, педагогтық уқыбын кем-кем жетистирип барыуын талап етеди.

МЕТОДИКАЛЫҚ МИНРАСЛАР

Революцияға шекемги дәуірде улуға көркем әдебиятты оқыту туғрлы көбирек методикалық миңрасларды биз ҳәр қылым тарихий дәуірлерге байланыссы пайда болған рус мектептериниң тарихына ҳам рус методистериниң миңдетлеринен көриуимиз мүмкин. Ал, көркем әдебиятты оқытудағы методи-

калық миңраслар менен танысуымыздың биз ушын төмендегидей пайдалы жақлары бар.

Бириншиден, қарақалпақ халқында көркем әдебият халықтың рухый өмири менен бирге өси, ол узақ жыллардан бери миңдет маданияттың тарихы болып киятырса да оны мектептерде оқыту ҳам оны түсиниудің ҳәр қылым болып келгенлигиден көримиз.

Екиншиден, рус ҳам туысқан халықлардың методикалық миңдетлери тарихында көркем әдебиятты оқыту, оқытудың методикалық жолларын жақсылуу ушын болған методикалық гүреслер тарихы менен танысамыз.

Үшиншиден, көркем әдебиятты оқыту методикасының жетилкен дәуирги дәуірлеринде жасал отырып өткендеги методикалық миңрасларды көрип ҳам үйрене отырып оның қадир-қимбат және бир мәртебе түсинемиз, қадірлеймиз.

РЕВОЛЮЦИЯДАН БУРЫНҒЫ РУС МЕКТЕПТЕРИНДЕ ӘДЕБИЯТТЫҢ ОҚЫТЫЛУ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Революцияға шекемги рус мектептериниң характери оқытушылардың составы бойынша да, оқыу-тәрбия жұмыстарының бағыты бойынша да буржуазиялық дворянлық классық қаталардан ибарат болды. Бул дәуірде де мектептерде көркем әдебиятты оқыту мәселелери бир аз болғанлығын көримиз. Бирақ, ол уақытларда өз дәуириниң әдебиятына жүдә абайлап қарады. Мектептерде көбиресе, әйнегги әдебиятқа, және де XVIII әсир әдебиятына, Карамзин, Жуковский шығармаларына көбирек көрип болды. Соған қарамастан мектептерге Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев шығармалары да жетти. Бирақ олар китаяларға елеп киргизилди. Және де бурын түсиндирилди.

XVIII әсирдин екінши ярмында көркем әдебиятты оқыту бойынша рус мектептери бир адым алға атлады. Мысалы: әдебияттың тарбиялық характери жүзеге келди. Жас дворянлар искусство арқалы шешенликти үйрену, көркем етип қосық ҳам қара сөз жазу мәселелери менен қызықты. Буны класта риторика ҳам лийтика усылы менен алып барды. Сол дәуір ушын риторика ҳам лийтика, сулыу сөзге ҳам қосықтық ызымалығын түсиниу дәстүрге айланды. Бирақ, революцияға шекемги Россияда әдеби шығармаларды ядлауға тийкерланған орта мектептердеги риторика ҳам лийтика да мектептерде әдебиятты оқытуға қолайсы усылардан деп критикаланып жүрди. Ал, усы критикалық көз-қараслар ҳақыйқаттан да методикалық ояларды келти шығуына себепин болды. Оқыу қуралларын жанауадың әуретлиги туға баслады.

1844-жылы атақты әдебиатши, тилиш Ф. И. Буслаевтың «Затан тилин оқыту ҳаққында» деген китабы дағазаланды. Ф. И. Буслаев сабақта жазыушылардың шығармаларын оқыду, ол ҳаққыда балалар менен түрриң өткериу, олардың өзлериниң оқы-

ғана, бақалағандары бойынша тийісін жууға келіп кеткенін үстінде. Буслаев жазушының шығармасы бойынша көнер жүргізушілер, сөйлесушілер илмий характер ибедіу керек, деп талап етті. Жәведі ол шығарма бойынша сөйлесуші өмірлерінің жасына сәйкес болуын хәм тәрбиялық характер ибедіуін талап етті. Буслаев әдебиет мугаллими баланы оқыған уақыттарында рус сөзінің сулылығын көрсетуі үшін әр бир сөздің сулылығын оқышға пұталап түсіндіріуді талап етті. Бірақ Буслаев шығарманың идеялық-образлы мазмұнын қон тұрып таза филологиялық анализді талап етті. Бұл оның жәмийеттік позициясының консервативтік характерін көрсететіні еді. Ол өз заманының әдебиетіне натуруи көзқараста болды. Буслаев гимназияда Карамзиннің «Рус мәмлкетінің тарихы» атлы кітабын оқыта беріуді ғана пропагандалады.

1852 жылы «Петербург оқыу округи хәм рус тили мугаллимеріне қолланба» деген кітабында мектеп программасына Пушкин хәм басқа жазушылардың шығармаларын киргизуді де ұсыныс етті. Әдебиет темаларда гүррнлер өткеріп, шығарма жазып, жазушылар ҳақында ашық декларлар шөлкемlestіру мәселелерін жүзеге шығарды.

Рус мектептеріндегі риторикалық, схоластикалық оқыу системасына биринші соққы берген В. Г. Белинский болды. Ол әдебиетті мектепте оқыту арқалы білім хәм тәрбия беруі мәселелері үшін күресті. Белинский өзі рус мектептерінде әдебиеттан сабақ берген уақыттарында бұл проблеманы ике асыруды ғайрат салды. Орта мектептерде әдебиетті оқытудың риторика хәм пийтика методларын жәмийетшілик алдында эпика етті. Көркем әдебиеттің жас аўлақларды тәрбиялауда теңтайы көп ролін көрсетті. Солай етип, Белинский рус әдебиеті тарихында биринші болып илмий теориялық хәм әдебиет тарихының үйқарын салған адам болды. Ол тарихий дәуірлердегі үлкен жазушылардың творчестволарын анализдеудің үлгісін көрсетті. Реалисттик ыскуствоний теорияғи хәм жарымы болып дұныға келді. Сонлықтанда В. Г. Белинский әдебиеттану илминде белгилі орн ибеді қалмастан әдебиетті оқыту методикасына да өзінің методикалық мийнетлері менен белгилі дәрежеде үлес қосты.

Белинский рус әдебиетінің рус халқының жәмийетлик өмірі менен тығыз байланысы екенлигин көрсетті. Буның мысалы етип, Пушкиннің «Евгеий Овсегин» романын, Лермонтовтың «Бизің заманымыздың қақарманы» романын, Гогольдің «Өлі жаналар» поэмасының тарихий дәуір характерін көрсетіудегі ролдерін ашты. Әдебиетта жана ғана өз жолларын бастаған Гершен, Гончаров, Тургенев, Достоевскийлердің творчестволарына ажайып характеристика жасады. 7л хәмме әдеби критиклерден бұрын көркем шығарманың идеялық образлылық көркем форма менен ажыралмас бирлигин көрсетті. Ол көркем шығарманы анализдеу арқалы, оның крепостной дийхан өмірі

менен байланысы екенлигин, оларда крепостной правоға, самодержавиеге қарсы жалын бар екенлигин дәлилдеді. Жәведі крепостной дийханларды патшалыққа, крепостнойлыққа қарсы гүреске шақырды. Олардың сынасын оятты, көз-қарасын қалыпестірді. Белинскийдің замандалары өз уақытында оның илмий ояларының ажайып эстетикалық күшіне қайыл қанды.

Г. В. Белинскийдің биринші критикасынан кейін-ақ рус орта мектептерінде демократиялық идеология рухында әдебиетті илмий тийқарында оқытудың мүмкиншілиги табылғандай болды. Белинскийдің мақалаларынан кейін Петербуртта хәмме мектептері, училище хәм хәмме корпуслары илмизинен оның дұрыс екенликтерін қуаттағандықтарын билдирді. Әсіресе, орта оқыу орыптарының барлық әдебиетті оқытушылары Белинский көтерген әқһиеттан мәселені тәрелдары болды.

Ал, бұрынғы догматика менен әдебиетті оқытушылар, әдебиеттің ролін кемитіушілер Белинский тәрелпинен ашылған жана революциялық басламаға қатты қасарысты. Бірақ, әдебиет майданында жана пайда болған революциялық жаналық кем-кем билымлендіру тарауларында кең ен жайыуын дауам етті.

Солай етип, 60-жылларда биринші рет рус жәмийетшілигинде әдебиетті мектептерде догматикалық усыл менен оқытуға қарсы жана революциялық ситуация басланды.

Бұл дәуірдегі демократиялық қатлам ең әбелі халықты, мийнеткең массаны, дийханларды сағатландыру мәселені көтерді. Бұл рус жәмийетшілигиндегі революциялық биринші баслама еді. Халыққа басланғыш білім беруіде ұлы рус педагог К. Д. Ушинский хәм ұлы рус жазушысы Л. Н. Толстойлардың теңтайы көп хызметі болды. Бұл дәуірде энциклопедиялық методика ислеп шығылып, енді оқышшыларды табияттағы хәм адам жәмийетіндегі затлар менен таныстыру мәселелерін өз ишине алды.

60-жылларда Белинскийдің иси дауам еттиріушілер Н. Г. Чернышевский хәм Н. А. Добролюбовлар болып, олар Маркске икемге эстетикалық ойлардың шыны деп есапланған, рус материалисттик эстетикасын дәуип иткерді. Ұлы теоретик хәм хритик хәм үлкен көркем өз усталары болған Чернышевский хәм Добролюбовлар көркем әдебиеттің жәмийетлик өмірді қайта қуруға қатнасуғиын революциялық күшін дәлилдеді. Буның мысалы етип, Чернышевскийдің, Л. Н. Толстойдың гүррнлерін, Добролюбовтың «Обломовщина деген не?», «Қашан хәқиқат күн келеді», «Қаранғы патшалық», Д. И. Писаретнің «Базаров», «Реалистлер», «Ойлаушы пролетариат» (мысливший пролетариат), «Өмір үшін күрес» хәм т.б. мийнетлерін көрсетуі мүмкін.

Н. Г. Чернышевский де, Н. А. Добролюбов та әдебиетті үйреніу мәселелерін революциялық демократлардай қарады. Әсіресе, Чернышевскийдің «Искуствоний хәқиқаттыққа эстетикалық қатнасы» (1853—1855 ж.ж.) атлы диссертациясында мате-

рунстанжык эстетикаға терең философиялық анализ береді. Бұл өз дәуірінде искусствонан ізерттеудің ең жоғары жетіскендігі болды. Оның қауқыйқы искусство туралы «Турмысты қайта бағаласты», «Өмірді түсіндірі», «жәмийеттік өмір қадийселері үстіннен шығарылған құким усаған жууақларды өз дәуірінің пәлжык эстетикалық ойларының орайында турды.

Н. Г. Чернышевский хәм Н. А. Добролюбов мектеп системасына барлық ой, пикирлері менен жақын болды. Н. Г. Чернышевский Саратовта хәм Петербургде мугаллим болды. Н. А. Добролюбов педагогикалық билим алып көп жыл үйінде мугаллимлик иседеди. Олар көп оқыу китаптарына жазған рецензияларында әдебиеттан билим беріудегі классицизм хәм прагмизм көз-қарастарына қатты соққы берди.

Н. А. Добролюбов өз дәуір үшін актуаль проблемаларды көтерди. Әдебиетті оқытудың өзине шекемгі кемшиліктерін анық таслады. Ол Кожанскийдің оқыу китаптарының сол дәуірдегі адамлар үшін натууры тәрбия жасағанлығын, ал, Архангельскийдің 1857-жылғы басылып шыққан әдебиетқа байланысты оқыу китобының догматик характерін критикалады. Добролюбов өзіннің революционер-демократиялық пикирлері менен әдебиет алымын ізерттеуші ғана емес, ал методикалық пикирлердің де ийесі болды. Добролюбов «аналитик» метод әдебиетті оқытудың негиз болыуы керек деп көрсетти. Бунда ол үйренілген шығармалардан оқышымның жууақ шығаруына үйретіу әдебиетті оқытудың тийкаргы ғазымпасы болыуы керек деп көрсетти. Олар сол дәуірдегі жазыушылардың шығармалары оқыу қуралларына киргизілуін усынды. Әдебиетті революциялық демократизм рухында анализдеу, жасардың көркем әдебиетті еркин оқыуына, еркин ойлауына жетісіу, оқышымның өзінше еркин өсиуі үшін түрес жүргізди. Олар көркем әдебиетті оқытудың—усындай бир методикалық системасын ислеп шықты. Булардың жаңа революциялық пикирлерін қуатлаушы Д. И. Писарев болды. Ол өзіннің «Бизн университеттегі илимдеримиз» деген мақаласында гимназиядағы әдебиетті үйреніу мәселелеріндегі илқалықларды хәм ондағы әдебиет теориясын қатты критикалады. Жаңе де мекенте Пушкин, Гоголь, Кольцов, Тургенев, А. Н. Островский, Белинский менен Добролюбовлардың критикалық статьяларын оқыуды хәм фольклорды үйреніу мәселелерін талап етип қойды.

XIX әсирдің басларынан баслан мектептерде әдебиетті оқыту проблемаларындағы әбелгі жылдардағыдан болған өзгерис, мисалы, гимназияның әдебиет курслерінде оқыудың мақсеті, ғазымалары, методлары—әдебиетті мугаллимдердің сөздерінде, әдебиетті оқыту бойынша үлкен айтыслар шөлкемлестірілуін туғарыудан ибарат болды. Әдебиет мәселесіндегі бундай жаңаы ҳарекет баспа сөзлерде де көринип турды, пикир алысуы сойбды.

1861-жыл оқыу нәилерінің ҳәме программалары өзгерди.

Әдебиетті оқыту программасы қайта исленип шығылды. XIX әсирдің 60-жылларында көркем әдебиет оқылатуғын гимназияларда, гимназияның айырым класстарында, реальқ училищелде әдебиет оқыу мәселелерине көбирек кеуіл болыады.

XIX әсирдің ақырынан XX әсирдің басларына шекем әдебиетті оқыту оқышымлардың өзлеринше оқыу, өзлеринше анализ жасау принципине тийкарланды. Бирақ, әдебиет материалға ҳәр түрлі көз-қараста болды. Соның себебинен бұл жылларда әдебиет материалда, оқыу да түрлі-түрлі болды. Сол себептен бұл жылларда усы гимназиядағы хәм реальқ училищелдегі әдебиет материалда оқыу мәселесине үш түрлі көз-қарас келип шықты. 1. Биреулер әдебиетті оқыудағы оның дүния танышыллық хәм тарбиялық тәрелерине көп кеуіл болды. 2. Екинши биреулер оның көркемлик тәрелерине кеуіл болды. 3. Үшінши биреулер логика, стилистикалық тәрелерине көп кеуіл болды.

Булардың ишнен әдебиеттің жәмийетлик тәрелерін жақлаушылардың бир қанша прогрессивлик ролі болды. Биз солай етип, ҳазиргі күнгі совет мектептеріндегі әдебиетта «тарбиялаушылық характер ийелейтугін оқыуды» дәслепкі дереклеринң XIX әсирдегі рус педагогикасының кареферлері болған Пирогов, Ушинский, Л. Толстойлардан басланғы киятырғанлығын көремиз. Бұл «тарбиялаушылық характер ийелейтугін оқыудағы» ең баслы мәселе жаңа адамды, жаңа гражданды тарбиялауға айрықша кеуіл болыу, оқышымларға ҳұрмет көрсетіу хәм оның рауажланыуына ғамхорлық жаслуы пропандидалаудан ибарат болды. Әсересе, баланың өсиуін миийет тәртиби менен байланыстырып алып барыуды ең ақийбетли мәселелерден бири деп қойды.

Бундай XIX әсирдегі әдебиет методикасы майданындағы жүз берген прогрессивлик идеялар өз дәуірінің алдыңғы қатардағы баспа сөзи «Тәрби», «Педагогикалық толам», «Ясная поляна», «Мугаллим» атлы журналларда жерияланып турды.

Бундай методика-педагогика майданындағы ҳарекетли дәуір Россияда көптеген педагогларды жетистирди. Олардың ишнен ең талантлылары Владимир Яковлевич Стоюнин (1826—1896-жж.) хәм Василий Иванович Воловозовлар болды.

В. Я. Стоюниннің 1864-жылы «Рус әдебиетін оқыту» ҳақында» деген китабы өз дәуірінің талантлы методикалық қолланбаларынан болды хәм бир неше мәртебе қайта басылды. Ол революцията шекемгі дәуірдегі әдебиетті оқыту методикасы бойынша тийкаргы оқыу қуралынан бири болғанлығы сөзсіз.

В. Я. Стоюнин көп ғана әдебиет тарийхы, педагогикалық жумыслар, оқыу методикалық миийетлер деретти. Олардан «Рус әдебиетін тарийхы жақтағы үйреніу үшін қолланба», «Әдебиетте теориялық жақтан үйреніу үшін қолланба», «Әдебиет хрестоматиясы» хәм т.б. миийетлерин көрсетіу мүмкин.

В. Я. Стоюнин өз дәуірінде ески бурыннан киятырған программаларға хәм бурынғы традициялар бойынша оқытуларға, және де онлап билим бермейтугін оқыу қураллары бойынша са-

бақ өтуге қарсы болды. Стоюнин өзінің педагогикалық көз-қарасында әдебиетті оқыту бойынша төмендегіше методикалық ұсыналарды ісеп шықты. 1) Әдебиетті оқығанда оқушыларға адамға хам тәбиғатқа тийісін болған қауыпқық реалдықты таныту. 2) Оқушыларда жақсы ойлану хам абайлап уақыттын мәнісін жетік түсінуге усаған көнелігүлерді рауажландыру. Және де оқушылардың гуманисттик, қауыпқатылық, үтімді сүйіп, эстетикалық сезімдерін рауажландыруға усаған көнелігүлерді рауажландыру. 3) Мийнетке көнеліктіру. Міне, усы үш ұзымынан әдебиет мугаллімн әдебиеттан сабақ берген уақытларында сабақта баслы принцип етип алып жүруге мәселесін қойды.

В. И. Стоюниннің өзінен бұрынғы риторика хам пийтика оқуы системасынан, және де өз замантасыларынан айырмасы көрке шығарманы анализлеудің ырайына шығарманың идеялық мазмұнын, образлар анализін, композиция хам тил мәселелерін бирінші етип қойды. Бул өз дәуіріндегі әдебиетті оқытудағы методикалық жақтап үлкен жетіскенік еді. Стоюниннің методикасының күшлі де хам өзін де тәреплері болды. Мысалы, көрке шығармалардың текстерін дұрыс түсініп оқуы оның идеялық бағытын түсінуге алып келетін дегені бул дұрыс. Әлпз жағы көрке шығарманың идеялық мазмұнын анықлаганда ол өсиеттәйлікке көп беріліп кетті. Мысалы, қахарманың исти ақырына шекем алып баруы ямаса табыслы шешіуін оның тәрбиаланған әдеп-краймылық ортасына пайлы деген жұмаққа келеді. Соның үшін Стоюнин педагогикалық көз-қарасы өз дәуіріндегі прогрессив буржуазиялық система дәрежесінде қалы қойды.

Аа, В. И. Водовозов 60-жыллардағы методистлердің прогрессивтік орын ийеледі. Оның педагогикалық хам методикалық көз-қарасының қалыптесуіне Чернышевский менен Добролюбовтың статьялары айрықша тәсір етті. Қауыпқаттан да Водовозов өз дәуірінде искусствоға болған материалсттик көз-қарасты өзлестірді. Оның 1859-жылғы «Әдебиеттік теориясы» барма, ол қандып уақытларда болуы мүмкін» деген жатысы өз уақытында филология хам эстетиканы қорғаушы, әдебиеттің ылым беріушілік қасиетін пропагандалаушы мийнеткерден болды.

В. И. Водовозовтың 1888-жылғы «Образлы хам анализлеудің әдебиет», «Словесность в образах и разборах» деген мийнетінде көрсету мүмкін. Бунда ол шығармаға көркем оқуы арқалы жетісу проблемасын көтерген еді.

Бирақ, Водовозов әдебиетті көркем оқуы арқалы оның пүтіндігін түсінуге мәселесінде бираз қателіктерге де жол қойды. Ол әдебиетті жүдә лухта оқытаман деп оның логикалық тәрептерін толық түсінуге үшін оқушылардың өздерінің көбірек инициатива көтеруін талап етті. Әдебиетті хадден зыят

темашаларға болды. Бирақ, қахарманларға социаллық характеристика беріу мәселесіне кеуіл бөлмеді.

Солай етип, XIX әсірдің 60-жылларынан баслап халықтың мектептердегі феодалдық системаға қарсы гүресінің нәтижесінде, мектептерде демократиялық характердегі әдебиетті оқыту методикасы жүзеге келе баслады. Бул прогрессив пикирлер ол дәуірдегі алдыңғы қатардағы әдебиетшілар арқалы орта ылым беретугын оқуы орындарына кең таралды.

1864-жылы халық ылымландыруы министрлігін тәрепіннен орта ылым беретугын оқуы орындарының уставы бастырылып шығарылды. Усы жылы Москва Университетінде рус тили хам әдебиетінен студент болуды қалыптесуінің программасы шықты. Бунда әдебиеттан ылым алудың шарттері атап көрсетілді. Мысалы: Гогольдің шығармалары, Белинскийдің «критикалық статьялары», «Добролюбовтың статьялары», «Рус сөзін қалыптесуі» атлы мийнеткер оқуы қураллары ретінде мектептерге киргизілді. 60-жыллардағы революциялық ситуация революцияға шекем өсіп жетпеді. Крепостной правоник бийкар етилуің помещиктердің пайдасына шешілді. Реакция басланп, енді басқаруыш топ-порлар ұзақ уақытлардан бері жетістірген демократиялық женілдерді жоқта шығара баслады. Алдыңғы қатардағы мугаллімлер хам методистлер кууғиға алынды. Водовозов менен Стоюнинлерге патшалыққа тийісін оқуы орындарында сабақ беріуге тийым салынды. 1871-жылы гимназияға классикалық ылым деп аталатуың устав енгізілді. Бул оқуы орындарында көп уақытларға шекем өңір сүрді. Гимназияда екі әйлемі тил бас предмет болып киргизілді. Рус тили менен әдебиеті екінші планға қалдырылды. Енді формаль характер ийелетугын практикалық шынығытуар хам стилистикалық анализ мәселесіне көңіл кеуіл бөлінді. Көркем шығармаларда критикалық көз-қараста оқуы хам оны пүтін анализлеу, Белинский, Писаревтардың пикирлерін сапқа алуы қадаған етилді. Оқуы орындарында әдебиеттан формаль характер ийелетугын темалар өгілетугын болып қалды. Мысалы: 1883—84-жылларда V-классларда «Суу алуы», «Тау хам оның суылуы және пайдасы», «Жер ийелудің пайдасы», «Саихат етиудің пайдасы» хам т.б. лар¹ киргизілді.

XIX әсірдің 70—90-жылларында келіп әдебиеттан оқуы программалары хам оқуы қуралдарына жәмийеттік тәрбия беріу баслы мәселеге айлана баслады. Мектептер жай граждандарды тәрбиялау емес, чиновниктерді, мәмлекет хам санаат үшін ийелетугін адамларды тәрбиялауды бирінші планға шығарды. Мектептерде әдебиетті оқытуы енді усы бағытта қуралуы керек

¹ Н. Р. Рыжков, Сибирская гимназия в годы учения А. И. и В. И. Ульяновых 1874—1887 гг. Ульяновск, 1931 г. стр. 22.

болып қалады. Соның үшін бұл жылдарда әдебиетті оқытуға және айрықша көңіл бөлінді. Көркем әдебиет мектептерде оқуға пәнді болып және бірінші планға шықты. Бұл жылдарда тийкарынан мектепте әдебиетті оқытуға адамдарды мошарнаулық сезімге, шовинизмге, арнаулы диний иенимлерге тәрбиалау мәселесіне қайыластырылып қурыла бастады. Бұл идеяның ең үлкен жақаларының бири А. И. Незелесов болды. Оның «Рус әдебиет тарихы» деген китабы өз дәуірінің ең дәлбелелі китаптарының есепланады. Сол китап үшін Незелесов «Уапы Петр» сыйлығына ие болды. Китап илимий мәкемелер мақулаған орта билім беретугын оқуға орнылары үшін бас оқулық болды.

Ал, тап XIX әсирдің ақырында XX әсирдің басында Россия өмірінде жаңа буржуазиялық прогрессивтік агым пайда болды. Бұл мектеп системасына тәсір етпеуі мүмкін емес еді. Жаңа әдебиетті оқытуға көз-қарас та өзгерді. Әдебиеттің жамийетті тәрбиалауда үлкен курал екенлігі, соның үшін оны оқытуға мәселелері және қайта жанланды. Усы мақсетте төменгі хам жоқары класслар үшін жаңа хрестоматиялар, әдеби топ-амалар дүзінді. Тийкары мақсет көркем шығарманы оқуға ар-қалы оқушыларды тәрбиалау еді. Бундай китаптардың қатарына А. Н. Острогорскийдің «Жаулы сөз», П. Л. Бродскийдің «Бизнің дүния» китаптарын оқуға мүмкін. П. Н. Сакуллиннің «Шақандық хрестоматиясы», Ц. В. Баталонин «Оқулық тәр-биі берілушілігі» аты китаптары өз дәуірінің ең алдыңғы идеяларына сай хам оны пропагандалаушы китаптарлана болды. Бұл дәуірде әдебиеттан гүррник өткеруі методі кеп пропаганда-ланады. Ц. П. Баталов, Зачиняев хам басқалар оқушылардың көркем әдебиетті оқушының психологиялық тийкарлары ҳақ-қында мәселелі көтерді.

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында әдебиеттің эстетикалық жақтан тәрбиалық характері мәселесіне де әдеуір кө-ңіл бөлінді. Бунда әдебиетті оқытуға менен оқушыларда эстетикалық тәрбиі беріудің тийкары үш түрлі элементі иеле-нин шығылды. 1) Оқушыларда эстетикалық қабил етиудің анықлығын хам күшлелігіне тәрбиалау. 2) Көркем ойлауды рағайландыру. 3) Көркемдікті дұрыс иелеп шығуының кри-теринесі хам эстетикалық тағлам мәселесі.

Әдебиетті оқытуға арқалы оқушыларға эстетикалық жақ-тан тәрбиі беріудің тәсірлері қалай ҳақықатлығын таппу мүмкін хам моральлық тәрбиінің қалай қабыл етиу мүмкін де-ген мәселелер үстінде иеледі. Буни олар хәр қийлы түсінді, хәр қийлы шешті. Биреулер эстетикалық тәрбиі беріу мәселе-леріне иеленген түрде қарады. Мысалы, бир методистер көр-кем әдебиетта сулулық бул қийлы категория, бутан ҳақықат-лығы хам жақсылықты да киргизу керек деп көрсетті.

Бұл көркем әдебиетті оқытуға арқалы оқушыларға эстетикалық тәрбиі беріудің ең үлкен ұжылы В. П. Острогорский (1840—1902 ж.ж.) болды. Ол өзінің 1885-жылы дарағалаған

«Көркем әдебиетті оқытуға ҳақында гүррниклер» хам «Көркем оқуға» деген китаптарында көркем әдебиетті оқытуға менен оқушыларды эстетикалық хам этикалық жақтан тәрбиі беріу мәселелерін пропагандалады. Ол әдебиетті оқытуға бас ма-селе, адамларда гуманизм сезимлерін рағайландыруға бағ-дарлау керек деп талап етті. Оның бул идеялары «Эстетикалық тәрбиі ҳақында хатлар» деген ийинетінде толық байыдала-ды. Острогорский мектепте оқытулық тийкары етип өспі қия-тырған жаслардың қиялын хам сезимін тәрбиалау мәселелерін көтерді. Ол эстетикалық сезимлердің ең жоқарысы хам төмені болады деп кескин шегара қойды. Жәнеде эстетикалық лозик моментлерін сезетугын, түсінетугын: сулуы формаларды бақ-ала билетугын адамлар бар, ал жақсылық, жаманлыққа би-парға қарайтуында адамлар болады деп көрсетеді. Эстетика-лық жақтан сезимлері күшін адамларды төмендегідей катего-рияларға бөледі.

1. Көркемдігі, сүзеттегі, болуы, хатте белгисіз сулуы-лықтың қарамағын түсінетугын, сезетугын адамлар.

2. Жақыйқатлығы сезетугын, мысалы, ҳақықатты өтирик-тен, жаманлы жақсыдан, ақылдың ақылмадан айыра билету-ғын адамлар.

3. Жақсылықты сезетугын, мысалы, жақсы көріу менен аза-паныңды айыратуғын, биреу үшін құрбан болып атырғанды түсін-етугын, улымға адам үшін хызмет ететугын адамлар.

Усындай идеяларды пропагандалап, Острогорский жас оқу-аларды этика хам эстетикалық жақтан тәрбиілауда олардың психикасын тәрбиілау, оларға бир абстрактлық гуманистлик идея киргизу мәселелерін талап етті. Острогорскийдің психри-боныша балаға этика хам эстетикалық тәрбиі беріуде көркем әдебиетті оқытудың теңі тайы жоқ хызметі бар деп белгиле-ді. Соның үшін әдебиет мугаллин педагогикалық коллектив-те орайлық оринды ийлеуді т алап етті. Ол әдебиетті оқы-туға ҳақында гүррниклерінде гимназияның I—IV-классларында әдебиетті оқытуының програмиясын хам методикасын иелеп шықты. Оның әдебиетті оқытуыдағы тийкары иелеп шыққан методикалық ийинетлері төмендегіше болды.

1) Актив көркем оқу. 2) Қосықтан үлгілерді ауызша айтып үйрену хам оны аядағы үйрену. 3) Класс басшысының бақ-лағында классан тис оқу. 4) Мугаллиннің жанлы сөзі.

В. П. Острогорскийдің бул педагогикалық-методикалық көз-қарасларын В. Я. Стоюниния пикрлері менен салыстыруға болады. Бул еки педагог рус мектептерінің өткенде тарихын-да әдебиетті мектепте оқытуға арқалы оқушыларға моральлық хам жамийетлик тәрбиі беріу мәселелерін алға илгерилеткен ең бір прогрессив, алдыңғы қатардағы педагоглардан болды.

В. Я. Стоюниния рус мектептерінің тарихында әдеби мате-риаларды оқушылардың өздерінің анализдеуін, ол үстінде терең ойлануларын, онда жамийетлик, моральлық идеяларды

займы мәселесін тийкаргы проблемалардан бири етип қойған еді. Демек бұнда оқытушылардың өздерінің сана сезімдерінің рауажлануларына көбірек кеңіп бөлді.

В. И. Стоюниннің методикасының тийкарын қурайтұғын нәрсе мугаллимнің басшылығында әдебий материалды оқытушылар-дың өздерінің анализдеуі, әдебий түррине мәселелері болды.

Ал, Острогорский оқытушыларды хәдден зыят сулулыққа ум-тыларыу проблемасын қойды. Ол көркем оқыуды әдебиятты оқытуға тийкаргы мақсет етип түсінді. Ал, көркем оқыу-дың тек жазушы тәрешен дүзілген материалды критикалық жол менен анализдеуге қарису ғана болатұғынығына түсін-белді.

Бұл дәуірдегі әдебиятта көркем оқыуды жүдә кең пропаган-далаған В. П. Шереметовский болды. Оның бул проблемаға ар-налған 1896-жылды басшылып шыққан «Жанлы сөзди қорғау хәққында» деген мийнети жәмийетшилкке кешіен белгилі бол-ды. Ол көркем оқыуды шығарманы саналы қабыл етудің тий-кары деп түсінді. Және де жәмийетлік қатнасықта жазба жу-мыстан ауыз екі сөйлесуді рауажландыруу ахмийетирек деп түсіндірді.

Ол әдебиятта өз дәуіріндегі «Саналы оқыу» деген термин-ди «түсіндіріп оқыу» деген термин сөз бенен аумастируу мә-селесін қойды. Шереметовский классларда әдебиятты оқытуды күшейтудің тәрентары болды. Ол көркем әдебияттың тәрбия-лаушылық характерін жоқары бағалады.

XIX асирдің ақырларындағы әдебиятты оқытуға дағы эстетик-калық тәрби беріу мәселелері уақыттың өтиуі менен өз күшін жойта басыды. Мектептерде әдебий аренаға әдебиятты оқыту-дың психологиясы деген методикалық көз-қарас келип қосылды. Бұны өз дәуірінде Потебнядің психологиялық мектеби деп ата-ды. Бірақ Потебни хәм оның еси дауам еттирүшнлер рус әде-биятын оқытуу тарихында унамды бир илимий из қалдыра ал-мады. Олар мектептер үшін оқыу куралларын жазбады. Бірақ, рус әдебиятын оқытуу, көркем шығармаларды анализдеу туура-ды абырым методикалық мәселелерди ұсынды. Бұнында өз уақ-тында мектептер методикасына тәсирі болды.

Бұл мәселелде Д. Н. Овсянничко-Куликовскийдин, Пушкиннің, Лермонтовтың, Тургеневтың, Л. Толстойдың хәм басқалардың творчестволары болышына тарихый-әдебий изертлеу жұмыслары үлкен роль етқарды. Жәнеде әдебий творчестволық психология-ны хәққында көп гөп еткен «Рус интеллигенциясының тарихы» атлы мийнетиның айрықша ролы болды.

Потебни принципінде дүзілген мектептің психологиясының идеясын несе асыруда В. В. Давыдовтың—«Әдебиет оқыу пред-меті» атлы мийнети, И. П. Плотниковтың «әдебиятты оқыту-дың формаль метод» деген мийнетилеринде де үлкен ролі бол-ды. XX асирдің басында мектептердегі әдебиятты оқытуғағы формализмнің ең үлкен уәкили В. А. Фишер болды. Ол 1916—17-

жылды Путкил россиялық тил хәм әдебият мугаллимдериннің съездинде «Әдебиятты эстетикалық жақтан оқытуу» мәселелері жөнінде доклад жасады. Фишер көркем әдебиятты мектепте оқытқан уақытларда оның эстетикалық хәм көркем форма мәсе-лелерін үйреніуді баслы мәселе етип қойды. Солай етип, ол өз заманаласарынан көркем әдебияттың психологиялық мазмунын билдеретугын оның ишкі хәм сыртқы формасын үйреніу керек деген мәселесін тийкаргы мәселелерден бири етип қойғанымы менен айырылып турады.

Фишер мысалы, А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» рома-нын үйреніуде, «Евгений Онегин» түррине емес, драма емес, бул роман. Роман болғанда да ол Байронның ромаяларындай сати-ралық роман. Минне, ұсындай жанрлық формасын үйреніу ахм-ийетлі деп қарады. Солай етип, Фишер, көркем шығарманы анализдеуде формадан баслау керек деген мәселені ортаға қойды. Уақыттың өтиуі менен шығармалардың түрлери өзгереді, ра-уажланады. Мазмунды да жетистиреди деп көрсетеді.

Сонғы дәуірлерде Россияда мектептерде әдебиятты оқытууды үшінші бир агым пайда болды. Бул әдебиятты оқытуға дағы бил-ым хәм тәрби беріу жөніде де әдебиятты эстетикалық жақтан оқытудан басқа, әдебиятты логика-стистикалық жақтан оқы-туу керек деген мәселелерден келип шықты. Оның тәрентарлары мектепте әдебиятты оқытанда оқытушылардың дүньяға көз-қара-сын қалыпестиріу немесе әдебиятты оқытуу арқалы оқытушы-лардың эмоциональлық сезімлерін оятып, болмаса көркем қиял етудің керекі жоқ деп, ал ең баслысы бұның көркем әдебият-ты оқытуға дағрыс олауу хәм дағрыс әдебий сөйлесуге қызықты-рыу проблемасын талап етті.

Бул методикалық жаңалықтың тәрентары Лев Полнванов болды. Ол 70—80-жыллардың ең талантты, ең билилді мето-дистеринен болды. Ол орта мектеп үшін бир нешше хрестома-тиялардың авторы. Ол өзнен бұрынғы «Түсіндіріп оқыу» мето-дтыңн тәрентары болды.

XX асир Россияның революциялық дәуірге өткен жыллары болды. 1907—11-жыллардан басқа уақытлар бәрн жәмийетлік ойлардың хәм халық массасының революциялық жақтан рауаж-ланыу жыллары болды. Бул жылларда мийнеткеш халық билим алыуға қарай умтылды. Дворянлық, буржуазиялық гимназиялар халық массасының талаптарын қанаатландыра алмады. М. Горь-кий өзіннің автобиографиялық трилогиясында мийнеткеш халық бул дәуірлерде өзіннің «өмір гимназисы» хәм университетинен өтп атыр еді, деп көрсетеді. Бул жылларда барлығынан да бұрын жәмийетлік өмір активтісті. М. Горькийдің, А. С. Сера-фимовичтың шығармаларында жәмийетлік өмірдің революцияға есеп жетисип қиятырғандымы, жаңа дүнианың басылып қиятыр-ғандықлары көрніп турды.

В. И. Лениннің, Герцен хәм Толстойлардың творчестволарына берген бақалары рус әдебиятын үйреніудің илимий тийкарла-

рын құрады. Және көркем әдебиеттің, мазмұнын және формасын анықталудың тыйқарғы материалистік теориялық сәуленісін екенін және оның принципі пролетарлық партиялық екенін көрсетіледі. Бұған шектемі әдебиетті үйретудің методикалық ойлар бұндай материалистік көз-қарастардың қасиетіне де жүрін өткені еді.

1890-жылдардағы әдебиет бойынша дүзілген гимназиядағы программа, оқылықтар губерниялық мұғалімдер съездинде тынбай критикалана бастады. 1912-жылы гимназиядағы әдебиетті оқытудың программалары жаңалана бастады. Шығармалардың түрлері, жанрлары, мазмұны және формалары менес оқушылар IV-класста элементар характерде болса да таныса бастады. V, VI, VII, VIII классларда рус әдебиеті—тарихий-әдебиет пәнада өтіле бастады. Программаның түсінік хатында әдебиетті оқытуда «историзм», оның соң әдебиеттің бұрынғы қарағанда ражажанып кытырғандығын көрсетіп өтуі айрықша көрсетілді.

Халық білімлендіріу бөлімлері орта мектептерде әдебиетті оқытуда айрықша көңіл бөлді. 1915-жылы шама менен болса да гимназия және орта мектептер үшін жаңа программалар дүзілді. Бұның түсінік хатында гимназияның классларында әдебиетті оқытудың төмендегідей актив методдары ұсынылды. Мысалы, класста гүрррн өткіріу, әдебиет экскурсиялар жасау, және де творчестволық шығарма алыу мәселелері қойылды.

Революцияға шектемі дәуірде әдебиет тануы пәні үлкен крініс дәуірін басынан кешірді. Бул методикалық ойлардың ражажанығына жаман тосірін тийгізді.

XX ғасырдың басындағы революцияға шектемі үлкен методикалық міндеттерден А. Д. Алферовтың 1811, 1812, 1914-жылдарда қайта-қайта басылған «Орта мектептегі ана тили», «Методикалық тәжірибесі» деп аталған кітабы, Н. С. Державиннің (1917 ж.) «Орта мектепте рус тилин және әдебиетін оқытудың методикалық тийкарлары» деген кітабын, В. В. Данилюстың (1917 ж.) «Әдебиет оқыу предметі» деген кітаптарын көрсетуі ләзім. Бірінші екі автор әдебиетті оқытудың «тарихий» мәдениет мектептер позициясында тұрады. Алферов және Державиндер әдебиетті алдыңғы анализ жасау бул мектептен басталанды деп көрсетеді. И. Д. Данилов болса, ұлыма көркем шығарманың пәнінің екендігіне ғұмылаланып қарады.

Екін революцияға шектемі мектептерден, методикалық ойлардан совет мектептері үшін пайдалы нәрсе барма?—деген сорау туғалды. В. И. Ленин РКСМ ның III-съездинде сөйлеген сөзінде «Екін мектеп оқыу кітабы, қатты тәртіпте оқыту, ядлап алыу мектебі болды. Бул дұрыс, бірақ ол ескі мектепте қандай жаман нәрсе болды, бизің үшін оның қандай пайдалы жағы бар, буны алыра біліуіміз керек. Коммунизм үшін оның алауымы қандай зәуірліклер бар, буны біліуіміз керек»—деп көрсетіп еді.

Совет мектептері үшін ескі мектеп көркем әдебиеттің оқыу предметі екендігін, бұнысы мектептерде хазіргі ғақытларда ұлыма орта білімге иіе болуы да мүмкін емес, көркем әдебиет тек білім беретугын пәні болып ғана қалмастан жасларды тәрбиалайтуын, эстетикалық сезімлерін ражажандыратуын да көң. Ескі мектептен совет мектебі екі күрсіні оқыту және тийкаргы болымын алды. Былайынша айтқанда әдебиеттің басланғыш білім беріу және тийкаргы білімге үйретіу күрсіні алы.

Ескі мектептердің программаларынан Пушкиннің «Капитан қыз», Гогольдің «Тарас Бульбасын», XIX ғасырдың бірінші артындағы рус романдарын, хрестоматия, оқыу құралдарының тилин совет мектептері қабыл етті. Және де ескі мектептерден мысалы сөйле беріу, мұғалімнің лекциясы, гүрррн, шығарма, қайта сөйле беріу ұсаған метод және ұсыларын қабыл етті. Бөрінен де бизге жақыны революция алдындағы алдыңғы қатардағы методикалық ойлар болды. Совет мектебі, совет әдебиеті албетте революцияға шектемі мектептерден және әдебиеттерден жаңа саласы жағынан айрылып тұрады.

СОВЕТ МЕКТЕПТЕРІНДЕ ӘДЕБИЕТ ОҚЫҒ ПӘНІ РЕТІНДЕ

Уалы Октябрь Социалистік революциясы пүткіл адамзат өмірінде түпкілікпен өзгеріс жасағандығы сыяқлы барлық білімлендіріу системасына да түпкілікпен өзгеріс жасады. «Бир-лессен міндет мектебі халқындағы» мәселеге 1919-жылы РКП(б) ның VIII съездинің программасында, «1917-жылы Октябрь революциясы тәртіппен басланған істі ақырына шектемі апару керек,—деп көрсете келіп, мектепті буржуазияның үстемдік ететугын класстық құралана, жәмийеттік класстарға бөлінуін жоқ ететугын құралға айлаидыру керек»—деп көрсетілген еді.

Халқықаттан да совет халқымы жылыарындағы ашылған жаңа мектеп өзінің алдына қойған мақсеті, ұзылпалары болынша да хатте оқышы және оқытушылардың составы бойынша да халықтық болды. Өзінің бірінші дүзілген күнінен баслап жаңа заманның талабына жуау беретугын, революциялық халқықаттық, социалистік құрылыс иіні үшін гүресетугін, адамларға білім және тәрбия беретугын мектеп болды. Советлік дәуірде мұғалім үшін абыройға иіе болды. Понорлық хәрекеттің активизмнің келтіріп шығарды. Жасларды тәрбиалау да мектепке комсомол шалқыны үлкен жәрдем етті. Октябрь революциясы өзінің дәлелі күнілерінен баслап алдыңғы қатардағы методикалық ражажанығына кесет жасайтуын мектеп-

1 В. И. Ленин. О литературе и искусстве. изд. 3-е. М., изд-во «Художественная литература», 1967, 442 стр.

теги билим берүү менен тарбия арасындагы қарама-қарсылықты көрсетті.

Мектеп программасына революцияға шекем мектептерде шығармалары өтпеге қадарған етілген Радичев, Чернышевский, Герцен, Салтыков-Штадрин, Глеб-Успенский, М. Горький және революционер шайыр, жазушылардың творчестволарын үйрену қарастылды.

Революцияның бірінші жылдарында әдебиетті оқыту тубырақ мәмлекеттік программа болмады. Бірақ курстарда, мектеп интернаттарда әдебиетті оқытудың актив методлары қолданылды. Мектепте әдебиетті оқытудың «Мийнет методы» деген формасы енгізілді. Мисалы, сабақ уақыттарында шығармалардың иллюстрациясы жасау, монтаж, мәкет іслеу, әдебий ыс-тактар шөлкемlestiрiсeн ибарат болды.

1921-жылы П. Н. Сакулиннің басшылығында мектептерде әдебиетті оқытудың программасы дүзилді. Ол «Әдебиет бойынша программалар» деп аталды. Шама менен хәзирте мектептің VI—VII класстарына тең, екінші дәрежелі мектептің I—2-класстары үшін әдебий оқыу белгіленді. Усы «әдебий оқыу» деген термин менен аталып көркем әдебиетті оқыту совет мектептерінде көп жылдарға шекем дауам етті.

Программаның түсінпек хатында усы әдебий оқыудың тыйқарғы принциптери төмендегеше көрсетилген еді.

1) Көркем оқыудың тыйқарғы материалы барлық уақытларда толтығы менен көркем шығарманың өз болымы тыйис.

2) Хәр бир шығарма жанлы организм сыпатында үйренледі хәм қабыл етиледі. Оның идеясы әҳмиyeti хәм әстетикалық бадаладығы кемитилмейді.

3) Айырым жазушыларды үйреніу. Хәр бир жазушылардың шығармасын үйреніуе өз қыйыншылығы бар. Соның үшін гей-біреулерин ерте өтилсе, биразларын кейинирек үйреніу мәселеси планластырылды.

4) Шығармаларды таллауда, материалларды белістиріуе оқыушылардың психологиялық өзгешеліктерин есепке алыу.

Бул программа бойынша шығармаларды еки группаға болуу ұсынылды. 1) Формасы бойынша. 2) Поэтикалық мазмуну бойынша. Бірінші орғыа көркем шығарманың мазмуну қойылты.

Жаңа программа революцияға шекемги программалардан нүтиқелей өзгеше хәм жаңа болды. Бірақ, оның кемшилігі әдебиетті үйреніу методы хәм көркем оқыудың тәрбиалаушылық характери анық белгіленіп көрсетилмеуі болды. Сондықтан бул программада марксизм методы баслы принципти иследи деп жар салса да, мәдени, тарихый әстетикалық марксизмнің методтық арасында турақды орын ала алмады. Бул программа материал таллау принциптерин толық шеше алмады.

Дәслепки совет мектептери үшін тыйқарғы еки программа әйрешік орын ийелейді. 1. Программа «Комплексная». 2. Программа «Проектная».

Бул программалардың хәрекет етиу уақыты 1923-жылдан 1930-жылдарға шекемги аралықты өз ишине алды. Бунда мектептің тыйқарғы мақсети—«Балаға жанлы ҳақықатлық ҳаққын да түсінпек беріу», реал өмирдин кубылыслары арасындағы байланысларды көрсетиу. Оның пайда болыуы, рауажланыу процесстерин көрсетиуге бағдарланған еді.

Мектепте үйренілетуғын өмир уақықларын «Мийнет», «Табият», «Жәмийет» деп үшке бөледі. Бунда тыйқарынан илиминің методларын практикалық мәселелерге жұмсау көзде тутылды. Комплексли программада әдебиет, жәмийет тану илими менен байланыста болды. VI курсте комплексли программада комплексли тема төмендегеше алын барылды. Егер мектепте табият тану өтилетуғын болса, оқыушылар егинди жыйнау, ғәлле таярлау, нан жабыуды үйренди. Физикадан күшн дингетелерди, санаатта парды қолланыуды, паравозды үйренди. Химиядан оқыушылар консервалар, жәмийеттанудан ишпик-сыртқы базарларды ал, көркем әдебиеттан хәр қыйлы жазушылардың шығармаларында қаланың сүүретленуін үйреніу мәсерде тутылды. Мисалы: М. Горькийдин «Сары шайтанның қаласы» хәм т.б. лар үйренілди.

1930—31-жылдарда «Проектеу методы» бойынша программа пайда болды. Буның түсінпек хатында бизнқ елимиздеги социалисттик жәмийетлик қатнасықлар хәм халық хожалығының барлық тарауын реконструкциялау менен мектеп бирге болыуы керек деп көрсетилген. Программаның тыйқарғы идеясы барлық предметтер бойынша сабақ беріуді оқыушылардың актив жәмийетлик жұмыс алып барыуына тыйқараланып қурыу керек делінген, оқыушыларды социалисттик қурылысқа максимум тартыу керектигі көрсетилген. Усы мақсетте оқыушылар фабрика, завод, колхозлардағы илимлардың орынланыуына актив жәрдем берди, социалисттик ырыс, ылағалы мийнетке қосмады.

Соалы етип, оқыушылар колхоз, завод, фабрикаларға барды. Олардағы илиминің орынланыулары менен оқыушылар тикелей танысатуғын болды. Кейін мектепке келип, қалай жәрдем беру керектигін туурады ойласып, оқыу предметтерин қайта проектлен шығатуғын болды.

Бирақ, ол дәуірдеги оқыушылар ҳақықатында да өндирислик өлимге ийе болған жоқ. Сол себепли олардың колхоз, заводларға жәрдемлери де аз болды.

«Проект программасы» мектептерде әдебиетті оқыту жағынан «Комплексли» программалардан айырмашылығы болмады. Тек «Комплексли» программаның ислерин текіярлаудан ибарат болды. Хәтте ол көркем шығармалардың спецификалық өзгешеліктерин тыйқаралды.

Сол себепли ВКП(б) Орайлық Комитети «Проект» программасын «Комплексли» программалардан етип өз уақытында қатты критикалады.

1931-жылы 5 сентябрьде ВКП(б) Орайлық Комитети «басла-

ұшы қам орта мектеп қаққында» қарар қабыл етті. Онда қазіргі дәуірдегі мектептердің баслы кемшілігі, мектептегі оқығандар, оқышыларға ulyмыз білім бере алмайды, жоқары мектептерге, техникумдарға физика, химия, математика, ана тили, география ылымдарын өлестірген оқышыларды жетістіріп бере алмайды қам бере алмай да отыр делінген.

1933-жылы және жаңа программа қабыл етілді. Бунда классларда көркем әдебиеттің өткен әсирдегі қам қазіргі дәуірдегі жетіскендіклерін оқышыларға V—VII классларда үйретіуге тиіс еді болды. VIII—X классларда көркем әдебиеттан білімді тереңдетіріп, үйретіу кереклігін көрсетілген. Оның түсінік катында көркем әдебиеттің айырым шығармалары белгали бір мәнібетлік дәуірдегі классық гүреслердің сәулесі болады деп көрсетілген.

1933-жылы дүзілген программа бір неше мәртебе жаңаланды, қайта дүзілді, ол да өз уақытында біраз критикаға ұшырады, бірақ, онық тийкары елге шекем пайдаланылып китыр. Мысалы: әдебиеттің бір бөлімні мектептің орта бөлімінде үйретіу, көркем әдебиетті тийкарынан жоқары классларда үйретіу, классық қам мектептен тысқары жұмыстар іселеу қам т.б. деп көрсетілген.

Ұлымыз мектеп системасында 1917-жылдан 1940-жылларға шекем мектеп программасын, оқыу құралдарын дүзіуде көп қиыншылықтар болды. Бул жылларда тийкарынан екі түрлі мектеп системасында болған қиыншылықты көреміз.

1) Ең әбелі бірің еліміз жаңа мектеп системасын дүзіуде белгиді бір тәжірибеге ие емесілігін көрді. Соның ұшыт жаңадан совет мектебін жетістіріуде көбінесе, Европа елдеріндегі педагогикалық теория қам практиканың жетіскендіклеріне критикалық көз-қарас пенен қарап пайдаланыуға туура келді.

2) Мектепті дүзіудің бірініш он жылғында майда буржуазиялық тәсір, дәр қылы қат элементтердің кесеп етіушілігін дөте ашықтан-ашық қарсы туруышылықтар да көр болды. Соның ұшыт мектептер тарихында 1917—1930-жыллар бірің елімізде мектептер системасын дүзіуде ізлемік жыллары бұлы.

Бул дәуірлерде тынбастан баспа сөзде, кеңеслерде, конференцияларда көркем әдебиетті оқыту методдары, әдебиеттің өзі оқыу пәні екенлігін қаққында, оның ролі деген темаларда еліміз бойлап қызғын дискуссиялар жүріп атты. Әдебиетті мектептерде оқыту бойынша дискуссияларға атақлы тилиш-әдебиетші, ылымпаз, методист қам тәжірибелі педагоглардан-ұтықары Н. К. Круцевая, А. В. Луначарскийлер актив қатнасты. Олардың әдебиетті оқыту тууралы баспа сөзде, тил-әдебиетшілардың мәжіліс конференцияларында шығып сөйлеулері жаңа мектеп системасын оқылуына, дұрыс жолға түсінуіне, әдебиеттің оқыу пәні иретінде мектептерде өтілінуіне, методикалық педагогикалық ойлардың қалыптасуына үлкен жәрдемін тийгизді.

Ұсы жыллардағы мектептерде әдебиетті оқыту тууралы ылыми методикалық пикир айтыушы ири методистлерден Ленинградлы Н. М. Соколов болды. Оның 1928-жылы «Мектептерде әдебиет шығармаларды үйретіу» деген мийісті дағдаланды. 1928-жылы Москвалы методистлер В. В. Голубков қам М. А. Рыбниковалардың «II-дережелі мектептерде әдебиетті үйретіу» деген мийіетті жәрияланды. Булардың барлығыда мектептерде әдебиетті оқытуда өзлерінің жеке тәжірибелеріне сүйеніп, өткен революцияға шекемі мектептердің жақсы жақтарын сын көзі менен қарап пайдаланып, жаңа совет мектептері ұшы әдебиетті оқытудың методикалық тәжірибелерін жұумақластырды.

1939-жылы V—VII класслар ұшы программа, 1940-жылы VIII—X класслар ұшы программа дүзілді. Бунда төменгі қам жоқары классларда әдебиетті оқыту мәселелері конкреттесті. М. Н. Рыбникованың өтініші қам ұсынысы менен V—VII классларда пропедевтикалық оқыу (әдебиет оқыу) ұсылы қабыл етілді. Бул әдебиет оқыу өткендіклерден лүткілелі басқаша болды. V—VII классларда тематикалық принцип, VII классларда хронологиялық ұсыл тастыиықланды. Ұсы программа бойынша дәр бір класқа арналы, «Хрестоматия», «Ғатан әдебиеті» дүзілемекші болды.

1940-жылғы программаның талап етіуі бойынша жоқары классларда өтілетуғын әдебиетқа тарихый көзқарастан қарау; оған советлік пәциядадан туып бақа беріу мәселесі тийкасты талап болып қойылды. Қаден зият материал бунда көп ұсынылды. Совет әдебиетіне аз кеуал бөлінді. Ал, ұлымыз теориясы программалда еске алымады.

1939-жылы қам 1940-жылғы программалар бойынша көп тарытсар, анықдылар болды. Ғатан әдебиетін оқытудағы хронологиялық принцип тек VII классларда ғана емес, ал VI-классларда етізілетуғын болды. Жоқары классларда совет әдебиетінен материалдар кеңейтіліп өтілетуғын болды, ұсы программаның принципі турақлы түрде 40-қам 50-жылларда да толығы менен қаддирылды.

Енди хрестоматиялар жетілісе баслады. 1939-жылы Н. Поспеловтың қам П. Шабловскийдің VIII класс ұшы оқылықтары пайда бола баслады. 1940-жылы А. Зерцанов, Д. Райхин, В. Стражепалардың IX класс ұшы оқылықтары шықты. Бул бұрынғылар менен салыстырғанда бир қанша жетілескен оқыу құралларынан болды. Сон Л. Тимофеевтің X класс ұшы совет әдебиеті оқылығы баспадан шықты.

Әдебиет методикасында оқыуды системаластыру бұсы мәселелерден бири болған. Мысалы, сабақдықтар системасын, шығармалар алму системасын дүзіу, білім системасын есапқа алыу, ұлымыз оқыу системаларын бир нормаға келтіріу тийкары мәселелерден болды. Әсіресе, X классы пиктеріп ержеткенлік

жетістігінің алығуы үшін имитация алығу тәсілі әдебиетші мұғалімдердің абыройын көтерді. Бұнда әдебиеттан жазба жұмысы біріншіін баспадан алынды.

Ұлы Татандарлық урыстың алдында бірқанша жетіліскен оның дәуіріндегі іс-шаралар, мектеп системасын есепке алатын әдебиет методикасынан профессор М. Н. Рыбинкова және профессор В. В. Голубковтардың методикалық оқығу куралы баспадан шықты. Мария Александровна Рыбинкова (1885—1942 ж.ж.) педагогикалық методикалық ісін революциядан алды баспадан еді. Ол жана мектеп системасы менен бірге мұдамы методикалық ізденіс жолында болды. Ол хәр тәрәпке талантты педагог болды. Фольклорды жақсы билді. Көркем оқығуды шебер, айналы әдебиет ізерттеушісі болды. 1941-жылы шыққан оның «Әдебиет оқығудың методикасы бойынша очерктер» деген кітабы қазірге шекем совет педагогтарының негізгі қоллауы болып қызмет атқарып киятыр.

Рыбинкова совет әдебиет методикасының дауажаланыуына теориялық және практикалық жақтан жәрдем көрсеткен және дауажаландырган адам болды. Ол өзінің методикалық көрсетпелерін тек баспа сөз арқалы беріп ғана қойған жоқ. Ал, тілші, әдебиетші мұғалімдер менен жаңы ұшырасуы өткерді. Ол Москва, Ленинград, Свердловск және т. б. қалаларда методикалық кеңеслер, ашық сабақтар шығарып берді, пікір алды. М. А. Рыбинкова мектептерде совет әдебиетін оқығуда әдебиет оқығу және V—VII классларда әдебиетті оқығудың системасының негізін салды.

В. В. Голубковтың 1938-жылы шыққан «Әдебиетті оқығудың методикасы» деген кітабы бір неше мәртебе дүзетіліні қайта басылды. Ол ұлыға төменгі және жоғары классларда әдебиетті оқығудың системасын салды.

В. В. Голубков (1880—1968-ж.ж.) барлық өмірін мектеп системасын жетілдіріуге жұмсады. Ол 1909-жылы «Жазба жұмыстары дүзінде және көркем әдебиетті оқығуда жана жол» деген мийнетінде-ақ сол дәуірдегі оқығу системасына қарсы педагог демократ сыпатында пікір жүргізген еді. Совет дәуірінде ол бар өмірін мектептерде және жоғары оқығу орындарында әдебиетті оқығуды жетілдіріуге жұмсады. Программалар дүзді. Оқығу куралдарын, әдебиетті оқығуды методикасына алды. Методикалық топтамаларды таярлауға қатынасты және оларды редакторлады. Көп жылдар аспирантлар менен ісесті. Мұғалімдер конференцияларына, семинар кеңеслеріне қатынасты және шығып сөйледі. Совет дәуіріндегі оның өмірі әдебиетті оқығудың методикасы ылыми бойынша жаңы тарих болып қалды.

Ленинградты Л. С. Тройцкіде талантты педагог болды. Оның бас мийнети мектептердің жоғары классларында әдебиетті оқығуды жетілдіріудің нұсқасы болды. Мектепте әдебиетті үй-

реніңде тийкарынан историзм мәселесіне кеңірек бөлімнің зәуірлік проблемасын шешті.

1940-жылы Л. С. Тройцкі және О. А. Моденскаялардың редакторлауында «Орта мектепте әдебиетті оқығуды бойынша очерктер» деген Ленинградтағы үлкен тілші әдебиетшілердің жұмыстарын біріктіретуын мийнети жарыққа шықты.

Совет мектептері және ұақыттарда жана дәуірдің талап етуін бойынша өмір сүрді. Мысалы, Ұлы Татандарлық урыстың алдында, урыс жылдары мектептерде оқығушыларға патриоттық тәрбия беру мәселелері зәуірлік проблемалардан болды. Соң пролетар интернационализм рухында тәрбиялау, ая, хәзергі дәуірде бұлардың барлығын тийкары принципке ала отырып оқығушыларға әстетикалық тәрбия беру, оларды коммунисттик сезімділікке және теориясын үйренуі деген сөз дөң көрсетті. Соның үшін оқығушыларға теориялық білім беруі де бас тәртіпке проблемасын қойды.

Мектептерде әдебиеттан сабақ беруіде, әсіресе жоғары классларда оқығушыларға теориялық жақтан білім беруі зәуірліктен бірінішін ірет 1946-жылы Л. Тимофеев мәселе етіп қойды. Ол көркем шығарманы, оның барлық құрылымы, тийкары элементтері менен өтуінің өзін теориясын үйренуі деген сөз дөң көрсетті. Соның үшін оқығушыларға теориялық білім беруі де бас тәртіпке проблемасын қойды.

Ұрыстан соңғы дәуірдегі атақлы методисттерден Р. И. Сорокин болды. Оның 1950-жылы «Мектепте көркем шығарманың анализі» деген кітабы шықты. Жәнеде Я. А. Ротковичтың «Рус мектептерінде әдебиет тарихын оқығуды бойынша» фундаментальдық ізерттеуі дауажаланды.

50-жылдарға киргеннен кейін 30-жылдардағы мектеп реформаларының талапқа жуапп берметуғынлығы практикада дәлелдене баслады. Оқығушылардың өндирілісін мийнетке ұқысыз екендіктері, көбінесе, оның классы пәтерлерінің жана жоғары орындарына кируге ғана ұқыпал, тек жоғары оқығу орындарына кируге ғана таярлық көрсетушіліктері биліне баслады. Мектептерде әдебиетті оқығуда натуры тенденциялар да пайда болды. Мысалы, жоғары классларда әдебиетті оқығуды академиялық характер ийелді. Методисттер, әдебиетті оқығушылар көбінесе көркем әдебиеттің өзін емес, әдебиет хәкіміндегі пәлимин тийкарының ийеліктей беймеленіп кетті. Мектептің жоғары классларында ВУЗлардағыдай оқығу куралдарындағыларды ыдылау басланды. Оқығушыларға шығармалар хәкімінде анализ, характеристика, цитата ыдылауларға берілді. Жоғары классларда пәлиминдер көбінесе шығарма жазуға таярландылардан нұбат болды.

КІСС Орайлық Комитетінің XX съезди оқығуды жәмиеттік өмір менен байланыстыру мәселелерін хәзергі замандағы ең зәуірлік мәселелерден бири деп есеплады. Соның үшін «Мектепті қайта құру» мәселесі додаланды. 1958-жылы СССР Жо-

қарғы Советі «Мектепті түрмисі менен байланыстырыу» хәм СССР Халық билимлендириу системасын рауажландыриу тууралы» нызам қабыл етти. Бурынғы ulyма билим беретуғын жети жылдык мектеп, етти жылдыққа айланды. Мектептің ғазыпасы бөлгенди. «Совет мектептери илим тийкарларын балытуғын билимди адамларды тәрбиялау керек. Сонын менен бирге физикалық жумысларға уқылы жасларды пайдалы жумысларға умтылауға тәрбиялау, жәмийет ушын әуретли болған өндирис ислерине актив қатынастырыу» мәселесин талап етип қойды. Солай етти, совет мектеби рауажлануының жаңа этапина кирди.

1960-жылды мектеп системасындағы болып атырған өзгеристерге байланысты РСФСР Халық билимлендириу министрлигинин төмендегидей хаты болды. «Көркем әдебиятты оқытқанда формаль, схематик, қордан тыс анализлеу, цитата ядлауларға қарағанда, оқышылар менен оқытушылардың көркем шығарманың үстінде гүрнә өткергені жақсы. Себеби, онда оқыушылардың өз пикирлерин ортақдасына, өз үстінде ойлануларына жәрдем етеди. Шығарманың маңуынан шыға отырып, өзін қорыған ҳақыйқатлыққа, өмир практикасына қарап ис ислеу керек, солай етти, оқышыларды жазушы тәрәпинен қойылаған бүгінги күннің мәселелерин тап ететүгін идеялық, эстетикалық мәселелерге қарай умтыладуыға әдетлендириу керек»-делинген.

1966-68-жылдарда мектепте әдебиятты оқытуының ақуалы мәселелері тынбай дискуссия болды. Бул узақ дауым еткен баспа сөз бетиндеги дискуссияларға методистлер, педагоглар, мугаллимлер, илимпазлар хәм басқа да жәмийетшилк кең қатнасты. Дискуссияда көбінесе мектепте әдебиятты оқытуда көркем шығарманы оқыушының қабыл етиуи, оны анализ, критикалық қонарақта қабыл етиуи мәселелери орайлық орынды ийеледи. Дискуссия дәуиринде көркем әдебиятты, оқышылардың көрнекли жақтан қабыл етиуи хәм оның анализ мәселелерине қарам шығуына методистлер де болды. Буның ең үлкен уқилин дискуссия дәуиринде Л. А. Рыбак болды. Ол өзиниң бул пикирлерин 1966-жылғы «Көркем ойлау хәм әдебият сабағы» деген қатабында толық берген еди.

Бирақ, методикалық узақ уақытларды өз ишине алған дискуссия ҳақыйқатында илимий методикалық ойлардың рауажлануына алып келди. Ал, баспа сөз бетинде әдебиятты оқыту тууралы мәселелери бойынша болған қызғын дискуссиялар дәуирлеринде төмендегидей кемшиликлер жүз берген уақытлары болады. Бириншиден, теориялық-методикалық мәселелердин аз болынып, филологиялық жақтан аз тақырақтың себебинен көп методистлер, мугаллимлер, филологиялық шеберликти жетилдириуин, мәдениетди орына методикалық режелерди хәм рәқамаланнандырып қайта қарап шығуыды усыныс еткен уақытларды да болды. Бул усыныслар әбетте қабыл етилмеди. Екиншиден, көркем әдебиятты оқыу предмети-етип қабыл етилген

ярым әсирлик мектеп тәжірибелерине қарамади. Бул әбетте ол жолдасларды субъективизмге алып келди.

Хәзирги дәуирдеги методикалық ойлардың характерли моменті соннан ибарат, бул ақуалы проблеманы шешинде, жетилдириуде хәм мәдениетшилк дәуирлеринде мугаллимлер коллективиниң үлкен армиясы қатнасты. Өз уақтында әдебиятты билим хәм тәрбия беріушилик ролин көтеремиз деп биринши инициатор, биринши баслаушылар Липецкая областының тил, әдебият мугаллимлери болды.

Соңғы дәуірлерде мектептерде әдебиятты оқытуда көп ғажа жаңа программалар, оқылықтар дузиди. Жаңа басламалар пайда болды. Оның ең үлкенлеринен бири әдебиятты да басқа ишлер менен бирге өз алдына предмет етип етиу IV класстан баслануығы болып есепланады. Мектептердин барлық классларында совет әдебиятын оқытуы кең планда алып барылды.

1967-68 оқыу жылынан баслап мектептерге факультативлик сабақлар жүргизиле баслады. Бул әдебиятқа класс оқыушыларының қызығушылығын арттырды.

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ МЕКТЕПТЕРИНДЕ ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУДЫҢ МЕТОДИКАСЫ ТАРИХЫНАН

Улы Октябрь Социалистик революциясының жеңиси бизни елимизде мәдениет хәм илим тарафында үлкен жаңалықлар ашыуға тийкар болды. Қарақалпақстанда халық билимлендириу тарауында да ажайып өзгеристер жүзеге келди. Халықты ислам диниянн заҳарлары менен әсирлерден бери уулап қиятырған ески мектеп, мешитлер хәм медреселердин, 1873-жылдан басланған Русская түземная шкolasының өмир сүриу күшиниң таусылғанлығын жориялады. Жаңа билим, жаңа тәрбия беретуғын мийнеткеш халық балаларына ҳақыйқый пош тийкарларын үйрететуғын хәм оларды коммунизм руухында тәрбиялауығын совет мектептери пайда болды. Бирақ, бул жыллардағы совет мектептериниң ашылуы әсетқә түседи. Қарақалпақстаннан жаңа совет мектептериниң шәкелестирилуине класс душманлары қатты қарсылық көрсетти. Себеби, халық балаларын заҳарлендиретуғын ески мектеп, мешитлердин жабылуы олардың қорған келтирди. Олар халық арасына кирип совет мектептериниң ашылуына қарсы контр-революциялық пикирлер жүргизди.

Усындай қарсылықларға қарамай коммунистлер партиясының, жас Совет ҳүкметиниң ғамхорлығы арқасында оқытушылар халық арасында мәдениет ағартуы жумысларын алып барды. Олар совет мектептериниң әҳмийетин, ески мектептердин зиянын халыққа күни-түни түсиндириди.

Революцияның дәслепки дәуірлеринде гражданд урысы жылларында оқытушы кидрлар Қарақалпақстанда болмады. Бул ауҳалды көзде тутып совет ҳүкмети ең дәслеп Қарақалпақстанда қысқа мүддетли курслар ашты. Көп узамай В. И. Ленинниң ипи-

иятынаны менен 1920-жылы 7-сентябрда Ташкент қаласынан Түрстан мамлекеттік университеті ашылды. Бул университеттің бастапқы жергиіккі халықтардың балаларынан жоқары мағамында кадрлар жетістіріп беріу болды.

1918-жылдан баслап Қарақалпақстанда дәслепкі совет мектептері ашылды. Усы менен қатар 1919—21-жыллары мугаллимдер тағарайтуғын курслер, 1920-жылдан баслап партия совет хызметкерлерінің тағарайтуғын курслер шөлкемлестірілді. 1924—25-жыллары педагогикалық техникум хам ауылхожалығы техникумлары шөлкемлестірілді. Бул Қарақалпақстанда тез жыллардың ишінде жаңа типтегі мугаллим кадрлардың көбінуіне алып келді.

Мектептердің биринші күндерінде (1918—1924-ж.ж.) қарақалпақ тилинде оқу қураллары болмады. Мектептерде оқушылар қазақ, өзбек, татар, түркмен тилеріндегі жазылған материалдан найдаланды. Көбінесе, сабақлар мектептерде қазақ тилинде оқытлады. Бул да қатты қиыншылық көрсетті. 1924-жылы Қарақалпақ Автономиялы областының дүзиінің, қарақалпақ милди тилинін хам жазыуының пайдал болуына хам ражажлануына мүмкиншілік туғдырды. 1924-жылы биринші рет қарақалпақ тилинде «Еркин қарақалпақ» газетасы шығарылды. Усы газетаның тийкарында жазыу альфавиті жетістірілді. Сол жылларда усы «Еркин қарақалпақ» газетасы мектептердегі мугаллимлер үшін биринші қарақалпақ тилиндегі оқу материалы иретінде найдаланылды.

1925-жылы февральда ҚКАО биринші учредительный съезди қарақалпақ тилинде оқу қуралларының жоқтығынан болып атырган қиыншылықтарға еске алып, Қазақстан хукиметінің аламына қарақалпақларға ана тилинде оқу қуралларын дүзуте жәрдем етуді өтиніш еткен қарар қабыл етті. Буннан кейін Қазақстан Халық комиссарлар советі сол жылдың өзінде Ташкенттегі Қырғыз халық билімлендіріу институтынан Түркстан халықларынның ишінде өз ана тилинде оқу қуралларын дүзіу мәселесінде қарақалпақларға жәрдем беріу мәселесін талап етті.

Ташкенттегі Қырғыз халық билімлендіріу институты сол дәуірдегі милдиі оқу қуралларын дүзіу үшін шөлкемлестірілген комиссияның ишинен қарақалпақ тилиндегі оқу қуралларын дүзіу үшін арнайлы комиссия бөліп шығарды. Сол жылларда қарақалпақ тилинде оқу қуралларын дүзіуді шөлкемлестіріуде А. Диваевтың, М. Әуезовлардың айырықша хызметтері болды.

Комиссияның инициативасы бойынша қарақалпақ тилинде оқу қуралларын дүзіу үшін қарақалпақлардың өзлерінің ишинен екі адамды тез Ташкентке шақырыу мақұл деп табылады. Бул өз дәуірі үшін дүрме, сипыс хам милдиі талаптарға жууап беретуың шаралардан еді. Комиссияның талабына мууапық қарақалпақ тилиндегі дәслепкі оқу қуралларын жазыу мәсетінде атықды жазыушы Сейфулгәбит Мәжитов, Асан дилмаш Айтымовлар Ташкентке жиберілді. Бирақ, булардың ишінде Асан дилмаш

Айтымов революцияға шекем Петро-Александронскийде төрт класслы училищене пәтирген, соң тек ауыл хожалығы илимлері бойынша ғана дилмаш болған адам еді. Соның үшін ол қарақалпақ тилинде оқу қуралларын дүзіу бойынша комиссияның талабына ылайық болмай шықты хам ол қайтарып жиберілді.

Ал, Сейфулгәбит Мәжитов революцияға шекем болыстың секретары болып ислеген, жәнеда халық билімлендіріу мәселелері бойынша бурыннан ийнет еткен «Еркин қарақалпақ газетасының» сол дәуірдегі ең сағатылы хызметкерлері хам жууаылы секретары, белгілі жазыушы, қарақалпақ орфографиясын дүзіудің инициаторларының бири болып жүрген адамдардан еді. Соныңқатан да қарақалпақ тилинде оқу қуралларын дүзіу тек Сейфулгәбит Мәжитовтың ғана қолынан келетуың болды. Сол дәуірдегі қарақалпақ тилинде оқу қуралларын дүзіу бойынша комиссияда бул киісін мақулады. Солай етип 1920-жыллардың ортасында мектептер үшін биринші оқу қуралларын дүзіу миссиясы Сейфулгәбит Мәжитовке тапсырылды.

С. Мәжитов тәрепинен Араб альфавиті менен қарақалпақ тилинде биринші ирет 1925-жылы «Егедер сағаты» 119 бет, «Алып» 80 бет, «Оқу» кітабы» 119 бет жазып пәтирледи хам баспадан шығарылды. Солай етип, 20-жылтардың орталарында Қарақалпақстаннан биринші қарақалпақ тилинде оқу қураллары шығарылды.

Усы оқу қураллары арқалы Қарақалпақстандағы мектептерде халық биринші мәртебе өз ана тилинде сағат ашуға мүмкиншілік тапты.

1926-жылы февральда Бакуде түркологлардың биринші Съезди болды. Онда түрк тилинде сөйлетуың халықларды латын альфавитіне көшіріу мәселесі қаралды.

1926-жылы 11-апрельде ҚКАО қарақалпақ альфавиті латынластыріу мәселесін қарал шықты. Бунда обкомның агитация, пропаганда бөліміне қарақалпақ альфавиті латынластыріу мақсетінде, съезд материалларын үйретіп шығу үшін Бакудегі өткералген съезд материалларын сорап алып миннетін жүкледі.

1927-жылы ҚКАО Қарақалпақ альфавиті латын альфавитіне көшіріу бойынша Қасым Әуезовтың басшылығында комиссия дүзеді.

1927-жылы 11-декабрьде Төрткүльде биринші рет жаңа латын альфавитіне көшіріу мәселесінде бир айлық курслар шөлкемлестірілді. 1928-жылы партия, совет хызметкерлеріне латын альфавитінде жазыу-сызыуды үйретіп шығу үшін бир айлық курс дүзилады. Солай етип, 1928-жылдың ақырында Қарақалпақлар толығы менен латын альфавитіне көшірілді.

1928—29-оқу жылы қарақалпақ мектептері латын альфавитінде баслады. 1928-жылы 20-апрельде ОБЛОНО қасынап илимий методикалық совет дүзиілің онда жаңа латын альфавитінде қарақалпақ тилинде оқу программаларын хам оқу қуралларын дүзіу мәселесі қаралып шығылды.

Нұр даірлерде 1927-жылы қарақалпақ мектептерінде қарақалпақ тіліндегі әдебиеттің оқытуға есирісе, олардың өзіндік тәсілдеріне иеленуіне мүмкіндіктер берілді. Мисалы, бұрынғы Қаламқас Наркөміс С. Сидықбақасов қарақалпақтардың рух тәсілдеріне оқыту мәселесін қойды. Ол қарақалпақтарды Япония мәдениетіне рабажлану жолы менен жүргізіп талғап етті. Мәдениетіне С. Сидықбақасов Совет үкіметінің тусында қарақалпақ тіліндегі өз алдына тәлі болып рабажланбайтуының айтип айталады. Соның үшін ол қарақалпақтарға Япония ұсымын қолланымға талап етті.

Бірақ көп ұзамай бұлардың барлығы ылақтырылып тасланды. Латын тәсілде жаңа қарақалпақ тілінде оқыту қураллары дүниеге басылды. 1929-жылы коллектив авторлардың редакциясында «Оқытушылар үшін Әліппе», Қ. Айымбетов хәм Б. Ергалиевлардың авторлығында «Сабақты болмышлар» оқыту кітабы, авторлардың редакциясында «Қарақалпақ тілінің грамматикасының I-бөлімі», Қ. Айымбетов хәм Б. Ергалиевлардың авторлығында «Егелелер сабаты», Б. Ергалиевтің авторлығында «Қойны қалта Әліппесі» хәм т.б. оқыту қураллары шықты. Бұл оқыту қураллары нәзім хәм методикасы жағынан көп кемшилдіктерге иіе болса да, латын алфавитінде дүзделген дәслепкі латынша-қарақалпақша оқыту қураллары болды.

Сөйлеп етп, 1929-жылы усы оқыту қуралларының тийкарында уақытқа билим беретуган мектептердің жоқары классларында хәм техникумларында қарақалпақ тілі биринші рет оқыту предметі болып өтіле баслады. Биринші қарақалпақ тілін хәм әдебиеттің оқытушылардың өзлери де усы ылымға билим беретуган мектептердің хәм техникумлардың дәслепкі инткерушілери болды. Олар Вақий Ергалиев, Қалы Айымбетов, Қ. Убайдуллаевлар еді.

Сөйлеп етп, Коммунистер партиясының ленинлік мылайл сипаттағы арқасында, ұлы рус халқының хәм туысқан союзлық республикалардың жәрдеминде қарақалпақ халқы өз жазба мәдениетін рабажландыруға киристі.

1930-жыллар республика тарихында әдебиет хәм мәдениет мәселесінде үлкен бир тарихый жыл болды. 20-жыллардың ақырында 30-жыллардың басынан басып, Қарақалпақстан территориясында көп санда лингвистикалық, әдебиет-фольклорлық, тарихый-орфографиялық экспедициялар шөлкемлестирилди. Қарақалпақстанда ылыми іслердің баслануы менен 1931-жылы республикада ылым-иштерлеу институтының ашылуы үлкен тарихый оқиға болды. Революцияға шөкемін қарақалпақ фольклоры, классикалық әдебиеттің үзкілери Жийен қырау, Қунхожа, Әжинбай, Бердак, Әтеп, Омар хәм т.б. шайырлардың шығармалары қадір арсынып жыйылып алынып, системаластырылып 30-жыл-

лардың екінші ярмынан басып газета-журналларда шыға баслады. Олар дақында ылыми пикир айтылулар басланды. Совет халық шайырлары. Қарақалпақстан жазушылар союзының өтірашына тошулу басланды. 30-жыллардың екінші ярмынан басып мектептерде қарақалпақ әдебиеті дақында сөз болды.

30-жыллардан басып қарақалпақ тілі хәм әдебиеті бойынша мектептер үшін оқыту қураллары дүзү иси басланды. Бұл үшін ең әуелі латынша бир системаға түскен қарақалпақ алфавитін дүзү мәселесі республика жәниетшілтигінде ең актуаль проблемалардың бири болып күн тәртібинде турды. Соның үшін 1932-жылы 11—13-сентябрь Төркүль қаласында қарақалпақ алфавиті менен орфографиясы бойынша биринші орфографиялық конференция өткерилди. Онда Қ. Убайдуллаев, Г. Алапов, Қ. Айымбетовлардың авторларындағы қарақалпақ тілінің орфографиялық қағыйдалары менен белгиленген алфавитінің дүзілуі мақуалданды.

Буннан кейінгі дәуірде Қарақалпақстанда ескі мәртебе (1935-жылы) орфографиялық конференция, 1939-жылы үшінші орфографиялық конференция болып өтті. Бұл 30-жылларда қарақалпақ әдебиеті тілінің жазуы нормаларының рабажлануына тийкар салды.

30-жыллардағы усы орфографиялық қағыйда хәм қағыйдалар жыйағына тийкарлазып районлық хәм республикалық газеталар, көркем әдебиет хәм сийей әдебиеттер, мектептер үшін оқыту қуралың басып шығаруы, республикада ие жүргізілу (дело производства) жаңа орфография қағыйдаларына тийкарлазып керек болды.

1931—33-жылларда Н. Баскаков, Н. Абрамов, А. Қыдырбаев, Қ. Ирмановлар авторлығында қарақалпақ тілін сабақлығы дүзілди.

1934-жылы Қ. Ирманов, Ә. Қыдырбаев төрепынен Москвада грамматиканың биринші бөлімі, 1936-жылы Қ. Ирманов, Ш. Саттаровлар төрепынен II-бөлімін дүзілди.

1937-жылы Н. Дауқараев төрепынен басылауын класслар үшін «Оқыту кітабы», сол жылы «Әліппе», 1938-жылы Н. Дауқараев «Қарақалпақ тілінің грамматикасы хәм орфографиясы» дүзди.

1933-жылы мылайл республикалардың мектептеріндегі әдебиетті оқытуыдағы тийкары үлгі болып хызмет атқарған программа 1939-жылға шөкем келип, енди оны қайта дүзуге туура келди. Мектептердің орта хәм жоқарғы бөлімдеріндегі әдебиетті оқытуылардың принциптерінің конкретлестіруге туура келди. Сол себепен, 1939-жылы VII—VIII класслар үшін, 1940-жылы VIII—IX класслар үшін жаңа программа қабыл етилди.

Елімізде мектептер үшін жаңа әдебиеттан оқыту қуралларын дүзілді тийкары принциптері белгиленди. Усы жыллары қарақалпақ мектептер үшін ана тілі хәм әдебиеттан оқыту қуралдарын дүзү жаңалан басылды.

1940-1941 жыллары Н. Дауқараев төрепынен 6-класс үшін хрестоматия, Еримбетов хәм Сигыйтовлар төрепынен 7-класслар үшін хрестоматиялар дүзілди.

1 «Нәзім мектеп» журн. № 3—4, 1927-жыл, Н. Урунбаев, «История советской школы каракалпакстана».

1949-жылы К. Убайдуллаев тәрәппинен 8-10 класслар ушын қарақалпақ әдебиятының программасы дүниәли.

1950-жылы биринши мәртебе К. Убайдуллаев, С. Ахметов, Б. Немайловлар тәрәппинен 8-класслар ушын ҳам сол 1950-жылы Х класс ушын қарақалпақ әдебиятының сабақлығы, И. Сағитов, Х. Сейтов, С. Ахметов ҳам Б. Немайловлар тәрәппинен оқыу куралы дүниәли. Буннан кейинги дәуірлерде ҳазирге шекем орта мектеп-лердің оқыу программалары, хрестоматиялары ҳам оқыулықлар естемалы дүниәли ҳам оқытылып киятыр.

ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕ ӘДӘБИЯТТЫ ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗЛЕРИ

Әдебиятты оқытудың ғазыйпалары

Бизниң жәмийетиниз социализмнен коммунизм имаратын қурыўға қарай табысы қәлем басқан сыйын совет адамларын билемлендириў ҳам тәрбиялаў мәселелери ең әҳмиетли ғазыйпалардан бири болып есепләнәди. КПСС Орайлық комитетиниң «Улыўма билим беріў ҳам касип мектептери реформасын» тийкарғы бағдарлар ҳаққынлағыз қабыл еткен қарарында әҳмиетли қатарлар бар. Бүгинги күнги мектеп партасында отырған жаслар ҳәзирги әсирдің ақырында ҳам келген әсирдің басында оғада үлкен ғазыйпаларды шешеди. Олар Улы Октябрьдің исия дауам еттириўи керек. Елимиздің тарийхый тағдыры ушын, жәмийеттин ҳәр тәрәплеме прогрессин, оның коммунистлик қурылыс жолы менен табысы алға илгерлеўи ушын жуўапкершилик оларға жүкленеди. Бул ҳәр бир педагогтын диққатында туратутын жуўапкерли ғазыйпа. Бул мәселениң табысы иске асыўында әлбетте биринши ғезекте совет мектептериниң, мугаллимдериниң роли ҳам ондағы оқыталаутығы әдебият пәниниң тутатутын оры улаы. Әспресе булардың ишиндеги ең актуал проблемалардың бири мектептин турмыс менен байланыслығы мәселеси болып есепләнәди.

Соңғы жыллар ишинде жас өспиримлерге билим ҳам тәрбия беріў, және де мектепті жәмийетлик өмир менен байланыстырыў мәселелери жөнинде баспа сөзде көп ғана илимий педагогикалық пикирлер болып киятыр.

Ҳақыйқаттанда соңғы жылларда улыўма педагогикалық жумисларда, соның ишинде әдебиятты оқыту процесслеринде де көп кемшиликлер болып келди. Дурысында да гейпара ғақытларда әдебиятты оқыту бир тәрәплеме характер ийлен кетти. Мысалы, мектептерде әдебият мугаллими мениң баслы ғазыйпам класста оқыўшыларға әдебият илиминиң тийкарларын оқытам болганы деп өзини алдына мақсет қойды. Гейпара мугаллимлер оқыўшыларға әдебий материалды, әдебият тарийхын, әдебият теориясын үйретсем мугаллимлик ғазыйпаны атқарғаным деп есепләди. Бул әлбетте мугаллимниң мектепте әдебият сабағын оқытуыдағы бир тәрәплеме кетиўи еди. Булардан тысқары мугаллим сабақ процес-

синде оқыўшыларға билим беріўден тысқары мораллық, эстетикалық тәрбия беріў мәселелери туўралыда көп ойлануы керек.

Методикалық қоллалбаларда, оқыўшылардың оқыу қуралларында да көркем әдебият тек оқыу материалы болып ғана көрсетилген. Соның ушын мугаллимлер оқыўшыларға көркем әдебиятты үйретиўдиң пайдалы жоллары деп сабақ процессинде ямаса онан тысқары ғақытларда оқытуларға план дүздиріўи, ауыз-еки сөйләўге, шығармалардағы қаҳарманларға характеристика беріўге үйретиўдиң өзін ғана жеткиликли деп келди. Соның ушын да көркем әдебияттың өзиниң тиккелей оқыўшыларға болған мораллық, эстетикалық әдел-икрамлық жақтан тәсир күши есиниң планға түсин келди, әдебияттың жәмийетлик өмир менен байланысының кемлиги мектептин жәмийетлик өмир менен байланысының төменлеўине алып келди. Көркем әдебият тек оқыу предмети ғана болып қалды. Улыўма оқыўшылардың көркем әдебиятқа қызығушылығы кемейтин кетти.

Сол себапан соңғы дәуірлерде мектептерде әдебият сабақларын қайта қурыў ауратурын келип шықты. Жаңа дүзәлетуғын оқыўшылардың баслы ғазыйпасы ҳазирги ғақытлардағы әдебиятты оқытқанда, оны жәмийетлик өмир менен, оқыўшылардың ҳәр күнги миңет процесси менен тығыз байланыстырыўдан ибарат болды.

Биз мектептерде әдебияттан берген билимлеримизди оқыўшылармыз қуры қабыл етпн, түсини ғана қоймастан, оны оқыўшыға тәсир етерликтей қушы болыўи шарт. Оқыўшылар мектепте көркем әдебиятты оқыу арқалы өзлери турмыста жанама жасаўға, творчестволық дәретіўишилик күшке ийе болатутындай дәрежеде болыўлары керек.

Мектепті питкерген ҳәр бир адам — ол көркем әдебият оқыўшысы. Мысалы, бизниң оқыўшыларымыз оныншы классты питкергеннен кейин барлығы бирден жоқары оқыу орналарына барып түседи. Көпшиялғы белгилн өндирислик практикадан өтеди. Сол дәуірлерде де олар көркем әдебиятты оқытуғын оны жоқары идеаллығын, жоқары көркемлігин түсинутиғын ҳам оны бахалай билетуғын дәрежеге жетисиўлери керек. Өйткени оқыу жазыўшының дурыс позициясындағы көз қарасының тийкарында турмысты таныйды. Оны тилик жағдайда, эмоционаллық образдылық пенен дурыс сеўлендиргенлигин түсинеди ҳам өз де тәсирленеди. Сол себаптан де биз көркем әдебиятты ҳамме ғақытларда адамды таныу предмети деп танып келдик және де ол солай болып қала береди.

Ҳәр қышыл жастағы жаслар турмысты ҳәр қылы таныйды. Мысалы оқыўшылар орта мектепте оқып атырған ғақытларында турмысты таныўға тәжрийбеси кемилеўи, адамды түсинуиўлери төмен, және де турақсыз болып келетуғынлығы сөзсиз. Ал, олар бул дәуірлерде көркем әдебиятты оқыу арқалы түсиниклери кеңейип барады. Оларды ҳәр қылы дәуірлерге алып келеди. Оларды ҳәр қылы жәмийетлик класлар, ҳәр қылы сиясий жәмийетлик жағдайлар менен таныстырады. Соның ушинда биз көркем әдебиятты

жәмийеттік өмір менен байланыстыруудың зор әҳмиyeti бар деймiз. Өйткенi, көркем әдебиет оқыушының адам хәм жәмийет арасындағы өзгешелiктерiн кешейтiп, жеке тәжiрибелерiн тәртиптестiредi, көз-қарастарын өткiрlestiредi. Улыма көркем әдебиет адамның табиятын баилуға үйретедi.

Көркем әдебиеттің адам баласының өмір практикасына көп жәрдемi бар. Көркем әдебиетті оқыу арқалы оқыушының аумзекi сөйлеу қабилетiнiң жетiсiсiне, жазба iсiнiң өсiп жетiлiсiне жәрдем етедi. Мысалы, бала мектепке кiргенде оның аз ғана сөз запасы болады. Оларда өзлерiнше диалектлерге усаған бiр түрлi гүлдер, сөйлеу өзгешелiктерi болады. Ал, мектепке кiрiп оқыу арқалы, әсiресе, көркем әдебиетті оқып үйрену арқалы, олар үлкен-үлкен көркем сөз шеберiнiң гәп үлгiлерiне көнiледi. Ти-дi жетiледi. Бiр системаға түседi. Көркем сөйлеудi үйренедi. Оқыушы класта мугаллимнiң сөйлеуiне де итибар берiп барады. Бұлардың барлығы мектепте көркем әдебиетті оқытқанда оны жәмийеттік өмір менен байланыстыруының нәтижесiнде та-бысқа өрiстiредi.

Хәзiргi уақыттарда мектепте әдебиетті оқытқанда оқыушыларға моральдық, эстетикалық әдеп-иқрамылық тәрбиә берiу мәселе-лерi бiрiншi алаңда тұрады. Бұл мәселе тек класта ғана емес, ал кластан тысқары әдебиеттан жунис жүргiзген уақыттарында да iске асырылады. Сондықтанда хәзiргi дәуiрде совет мектеп-терiнде оқыушыларға моральдық, эстетикалық әдеп-иқрамылық тәрбиә берiу класта, әдебиет сабағының тийкаргы уақытынасы деп баиланған. Мысалы, оқыушы бiр түрлi шығарманы хәр түрлi қабыл етiуi мүмкiн. Ал, әдеби қарамаңлар да жасына қарап хәр түрлi көз-қараста болуы мүмкiн. Бұны дұрыс қабыл етiу оқыушының турмыс тәжiрибесiне байланыссыз процесс.

Сол себеплi әдебиет мугаллимi қарамаңның бұл өзгешелiк-терiн оқыушыға дұрыс түсiндiрiшi тийкаргы мәселелерден болып есептiледi.

Көркем әдебиетті оқытудың уақыттары мектепте IV—VII хәм VIII—X классларда ұсынал қойылмаған шеклi әдебиетті оқытудың жәмийеттік өмір менен байланысы күшлi болмайды. Көркем әдебиет адам баласының барлық өмір практикасында керек хәм жасағына жәрдем ететутын пән болып есептiледi. Соны ушында мектептерде көркем әдебиетті оқытуды оқыушыларға моральдық, эстетикалық әдеп-иқрамылық билим берiу проблемасы оқытудың тийкаргы уақыттарынан бiрi болып есептiледi.

Әдебиет сабағының мазмұны

Әдебиет сабағының мазмұны коллектив авторлар тәрәппiн IV—VII хәм VIII—X классларда арналып дүзилген әдебиет програм-масында толық баи етiледi. Программда мугаллим оқыушы-ларға классларда хәм кластан тысқары жумисларда қандай шы-

ғармаларды оқыту керек, қайсы шығарманы үйде оқыу керек, қайсы шығарманы класта анализ жасау керек екенлiгi толық көрсетiледi. Бұлардан да басқа программда оқыушыларға әде-биеттан қайсы классларда қандай дәрежеде билим берiу керек екенлiгiне шекем атап көрсетiледi.

Әдебиет программасы тийкарынан еки түрлi принципте дүзил-ди. Бiрiншi, толық емес орта мектептер ушын IV—VII класслар ушын әдебиет оқыу программасы. Орта мектептің VIII—X классла-ры ушын әдебиет программасы. Бұл бойынша программалар жеке ймаса коллективлiк авторлар тәрәппiн де дүзилу мүмкiн. Ал, усы орта мектептің IV—VII класслары хәм VIII—X класслары ушын дүзилген хәм тастыйқылған программалар тийкарында усы классларға арналған хрестоматиялар хәм оқылықлар дүзилди. Енди әдебиет оқытушысының ең баслы еки уақытынасы бар. Бi-рiншiсi, усы дүзилген хрестоматия оқылықтарға творчестволық қатнас жасау керек. Екиншi, әдебиет мугаллимi программаның мазмұнын жақсы түсiнiп алу керек. Оның қалай пайдаланыу кереклiгiн, жөнede өзiн нелеп турған мектепте оның хәр бiр класс-ларында усы программаны дұрыс қолланыудың жоларын үйре-ну керек.

Оқытушы программаны үйренгенде тийкарынан үш мәселеге кеуи аударуы лазым. 1. Программаның материалына; 2. Про-грамманы үйрену тәрбиине; 3. Әдебиет сабағының системасына. Бұл үш зәурлi мәселеи үйрену IV—VII хәм VIII—X класслар-дың программаларын үйрену ушын негiз таярлайды. Жөнede кон-крет сабақ үстiнде толық пайдаланыуға жәрдем етеди.

Материал

Хрестоматия хәм оқылықтарды дүзилдiн системасын програм-ма көрсетедi. Соны ушын программаны дүзилдiлер тийкарынан үш нәсеге сүйенедi. 1. Программда таңдалған материаллар мек-тептің толым-тәрбиә iсдерiне муаңық боиулары шәрт. 2. Про-граммда таңдалған материаллар мектеп оқыушыларының жас өзгешелiктерiн есепке алған, әксет, оқыушыларды қызықтырату-дың материаллар болуы керек. 3. Идеялық хәм көркемiлiк жақтан сайланды шығармалар программға кiрiну шәрт.

Мысалы, хәзiр программда қарақалпақ әдебиеті бойынша IV—VII класслар ушын қарақалпақ ауызекi халық творчествосы-нан үлгiлер, ертеклер, жумбақтар, нақыл-мақаллар, қарақалпық классик әдебиетінен, туысқан халықтар әдебиеттарынан, қара-қалпақ совет әдебиетінен көркем оқыу принципінде үйренiуге материаллар сайлап киргiзiлген. Ал, VIII—X классларда қара-қалпық фольклоры, әдебиет теориясынан материаллар, рус әдебиет-тіңкi естелiгiнен «Игорь полкы қаққында жыр», «Туысқан ха-лықтар әдебиетінен ұлыма характеристика», «Сырт ел әдебиет-тарынан үлгiлер», «XIX әсiр қарақалпақ классик әдебиеті», «XIX

өспірің ақыры XX ғасырдың басындағы қарақалпақ әдебиаты», Соңғы әдебиетінен материаллар кіргізілген.

IV—VII классларда хәм VIII—X классларда тийкарынан Ұттан әдебиетінен материаллар үйренілуіне тийисли. Ал, жахан халықлары әдебиетінен класта толық үйренілуіне уақыт жетпегендіктен оны оқышлар өз бетінше көбірек кластан тыс уақытларда үйренілулеріне туура келеди.

Материалды үйреніу тәртіби

Көркем әдебиат мектептің барлық классларында басқа предметтер менен теңдей оқыу материалы, IV—VII хәм VIII—X класслар үшін оқыу предмети болып хызмет атқарады. Баслаушы мектептерде көркем материаллар тийкарынан түсіндирип оқыу жолы менен өтіледі.

Баслаушы мектептің тийкаргы ұзайыпсы онда оқылуыға тарих, әдебиат, география, табиат таңу пәндери бойынша дәселенки билимлер береди. Оқылушы өз ана тили бойынша ауызеки сөйлесу хәм жазуға конликтирип барады.

IV—V классларда программа тематикалық принципте дүзiledi. Мисалы, программалда IV-класс үшін I бөлиминде-халық ауызеки дәретелери хаққында түсиник, «Ертеклер», «Жумбақлар», «Жаңылтпашлар», «Нақыл-мақаллар», «Қосымша оқыуға материаллар бериледи.

II бөлиминде жас әуладларды киши пейидликке, адамгершиликке, ел халқың құрметлеушликке, душпанды жеккөрубушликке тәрбиялаутын шығармалар, Бердақ шайырдың «Бадам» қосығы, И. А. Крыловтың «Қасқыр менен қозы», Сарыбай шайырдың «Жарғанат пенен айтсыз» хәм т.б. усыған усаған шығармалар бериліуі керек.

III бөлиминде маусымге байланысты шығармалар бериледи. Мисалы: В. Д. Бонч-Бруевичтің «Балалар елкасында», Ж. Аймураевтың «Жетимнің жүрегін», Б. Қайыпназаровтың «Еки аяз» ертегін усаған шығармалар бериліуі шөрт. Әдебиат теориясынан басланғыш мағлұматлар бериледи мисалы: пейзаж хаққында түсиник, бунада лириканың өзгешеліктери. Бул бөлиминде қосымша материалларды барлығы тийкаргы мугаллимнің класта өтилетуын әдеби оқылуна бағдарлауын дүзiledi.

IV класта қосымша материалларға көп кеңіу бөлинеди.

V класта программалда тематикалық принцип сақланған. Мисалы, фольклорлық материаллар, болмаса совет жазушылары тәрипинен қайта ісленген фольклорлық мотивтеги материал менен томыйын етилген. Мисалы, халық ертегін баста бериледи. Бул IV—V кластың әдеби оқылуын тематикалық характерін ядқа түсіреді. Бунаи кеңин Т. Жумамуратовтың «Қасиетлің ғұрхар тас хәм ақшалаы шопан хаққында ертек», М. Дарбаевтың «Аңқау мерген» және фольклорлық материаллар, — халық қосықларынан — «Жеті үйге бир белдар» қосықлары бериледи. Соң Ұттан хаққында қосық-

лары — Бердақ шайырдың «Халық үшін», А. Муфасевтың «Ленин», А. Давыловтың «Бәхәр», Х. Ахметовтың «Мениң сүйген мийнетим», «Билти менен жансың шам» қосықлары бериледи. Бунаи кеңин шығармалардың жанрлық өзгешеліктерине қаралады.

Тематикалық жақтан бир-бирине уқасас Ә. Шамуратовтың «Еки мектепте», И. Юсуповтың «Сейдан ғаррының ғеушін» гүррилері және де қарақалпақ совет шайырларының тематикалық жақтан бир-бирин толықтырушы шығармалары бериледи. Программалдағы ядлау үшін имаса оқыуға қосымша берілген материаллар тийкаргы класта өтилетуын әдеби оқылу беккемлеуші қосымша материал болып толық хызмет атқарады. VI—VII классларда программалар тийкарынан хронологиялық тәртіпте дүзiledi. Оқылушы қарақалпақ классик әдебиетінен хәм рус классик әдебиетінен, дүня әдебиаты классиклерінің шығармаларынан хронологиялық тәртіпте танысуға өтеди. Мисалы: VI—класта Жийен жыраудың «Хош болың дослар», «Әй жигиттер, жигиттер», Күн-хожалың «Умытпасаң», «Түбе екенсең», Әжиниздың «Еллерим барды», «Керек» қосықлары менен танысса, кейін рус классик әдебиетінен А. С. Пушкиннің, Л. Н. Толстойдың, Украин шайыры Т. Г. Шевченконың, рус совет шайырлары В. В. Маяковскийдің, қарақалпақ совет шайырлары С. Мажитовтың Қ. Әфезовтың, А. Давыловтың, С. Нурымбетовтың, А. Бегимовтың, М. Дарибаевтың, Д. Назбереновтың, К. Султановтың әдеби мийраслары менен хронологиялық тәртіпте танысса. Бунада оқылушыларға хәм кластан тысқары оқыу үшін берілген шығармалар тийкаргы материалға бағындырылып бериледи.

VII-класта да хрестоматияның тийкаргы принципі сақланады. Бирақ, бурында да өтилген имаса танысқан материаллар болмастан қарақалпақ классик әдебиатын яки совет әдебиатын, болмаса тууысқан халықлар әдебиетінің мийраслары хронологиялық тәртіпте сақлап отырып өткен жылдарының толықтыру маңисинде оқылушыларға әдеби мийрастың халықтық байлығын көрсеткен маңиунда хронологиялық тәртіп сақланған дурыс.

Соңық маңиунда VII класта арналған қарақалпақ әдебиетінің программасының I-бөлиминде оқылушыларға қарақалпақ классик әдебиетінен Бердақ шайырдың «Өмирим», «Халық үшін», «Салық», «Жақсырақ» қосықлары, Өтеш шайырдың «Шерменде», «Дәркар», «Қызлар» қосықлары, Омар шайырдың «Елим бар», «Бар екен», «Гүлмурат шайырдың «Қайрауда жалғыз ғаз» шығармалары берілген.

Программаның II-бөлиминде рус классик әдебиетінен М. Ю. Лермонтовтың, А. П. Чеховтың өмири хәм әдеби хызметтери хаққында да материаллар берілген.

Программаның III-бөлиминде рус совет әдебиетінен М. Горькийдің шығармалары «Дауылда хаққында қосық», Челкаш», қарақалпақ совет әдебиетінен А. Муфасевтың, А. Давыловтың Ә. Әтеповтың, Ж. Аймураевтың, И. Юсуповтың, Т. Қайыпберенов-

тын творчестволарынан шығармалар берілген. Онан кейін өзбек совет әдебиетінен материалдар менен таныстырады.

VIII—X классларға кейін әдебиет тарихы курсы менен таныстырыла басталады. Мысалы: VIII класста фольклор хам фольклористика туғралы ылымға түсінік, қарақалпақ фольклорының классификациясы, оның ири эпикалық жанрларын үйренгеннен кейін, рус әдебиетінің естелігін «Игорь» полки ҳақында жыра» менен таныстырады. Буннан кейін қарақалпақ классик әдебиетінен да Жүйен жираудың творчествосының тарихый, сиясий, әдебий ақынның туғралы мәселелер менен танысқаннан соң туысқан халықлар әдебиетіне ылымға характеристика жасалады. Онда Шота Руставелидің «Жалбырыс терісін жамылған бақалар» шығармасы, Алішшер Науаийның творчествосы, Мақтауқулының творчествосы менен таныстырылады. Бул әдебиетлар, әлбетте, программалық XIX әсір қарақалпақ классик әдебиетінің пайда болуы, ражажлануы хам қалипесу процесслерін тәмийилдеу, мааный мийраслар сыпатлана өтиледі.

Буннан кейін сырт ел әдебиетлерінен үлгілер, Шекспирдин «Гамлет» трагедиясы үйреніледі.

IX класста енді оқушылар XIX әсір қарақалпақ классик әдебиеті, әдебиет тарихы курсы менен толық танысады.

Бунда әлбетте биринші сәзетке дәуірге тарихый, сиясий, мәдени характеристика беруі, бул әсірдегі Күнхожа, Әжинпаз, Бердақ, Өтең усаған үлкен классик шайырлардың творчестволарына характеристика жасалады.

Қарақалпақ классик әдебиетінен кейін туысқан халықлар әдебиетінен Т. Г. Шевченко, Мухимий творчестволары, әдебиет теориясынан мағлұмат пенен танысады. Онан кейін XIX әсірдің ақыры XX әсірдин басындағы қарақалпақ әдебиеті, ондағы Ғұламұрат, Сарыбай, Сылық, Аниқул, Құламұрат хам Омар шайырлардың творчестволарына характеристика беріледі. Дәуірге ыла-иққан оқушыларға әдебиет теориясынан мағлұмат беріледі. Усы IX класста өтилген еки дәуірде оқушыларға мүмкіншілігін болғанша толығырақ қарақалпақ халқының жәмийетлик өміріндегі өзгерістер хам әдебиеттің ражажлануы жағдайлары сөз өтиледі.

Солай етип, IX класста қарақалпақ совет әдебиетінің туылызды жылдары ҳақында сөз болады.

X класста советлик дәуірдегі әдебий тарихый курс пенен толық танысады. Бунда көбінесе, әдебиеттің дәуірлерге бөлінулеріне мысалы: «Уалы Ғатаңдарлық урысқа шекмен бес жылдықлар дәуіріндегі қарақалпақ совет әдебиеті», «Уалы Ғатаңдарлық урыс жылларындағы қарақалпақ совет әдебиеті», «Уалы Ғатаңдарлық урыстан кейінгі қарақалпақ совет әдебиеті» хам А. Мұсаев, С. Мижитов, А.Давылов, С. Нурибетов, М. Дәрибаев, Ж. Амируаев, Т. Жұмамұратов, И. Юсупов, Т. Қайыпбергеновлардың әдебий портретлері толық өтиледі. Бул класста әдебиет теориясынан материал мағлұмат беріледі. Оқушыларға туысқан халық-

лар әдебиеті, қазақ, өзбек, түркмен, және де совет әдебиетінің жер жузілік әҳмиеті, жер жузілік прогрессивлик әдебиетлар ҳақында түсінік беріледі.

X классты пиктерий менен оқушылар пүтин бир халықтың илимай мәдениеті, әдебиеті ҳақында илимай түсінікке ийе болады. Бул олардың туысқан халықлардың хам махан халықларының прогрессив әдебиетларына қызғышлығын арттырады. Бул арқалы оқушыда ҳәр қыйлы жәмийетлерде әдебиеттің өси жоқларлық ҳәр қыйлы екенлігін, әдебиет классик гүрестің өткір қурали екенлігін, бул арқалы адамларда классик көзқараслар есиң жетисетутыилығы, азынқ де дұшьяға көзқарасының қалипесетутыилығы жөнінде түсінікке ийе болады, өзінде жанаша жасаға ийермелейтуын бир күштин барлығын сезеди. Ол қандай кәсіп пенен шұғылланса да, көркем әдебиет оның мәңгі жолдасы болып қалады.

Әдебиет бойынша оқуы системасы

Мектепте мұғаллим тәрәпинен қарақалпақ әдебиеті бойынша оқушылардың алған билимин системаластыруы үшін тийкарғы еки нәрсеге кеуіл аударуы керек.

1. Класста өтилген жана материалды бурындағы өтилген материаллар менен мүмкіншілігін болғанша байланыстыры барыу керек.

Сонда оқушылардың көркем әдебиетқа болған илимай түсініктері системаласын барады.

2. Ғәр қыйлы классларда оқушыларға көркем әдебиеттан илимай мағлұмат беруің дәртлик салуы керек. Сонда оқушыларда ири тийкарғы ийелесте мүмкіншілік тууады.

Оқушылардың билимин системаластыруы педагогикалық жуимста ең баслы мәселелерден болып есепланады. Сонықтаңда орта мектептің программаларында оқушылардың билимин системаластыруға айрықша кеуіл бөлінеди. Бул ҳәр бир класста шөрек янаса ири ақырында өтилген материалларды тоқирлау жолы менен оларды алған билимин системаласады.

VII-классларда оқушылардың төрт жылдан бергі әдебиет теориясы бойынша алған билимин жылдың ақырында тоқирлау сабағы дәуірлерінде жууықластырылады.

Оқушылардың мектептин ҳәр бир басқышындағы қарақалпақ әдебиетінен алған билимин ҳәр қыйлы болады. Мәселен: IV-класстың оқушылары программалары материаллардың бир қатарын үйде, бир қатарларын класста үйренеді. Класста оқушылар оқылған көркем шығармаларында қаҳарманлардың ҳәркетіне көп қызығады, ал шығарманың көркемлик тәрәпине қызығышлығы аз болады. Ғақыратында шығарманың көркемлик мәселелери бул IV—V-класс оқушылары үшін бир қанша айыр туады.

Ал, VI—VII класслардың оқушылары IV—V-класслардың оқушыларына қарағанда көркем әдебиеттан түсінігін жағынан

екинчи баскышта турады. VI-VII класстын окуушыларынан көркөм шыгармага кызыгуушылдыгы күшлү, олар қахарманлардын хөрекетине кызыгады. Қахарманлардын хөрекеттерин ашыксы көрөдү. Өтө жазуушунун турмыска катнасы оларды кызыктырат. Кууласы бул класстардагы окуушылардын адабий шыгармага кызыгуушылдыгында үлкөн өзгөрүс сезиледи.

VI-VII класстарда окуушлар тек ертеклерге гана емес, гүрүн хөтө драмалык шыгармаларга да, олардын көркөмлүк касиеттерине, жазуушунун типик қахарман дүзүшүнө, образга түшүнүп барады. Көм-көм оларды жазуушлардын шыгармаларга шеберлиги маселелерин кызыктырып барады.

VIII-IX-Х клас окуушыларынын көркөм адабиятка түсини-гүн үшинин баскыш деп есапалайга болады. Бул класстарда өтлө-түгүн каракалпак адабият тарыхы окуушунун жазуушунун көркөм шыгармалардагы барлык сырларын үйрөнүүнө мүмкиншил-лик береди. Онын үстине VI-VII класстар VIII-IX-Х класстар үшүн тийкар таярлайды. Бул класстардагы өтлөтүгүн тарых са-багы окуушларды көркөм адабиятты терең үйрөнүүндө үлкөн жардам етеди.

Адабий тарыхый күрстө мугаллим мейли жазуушунун өмүрүн өтсүн, эмаса онын шыгармасын өтсүн ол тарыхый сыякый дөйр менен байланыстырылып алып барылады. Соңу үшүн каракал-пак адабияттын мугаллимин тарыхты да жақсы билиү керек. Егер кайсы шыгарма болса да, ол тарыхый дөйр менен жақсы байланыстырылып алып барыла, окуушы шыгарманын компози-циясына, тилине, көркөмдүгүнө, онын позициясына, стилине көм-көм түсүнө баслайды.

Жокары класстардын ишинде эскерсе, Х-класста каракалпак совет адабияттын окуушларга берилетүгүн билим дөрежеси ке-нейеди, тереңеседи. Себеби, көркөм адабияттын жөнйөтлүк роли, жазуушунун кайсы агымга киретүгүлүгү, метод, проблемалары түсүндүрүлөдү. Онын үстине Х класста окуушлардын өз бетинен исебін көп болады. Олар класстан тыскары жумисларга актив катнасады. Докладдар жасайды. Конференциялар өткереди. Ада-бий көше инсценировкалар, көргүзбөлөр шөлкөмлестиреди. Булар-дын хөмөсине каракалпак адабияты мугаллимин басшылык етеди.

Х класстын окуушлары класста хөм класстан тыскары адабий жумисларга канша көп катнашкан сайын оларда адабий тапсырма-лардын саны гана көбөйгөн коймастан, олардын көркөм шыгарма-лардын сырларын түсүнүп баруу укуушылдыгы да кеңейип барады.

Солай өтүп, IV-VII хөм VIII-Х класстарда каракалпак ада-бияты бойынша окуудун системасы көм-көм жыйнакалаңип окуу-шларда уулым дүньяга бир көзкарарлык қолднелесүгүнө алып көрөдү.

Адабиятты окутуу методикасынын тийкаргы принципелери

Мектептеги каракалпак адабияты окутуушынның бас принци-пи — окуушларды каракалпак адабияты сабагына кызыктыруу-

дан ибарат болып есапланады. Мугаллимнің иси окуушы үшүн хөмө уақытларда тийкаргы үлги болып қалады. Соңу үшүн қа-ракалпак адабияты мугаллимнің активлиги окуушынның да актив-лестиреди. Егер каракалпак мугаллимин окуушынның моральлык хөм эстетик-иқрамдылык эстетикалык жақтан тарбияллан десе, окуу-шыга ол көркөм шыгарманы тәсирли окуу арқалы, оларды зауық-ландыарлык өтүп, хөтө окуушы көркөм шыгармалардың ишинде-ги қахарманлардың ишки көшпирмелерине шерик болатуғындай өтүп, шыгарманы тәсирли оқып хөм сөйлөп берүлери керек. Окуу-шлардың көркөм шыгармаларга тууры түсиниң каракалпак ада-бияты сабагының бас маселеси болуы керек.

Қарақалпак адабияты сабагында көркөм шыгарманы окуушы-лардың дурыс түсиниң үшүн мугаллимдердин класста өтөтугүн материалларга күшлү таарлык пенеп келуи шөрт.

Қалетеп окуушын жай китап оқиушысы деп қарау натууры болған болар еди. Себеби, китап барлык уақыт адамлардың кенес-гөйи, ақыл беріушиси болып есапланады. Соң олар өзлерин қы-зықтыратүгүн қахарманлар бар китаптарды таала жүреді. Сол себепли каракалпак адабияты мугаллимин китап окуушларга у-стазлык үлгисин көрсетип олардың қандай китаптарды оқытуғын-лыларына жол көрсетип турулары керек.

Көркөм шыгарманы оқытқанда текстин анализлеу маселелерин, оқыған шыгармалар үшүн планлар дүздіруу, хөтө шыгарма жаз-дыруу, китап үстінде шынығылар өткеру маселелерин де умыт-пау керек. Булардың барлығы узақ жыллардан берги киятырган совет мектептеринин практикасынан келип шыққан тәжірибелер-дин жууымы.

Окуушын китаптан алған билимди өздестіріуге үйретуу уса-ған дидактикалык методты да умытпау керек.

Билим хөм көнлнгиуді жетилистіруі

Педагогикалык процесс тек мектепте мугаллимнің окуушыга сабақ беріу менен гана шөкленбейди. Онда педагогикалык исе-бир жақлама қараған болар едик. Окуушынның уазыясы, окуушынның уазыясы неден ибарат екенлиги хөм еки төрөтин бир-биринен гөрезеллиги усаған актуаль жанды проблема мектеп турмысында өмір сүреді.

Мугаллим оқытады хөм тарбиялайды. Окуушы оқиды хөм тарбияланады. Бул мектеп өмүрінде узақ уақыттардан киятырган жанды традиция—окуу, мектеп традициясы.

Усы класстагы болатуғын окуу процесси үш түрли термин менен жүритиледи: 1-метод, 2-усыл, 3-жумасты шөлкөмлестіруу формасы. Бул терминлер басқа пәндерлей каракалпак адабиятын оқы-туға да қолланады.

Метод — бул системалы қолланатүгүн педагогикалык жумис-тың уулым багытына күшлн тәсир жасайтуғын билим усулы.

Көп жыллык мектептеги практика адабиятан сабақ беріудің бироз төмендегідей методларын ислеп шықты.

IV—VIII КЛАССЛАРДА ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУ

ЖУМЫСТЫ ПЛАНЛАСТЫРУ

Әдебиеттан жұмысты планластырудың ұзаынамсы. Әдебиет сабағы бойынша алып барылатуғын жұмыстарды дұрыс планластыруу — усы сабақтан көзделген мақсетке жетудің бирден-бир деген болып табылады. Планластырудың тийкаргы мақсет — педагогикалық — оқыу процесін рациональ түрде пайдалануу, оқыушыларға материалды системалы рәуиште жеткеріуден ибарат.

Қарақалпақ әдебиаты мұғаллиминің планлары программаға хәм сабақшықларға тийкарланады. Соның менен бирге ол сол класстың конкрет жағдайларын есепке алады. Дүзилген планда, класе жұмысы да, сондай-ақ класстан, мектептен тысқары жұмыстар да сәуленген болуы керек. Класе жұмысына (оқыу процесіне) арналған план үш дүрі: бир жыллық календарь план (материалдарды шөреклерге арым жылда бөлу), тематикалық план, сабақ планы, класстан тысқары хәм мектептен тысқары жұмыстардың планында мына нәрселер орын алыуы керек. 1) көркем әдебиет бойынша класстан тысқары оқыуды шөлкемлестіруу хәм басшылық ету, 2) кружок жұмыстары (оқыушылар кружок, әдебиет-творчестволық кружок т.б.), 3) эскурсия планлары.

Жоқарыда көрсетілген еки план түрлері бир-бири менен тығыз байланысмы. Класстан хәм мектептен тысқары жұмыстар класе жұмысына бағынышлы хәм оны толықтырып отырады. Оқытушы үшүн планның барлық түрін дүзюу, ҳақықатында да, қийын, өйткені бунда, жоқарыда айтқанымыздай, класстың таарлық дәрежесі, мектеп жағдайы есепке алыныуы талап етіледі.

Бир жыллық календарлық план әдебиет бойынша план программаға негизленеди де, оқытушы өзінің тематикалық хәм сабақшық планларында оны конкрет түрде ашып береді, иске асырады. Турақлы программа болған жағдайда календарлық план мұғаллимин үшүн «контрольлық цифр» сыпатында хызмет етеді. Программалда жиі-жиі өзгеріс болып туратуғын бизің жағдайымызда бул планның әҳмийеті зор.

Календарлық план ең көп болғанда төрт пункттен тұруы мүмкин. Оның үлгісі, шама менен төмендегіше:

- 1) тема, материал;
- 2) әдебиет теориясының мәселелери;
- 3) жазба жұмыстың түрлері;

4). берілген саат саны.

Әдебиет теориясынан берилетуғын мағлұматтар шығармаларды идеялық-көркемдік жақтан таллауға байланысы өтіледі, дейпара уақытларда бир әдебиет-теориялық түсінік бир неше шығарманы үйреніу процесінде толықтырылып, бекемленіуі мүмкин. Бірақта қайсы шығарманы өткенде қандай теориялық мәселени қойыу ямаса оны қандай шығармаларды өтуі дәуірінде толықтырып бекемлеу мұғаллиминің өзінің практикалық жұмысына байланысы болуы керек. Қалай деген менен әдебиет теориясы системалы рәуиште алынып барылатуғын болсын, оның белгиді моменттері дүңдақтан тысқары қалдырылмауы керек.

Жазба жұмыстар алыу класе жұмысы менен тығыз байланысмы хәм ол программалық материалды толықтырып, терең өзлестіруге пайдалы тийгизеди.

Программалда берілген саат саны (хәр бир темаға бөлінген саатлар) шама менен қойылған, сонлықтан мұғаллимин өз класстың үлгеруі хәм таарлығына қарай оны өзінің планластыруы мүмкин. Берілген сайт саатларын бирінен азайтып, екіншісіне қосыуға мұғаллиминің хәқисы бир. Соның менен бирге программа авторлары ол саатларды бөлістіріуде хәр бир шығарманың идеялық көркемдік дәрежесіне байланысмы оның қийындық, жеңілдігін еске алғанн да ядтан шығармау керек.

Тематикалық план. Тематикалық план әдебиет оқыу курси бойынша дүзілген бир жыллық календарь планның ең оператив түрі. Жоқарыда айтқанымыздай-ақ ол календарь пландағы барлық пункттерди иске асырады. Басқа предметтерге қарағанда әдебиеттің өзішөелігі тематикалық планда айқын көзге түседі. Ол бир жылда дүзілген календарь планның бөлімлерін конкреттестіріп, әдебиет бойынша хәр бир сабақтық системасын ислеп шығады, яғни оны темаларға бөледі. Материалды тематикалық жақтан дұрыс планластыруу программалық темаларды сапалы түсінуі тийкарында ғана болуы мүмкин. Тематикалық планда мына нәрселер есепке алынуы мүмкин: 1) сабақтың мақсети хәм мазмұны (Мс: жазылушының өмірі, анау я мынау шығарманы оқыу т.б.). 2) сабақтың формасы (түрпі, әдебиет эскурсия хәм т.б.), 3) сабақты басқа да элементтері: үйге берилетуғын тапсырма, сабақты құраландыруу хәм т.б.

Тематикалық планды графаларға бөліудің әәруранги жоқ, өйткені жұмыстың мақсети, мазмұны, ис усуллары бир-бири менен тығыз араласып байланысқан, сонлықтан, оларды бир-бирінен айырым беріу мүмкин емес. Тематикалық план темаға кіреспестен бурын дүзіледі.

VI класста өтілетуғын Ж. Аймураевтың «Әмударья» романынан үзінді «Қуу даладағы хожалық» деген бөлімні былай планластыруу мүмкин:

1-сабақ

1. Кирисің. Ж. Аймурзаевтың жазылушылық жолы туғрала қысқаша мағлұмат, оның 1 класста өтілген «Суйикли Ғатан», «Шай туларым, шаршама» деген қосықларын еске түсірің. «Әмүларын бойында» романы туғрала ұлымға түсінкі.

2. «Құділаладағы хожалық» бөлімінің идеялық мазмұнын сөйлеп берің. Оқышлардың сорауларына жуап берің.

3. Оқышлардың түсінігін байқау. Үйде усы бөлімді оқып келудің, түсініксіз сөздерді дәптерлеріне жазып келіуді талапсың.

2-сабақ

1. Үй тапсырмасын сорау. Оқышлардың түсініксіз сорауларына жуап берің.

2. Бөлімдегі сөз болатуғын ұақыяларды тематикаға ажыратың, тийкары ұақы даладағы мийнет көтерінкілігі, совет адамларының мийнеттегі ерлігі екенлігін түсіндірің.

3. Үйде усы бөлімдегі хәр бір геройдың мийнетке көзқарасын анықлап біліп келіуді тапсырың (Раушан, Мурат, Борис, Араһең, Бекмурза, Артық, Турдығұл кемпір, Қараматдихан т. б.)

3-сабақ

3. Үйге берілген тапсырманы сорың. Оқышлар менен түррің-өткерің арқалы қатнасышы геройлардың унамлы хәм унамсызларын айырың. Унамлы-унамсыз геройларға әдебиет арқылы анықлама берің.

2. Оқытушы усы түсініклердің шеғарасын ашқаннан кейін шығармадағы унамлы геройларға характеристика береді. Унамсыз болып отырмай Турдығұл кемпір менен Қараматдихан хәркетлерінің надурыслығын түсіндіреді. Автордың поэзиясын анықлайды.

3. Шығарманың усы бөлімінің хәр бір тарауларына ат қойып, үйде оқып келіуді тапсыралды.

4-сабақ

1. Шығарманың тарауларына ат қойың бойынша оқышлардан соралады.

2. Көркем оқың.

3. Үйге тапсырма: бөлімді бастама-аяқ оқып келіште тапсырың, жазба жұмыс алынатуғын ескертің.

5-сабақ

Жазба жұмыс алың (бүған 2 саат керек, өйткені тема «Даладағы мийнет көтерінкілігі» ямаса «Унамлы геройларға характеристика» сыпатында болың мүмкін.)

Сабақ планы. Тематикалық план менен бир қатарда мектепте жеке сабақ планы үлкен әһмийетке ие. Бул күнделік сабаққа арналып жасалатуғын план. Күнделік план дүзінде не нәрселерді есапқа алың керек? — Мине, оқытушыларды ойландыратуғын мәселелер ұсылар.

1) Сабақтың темасын хәм мақсетін білің.

2) Әтилетуғын материалдың анық көлемін білің.

3) Оқышлар менен ислесің ұсылын белгілеп алың.

4) Оқышларға берілетуғын материалды нәзік-нәзік беріңдің жоларын білің (әтаптары).

5) Хәрбір әтапқа тийіслі ұақытты есапқа алың.

6) Пайдаланылатуғын қурааларды анықлаң.

7) Әтилетуғын сабақтың өткен сабақтар менен байланысын анықлаң.

8) Тапсырманы анықлаң.

Ұсыларды есапқа алың тийкарында күнделік сабақ планы жасалады. Планның көп пункттен тұрығы шәрт емес, хәр бір әтапқа ұақыт қойың да шама менен болады.

Мектеп практикасында сабақ планының тийкарынан көп формасы бар: буның бири — сабақтың әтаптары менен келтірілетуғын көспект киргізілген кең план. Күнделік сабақ планының үлгісі:

1) Сабақтың темасы, сабақты қурааландырың.

2) Теманың мақсеті.

3) Сабақты шөлкөмlestірің.

4) Өткен теманы сорау.

5) Таза теманы өтің хәм бекемдең.

6) Үйге тапсырма берің.

Мугаллим өзіннің материалды нәілеу хәм педагогикалық тажирибесіне қарап, сабақ планының қайсы түрін қоллануыды қарастырығы мүмкін.

Жас мугаллимдер үшін, әлбетте, кең көспект берілген, оқышларға берілетуғын сораудың түрлері менен алынатуғын жуаптың үлгісін көрсетілген план жақсы болады. Өйткені, бул жас мугаллимді жаныластырмайды, қайсы әтапты өтің, оны қалайынша тамамлау оның көз алдында тұрады.

КИРИСІҢ ЖҰМЫСЛАРЫ

Кирисің жұмыстарының мақсеті. Әдебиет шығарманы оқың, үйреніште байланысы бир қанша таярық жұмыстары жүргізiledі. Әдебиет методикасында бул — кирисің жұмыстары деп аталады. Кирисің жұмыстарының өз алдына қоятуғын мақсеті оқышлардың әдебиет шығарманы үйренішине таярлау, нәзік-нәзік аударың, шығарманың көркемдік идеялық сыпатын түсіндіріңе толық мүмкіншілік туғызыудан нбарат. Усы жұмыс түрлері ойдағыдай жүргізілгенде ғана әдебиет шығарма өзінің барлық

көркемдік-эстетикалық қасиеті менен оқытушыларға тәсір етеді. Жаңа теманы өтуі үшін кластың дыққатын темаға аударып, жаңа материалдың сапалы өзлестіруінің ең басты көрсеткіштерінің бірі. Көркем шығарманы оқыға, таллауға тейісін таярлық моментін дұрыс өткерген оқытушылардың шығарманы көркемдік айырмашылықтарын, идеялық мазмұнын күндегідей өзлестіріп түсінуге мүмкін еместігін мұғалімдердің не тәжірибесі әлеқашан-ақ дәлелдеген. Кіріспе жұмыстарының жүргізілуінің ең басты ұғайыпсы да жаңа теманы бастау алдында тейісін сабақ атапы сыпатында қаралуы керек.

Кіріспе жұмыстарының мазмұны. Кіріспе жұмыстарының мазмұнын хәр түрлі болыуы мүмкін. Хәр бір теманың, хәр бір көркем әдеби шығарманың өзіне тән спецификасы бар, соған қарай оны оқид үйренуде хәр түрлі ұсымды талап етеді. Бұл жерде шығарманың көлемі, жарлық сыпаты, қызың-жеңілдігі, тілдік айырмашылықтары дыққатқа мнәсәр болады да, мұғалім қайсы жұмыс түрін қолдануыды өз мүмкіншілігіне қарай тандай алады.

Кіріспе жұмыстарының мазмұнын оның мақсәті белгілейді, ол хәр бір кіріспе сабағының мазмұны қалайша болыуы керектігі усы пәнін оқытушысы тәрәпіннен анықталады. Өйткені, программалық материалдың класс жағдайы есепқа алып пландастырған мұғалім хәр бір кіріспе сабағын бұрын қандай ұсым қолданғанын, енді қандай ұсымдың пайдалы өкелігін анық седеді.

Мұғалімнің кіріспе сөзі. Мұғалімнің кіріспе сөзіне қойылатұғын тийкары талап — көлем жағынан жыйнақлы, қысқа мазмұны, хәм тил жағынан түсінікті болыуы. Мазмұнысз, ұзақ шұбалыңқы сөз қайсы сабақта да пайдалыс, әдебиет сабағында да артық сөз көркем шығарманың эстетикалық, идеялық күшін түсінуге кесепт келтіреді. Сондай-ақ әдебиеттан мұғалімнің кіріспе сөз — өтілетұғын шығарма менен байланыс болыуы талап етіледі. Жоқарыда айтқанымыздай, мұғалімнің кіріспе сөзінің мазмұны қандай болыуын хәр бір шығарманың өз айырмашылығы, характері анықлайды. Усыған байланыс мұғалімнің кіріспе сөзінде тийкары оранды әдеби шығармаға берілетұғын түсініктер иіселейді.

Әдеби шығармаға берілетұғын түсініктер шығарманың темасы менен идеялық мазмұнына байланыс әдеби-тарихий түсінік сыпатында да, текстегі айрым сөздерді түсіндіріу характерінде де, жазыушы-шайырлардың өмірін өтуге байланыс да жүргізіліуі итиал нәрсә. Түсіндіріуді талап ететұғын темалар IV—VII классларға арналған қарақалпақ әдебиетінің программасында баршылық. Мәселен, VI классқа Күнхожаның «Түле екенсең» қосығын таллау үшін усы қосықтың жазылу тарихы хақында, Әжнанияның «Возатау» поэмасын өтерде, Возатау көтеріліс туралы түсінік берілуі қатты талап етіледі. Егерде бұл жағдайлар мұғалімнің кіріспе сөзі арқалы түсінді-

рили, анықлама берілмесе, қосықтың барлық идеялық-көркемдік күшінің оқытушыға жетпей қалуы сөзсіз. Сондай-ақ усы класта А. С. Пушкиннің «Сибирге хат» қосығы өтіледі. Егерде оқытушыларға декабристер туралы түсінік берілмесе, ұлы шайырдың қосығындағы ажайып пікірлердің аңласымауы мүмкін.

Мұғалімнің кіріспе сөзіне қойылатұғын талап оның байлау ұсымының конкрет көргізбелі хәм образлы болыуынан ібарат. Демек, усы жағынан да оқытушы өзінің сөзі менен оқытушыларға үлгі болыуы керек.

Кіріспе түрлері.

Шығарманы таллау ямаса жазыушы — шайырлардың өмірін өтуі алдынан жүргізілетұғын жұмысты екішін түрі — түрлік. Түрлік өткеріу үшін кластың оқытушылары аз да болса тема бойынша түсінікке иіе болыуы шөрт. Ол оқытушыларды бұрыннан бар, бірақ шайырдың түсініктерін системаастырады. Солай етіп оқытушылар шығарманы темасы, мазмұнын өзлестіруіне тейісін мағлұматтарды, түсініксіз сөздерді, айрым фактерді конкретлестіреді хәм усы арқалы кластың материалдары өзлестіруіне таярлық жасайды.

Кіріспе сөзден түрлінің айырмашылығы бұлардың формасында. Егерде кіріспе сөзде шығарманы оқып үйренуге байланыс мәселелерді хабарлау, түсіндіріу, тийкарынан мұғалімнің ұғайыпсы болса, класс пенен түрлік жұмысты басым көпшілігі оқытушыларға тейісін. Кіріспе түрлінің формасы сорау-жауап түрінде болады. Түрлі пенен қойылған сораулар арқалы мұғалім оқытушыларды белгілі бір жұмаққа алып келеді. Кіріспе түрлінің лутқалай сорау-жауапқа ғана айналып кетпейу үшін оған мұғалімнің сөзі, оқытушылардың кереклі орынларды дәстерлеріне жазып барыуы, китаптан оқығыс сыйлы түрлі ұсымлар кирип, жұмыс хәр түрлі методикалық формаға өтіп отыруы пайдалы.

Кіріспе түрлініңде оқытушыларға берілетұғын сораулар олардың өздерінде бар билим байлығына тийкарлыны жасалады: оқытушылардың өз турмыс тәжірибелерінде көріп, биліп, естіп сезінген хадиселеріне сүйенеді. Оқытушылар бұндай билимдерді хәр түрлі китаптар менен газета — журналлардан, турмыста өздерінің байқағандарынан алады. Мысалы VII-классқа Фадеевтің «Жас гвардия» романынан үзінді («Қызыл байрақ») өтіледі. Мұғалім сораулар арқалы класс оқытушыларының усы темаға жағын қандай шығармаларды оқығанын биледі. Ямаса, А. Давыдовтің «Жаз маусымы», «Бақар» қосықтары өтер алдында мұғалім кіріспе түрлінің арқалы дәслеп оқытушылардың өздерінің усы көріністер хақында қандай түсініктерінің бар өкеліктерін анықлайды. Сораулар беруі арқалы жаздың, бөхрдің оқытушыларды түсінікне илайық сыпаттарын айттырады. Бұның өзі өтілежәк шығармаға оқытушылардың қызығушылығын оятып, олардың дыққатын темаға аударды. Түрлік өткеріу

тек айырым шығармалар бойынша ғана емес, ал жазыушы-шайырлардың өмірін өтіп үстінде де қолланыуы мүмкін. Мысалы, Вердальты алайық, VII классқа шайырдың биографиясы өтіледі, түсінік беріледі V—VI классларда оның аз ғана қосымға өтіледі екен, мугаллим осыларды еске түсіріп керек.

Экскурсия. Өтілетуген теманың характерине байланысы кприсіп сабақдарында экскурсия да қолланылуы мүмкін. Бундай экскурсиялар оқыушыларды әдебий шығармаларда сабақдаленген дәуірдин тарихий жағдайлары менен, хадиселер менен, табиғат көринислери менен таныстырады. Экскурсия сабақтан бөлек жұмыс формасы емес, ал сабақты жақсы өзлестіріуге жәрдем беретугын әхмийетли көрсеткнн сыпатында хызмет етеди.

Кинофильмдерди көзден өткеріу. Әдебиятқа байланысы кинофильмлерди көріп де кирисіу жұмысларның бир түрине киреди. Бизің жағдайымызда оқыу-тәрбия жұмысына арналып шыққан фильмлер жоқ, соған қарамастан қарақалпақ әдебиеті программаларына кирген материалларға байланысы фильмлер жоқ емес, М. Горький, Пушкин, Лермонтов ҳаққындағы «Жас гвардия», «Ҳақыйқат адам ҳаққында повесть», т.б. фильмлерди көріп кирисіу сабағы ушын алынйи-практикалық әхмийетке ибе.

Оқыушылардың творчестволық шығармалары. Кирисіу жұмысларының бир түри сыпатында оқыушылардың творчестволық шығармалары жүргизиледи. Бирақта, бизің мектеплеримиздин IV—VII классларында жұмыстың бул түри күте сийрек ушырасады. Творчестволық шығармалар жаздыру теманы өтидің алдында өткизиледи. Бул мәселеде мугаллим күте сақ болыуы керек, өйткенн, барлық өтилдетугн темалардын шығарма алыу мүмкин емес, ал усған қолдайлары ғана болады. Творчестволық шығарманың темасы, мазмұны оқыушыларға түсиникли ҳәм аз да болса таныс материаллардан болыуы керек. Творчестволық шығармадан еки түрди мақсет көзленеди.

1) Жазыушының шығармасында сүзретленген ўақыяларға жақынлығы бар мәселени оқыушылар өзлери жазып шығады, мугаллим сол арқалы оқыушылардың ўақыбы, сөз қолланыларын байқайды. Кейин тема өтип болған соң жазыушының шығармасы менен оқыушылардың жазғанлары салыстырылады. Оқыушылар өзлери шешіуге талапаланған мәселени жазыушының қалайынша шешкенлигине көзи жетеди, оның талантын дұрыс мойындайды, бақалайды.

2) Шығарма жаздыру оқыушылардың өзленинен шығарма жазып үйреніуине жол ашлады.

V классқа қарақалпақ жазыушысы Амет Шамуратовтың «Ески мектепте», деген гүрнин өтіледі. Оқыушы усы теманы өтпестен бурын оқыушыларға өз мектеби туралы, ямаса класс туралы шығарма жазыуы тапсырыуы мүмкин. Болмаса С. Нурымбетовтың «Бөхәр қунымында» деген қосымғын өтип алдында оқыушыларға «Бөхәр» деген тема берип, олардың түсинигин қалай жазып беріу-

ин билдіге болар еди. Программала бундай материаллар күте көп, оқыушының ўазыпасы оларды кирисіп сабағында планлы түрде ўақылы пайдалана биліуден барат.

Жазыушының өмирбаянын үйреніудің билим беріушилик ҳәм тәрбиялық әхмийети. Программага кирген ҳәр бир жазыушының өмирбаянын үйреніу оның шығармаларына түсиник ямаса кирисіу сыпатында қаралады. Өткен темаларда биз талаған программаның «Түсиник хатында» авторлар мынадай деп билдиреди:

IV—VII класс оқыушылары көркем шығармалардан басқа классик жазыушылардың ҳәм совет жазыушыларының қысқаша өмирбаянларын оқыды. Бул өмирбаянлар оқыушыларға үлкен мақсетлер, жақсы ҳәм терек ой-сезимлер менен руўланған өмир образдарын көрсетеди. Жазыушының өмирбаянын өтип арқалы оқыушылар олардың өз Ғатаны менен халқына шын берілгенлигинен, адамгершиялигинен пәдәкерлик мийвети менен ерліклеринен үлги алады.

Мектепте биз ҳәр бир талантлы жазыушының творчествосын ҳәм соған байланысты өмирбаянн өткенде оған биз оның тәрбиясы жағыпқан қараўымыз керек болады. Классик жазыушылар болсын, совет әдебиетиниң ўақиллери болсын, олардың жасларға үлги боларлық өмирбаянлары терен тәрбиялық ҳәм билим беріушилик әхмийетке ибе екенлигин турмыс тастыйықлап отыр.

Жоқарыда келтиргенимыздей-ақ, ҳәр бир жазыушы шайырдың өмирбаяны оның шығармасын талаудан бурын өтіледі, сонлықтан да ол сол шығармаларға тарийхый, мәдениі түсиник сыпатында қабыл өтіледі. Жазыушының өмир баянын сөз еткенде, оның турмысының крн баслы моментлери, ол пайымтағы тарийхый сия-сий жағдай, туып-өскен, тәрбия алған ортасы жәмийетлик сфера менен қарым-қатнасы ҳаққында ҳәр бир классқа ылайық түсиник берілуі керек. Жазыушы — шайырлардың тәрбиялық-билим беріушилик күшке ибе болған өмирбаянлары оқыушылардың ой-өрисиниң өсиуине белгили дәрежеде төсир етеди. Бундай жазыушы-шайырлар уақыма халықлық сыпатқа ибе болады, оның мақтаншысы болып жетиседи. Мысалы, русларда Пушкин, қазақтарда Абай, қарақалпақларда Әжиниязалар усы группаға киреди. Усы мәселеге байланысы бул жазыушы-шайырлардың өмирин олардың жазыушылық жәмийетлик искерлиги менен тығыз қатнаста сөз етип жүрә керекли, булар жаслар ушын үлги аларлық сыпатқа ибе, бирақта бул жоқарғы классларда талаын әдебиет тарийхына байланысы түсиндирилиуі ғана мүмкин. Бирақта, жазыушының творчествосы ҳаққындағы айырым мағлұматлар IV—VII классларда берилгени жөн. IV—VII класслардың түсинигине сәйкес берилетугын өмирбаяндық мағлұматлар, ен аалы менен, жазыушының шығармаларын сыпалы түрде оқып түсиніуге талау ушы әзурлер болса, соның менен оқыушылардың кластан тысқары өз бетленише оқыын ҳәр тәрәпме жапандыруы ушын да керек. Мугаллим программға кирген жазыушылардың өмирин сөз еткенде, олардың шығармаларына арналы тоқталып, қысқаша сы-

нағалам берілі дәм усы жағдай оқытушылардың ондай шығарманы класстан тысқары оқытуға ұмтылдырады, қызығушылығын оятады.

Мектепте үйренілетұғын жазушы-шайырлардың өмірбаяндық материалдарының білім берушілік хам тәрбиялық тәрептерінің бір-бірінен бөлек қарағаға болмайды, булар бір-бірінен толықтырып отырады. Егерде жазушының өмірбаяны терең білім берушілік сыпатқа иіе болса, оннан тәрбиялық жағы келіп шығады. Программага кірген авторлардың өзін көп жағынан терең ойлап алынған, сондықтан революцияға шектемі қарақалпақ шайырының, рус хам басқа да туысқан халықлар әдебиетінің ұлғайра (бул совет әдебиеті үшін да тиісінсі) жасларды коммунистік рухта тәрбиялауды да күшлі курады. Өйткені, оқытушы анағ у мынау жазушы жасаған ортаны, тарихый жағдайды біліп менен ғана шекленбейді, ал оларға тән болған гуманизм, халықтың бахиты, келешегі үшін, түресушілік идеяларын да көз-қарастан қабыл етеді.

Оқытушыларды белгілі жазушы-шайырлардың өмірбаяндары менен таныстырғанда схематизм, формализм, күрғақ биографиязм сияқты ұнамсыз моменттерден мугалым сақланыуы тиіс: хәр бир сөз шеберінің индивидуалды белгілері, тек өзіне ғана тән сыпаты терең ашылуы керек. Бул жерде жазушының өзін жасаған жөніетлік ортада, сол ұақыттың сиясык-жөніетілік жағдайлары менен байланысты түсіндіріп бизің тийкарғы, методологиялық ұазыпаныма, былайынша айтқанда, жазушының өмірін түсіндіргенде мугалым ленинлік-партиялық принципті басшылыққа алады. Сондай-ақ, айырым уақытларда геппара тәжірибесіз мугалымдер материалды қызықты етуді ойлап, оны IV—VII клас оқытушылары үшін керексіз фактлер менен толтырыуы мүмкін, бул өмірбаяндық материалдардың тәрбиялық характеріне тән емес.

Өмірбаяндық мағлұмат берудің түрлері. Бизің мектептерімізде қарақалпақ әдебиеті ұақылдерінің, сондай-ақ программалы басқа да жазушылардың өмірбаянын оқыту — ең әхмийетлі мәселелерден болып есеплэнэды.

Әдебиетті оқыту практикасында узақ жыллардан бері қалыптасп келтирген биографиялық мағлұматтардың үш түрі бар екенігін белгіли. Булар — жазушы, шайырдың, өмірбаянынан берілетұғын қысқаша биографиялық анықлама, жазушының өмірі тууралы гүррүн, жазушының өмірі тууралы курастырылған қысқаша очерк. Бизің мектептерімізде буныа соңғысы пүткіллей жүргізілмейді, буның объективті себептері бар: мектеп оқытушылары үшін арнал жазылған очерк сыпатындағы мийнетлер жоқ, ал, дәслепке екеуі де аралас түрінде беріліп киятыр, мугалымдер, әхмийет бермегендіктен, булардың хәр қайсысының өз алдынсы сыпаты бар екенігін ядларынан ынғарды. Усы принциптердің өзін хәр бир класқа байланысты клас жоқарылған сайын жаңаша түр алып, қыйыласып барады.

1. Жазушының өмірі тууралы қысқаша анықлама бір-екі

шығармалары ғана өтілетұғын, бирақ өмірбаяндары программаларда арнауды етілмейтұғын жазушылар халқында беріледі. Мисалы, V-класста программаның көрсетуі бойынша қарақалпақ шайырларынан Бердақтың Күнхожа менен Әжиниязлардың өмірін өтіп планластырылған. Бирақ, өз сабағының жоқары идеялық сыпатқа иіе болуын ойлаған мугалым сол шайырлардың атын айтып менен ғана шекленбестен, олардың тууына, өлген жылдары, турмысы, при баслы шығармалары, басқа шайырлар менен қарым-қатнасы тууралы түсінік беруі керек. Бундай түсінік өзіннік қысқаша анықлама болуына қарамастан оқытушылардың яңыда бекем сақланады. Мүмкін болса, белгілі даталары досқаға жазылып, олардың өміріне тиісін қызықты эпизодлардан үзінді келтиріп де пайдалы болады. Бул қысқа болады, сондықтан да рус методистері өмірбаян халқында берілетұғын усы түсінікті «жазушы тууралы биографиялық справка» деп белгілейді.

2. Жазушының өмірбаяны тууралы гүррүн-биографиялық түсінік беріудің екінші әхмийетлі түрі. Бул жазушының өмірбаяны халқында өз-да болса тамамаланған түсінік беріудің ибарат. Жұмыстың бул түрі оқытушылардың тиісін дәрежеде, мүмкін болғанша мағлұмат алуына жәрдем береді. Демек усы жағынан алып қарағанымалда жазушының өмірбаянын толықтырып түсіндіретұғын шығармаларынан үзінділер, олардың қысқаша халактеристикасы, жазушы-шайырлардың өз уақыттарындағы белгілі фактлері менен қатнастарын түсіндірудің тәрбиялық та, білім берушілікте әхмийеті күшлі. Бирақ та, усылай деген менен барлық жазушы үшін халактерлі схема болуы мүмкін емес, ал хәр бар жазушының өз жолы бар.

Жазушының өмірбаяны тууралы гүррүн IV—VI класстың оқытушыларына қолайлырақ. Мәселен, IV класста жазушы-шайырлардың балалық, жаслық уақыттарынан көбірек фактлер келтиріліп, ал V класста олардың буынан былайғы творчестволық биографиялық жолы түсіндіріліуі мүмкін.

Жазушылардың өмірбаянын үйреніудің үшінші жолы қысқаша очерк. Бунда жазушының өмірінде тиісін мағлұматтардан басқа оның творчестволық жолы халқында да түсінік беріледі. VII класста көбірек кеуіл білетұғын жұмыстың бул түрі VI класста-ақ көріне баслайды. Ал, VII-класста материалдары өтіп тарихый-хронологиялық сыпатқа иіе болғанықтан, усы усыл анағуртым пайдалырақ. Бирақта очерк түрінде мағлұмат беруі VII класста жоқары класстардағыдан өзгешелікке иіе: VII класста тийкаргы дыққат өмір баянын өтірпаында барады да, оннан жоқары класстарда өмірбаяннан гөре жазушының творчестволық жолы, шығармалардың идеялық-көркемдік сыпатын сөз етіп, тарихый әдеби мәселелерді ашып баслы орым тутады. Өмірбаяннан берілетұғын мағлұмат усы жоқарыдағыларға бағынышы болып келеді. Солай етіп, мугалым жазушының өмірбаянындағы өтірпаында фактлерді тоқпал очерк формасында баянлайды. Сонин менен оқытушылардың өз бетлеріне оқып ту-

синиң мүмкин болған гейпара шығармалардың қысқаша таллауы да ынтал.

Өмірбаяндық мағалымат беріудің дәрежелері. Жазыушылардың биографиясына арналған сабақтың кеңілдегідей сапалы өтіні, ең алды менен, мұғалімнің таярығына, материал топала, жақсы план бойынша баянлауына да байланысты. Бізге белгиді, мектептер үшін әдебиет оқыту кітаптары бар, бірақ бұлар мұғалімге арналған емес, оқыушыларға арналған, оның үстіне биографиялық мағалыматтардың көпшілігін талап бойынша жазылмаған. Сондай-ақ көплеген шайыр-жазыушылардың өмірине тиынсли материаллар оларда жоқ. Солай болсада, мұғалім биографиялық мағалымат беріуге турарлық материалдарды қайдан алады деген сораф туғады.

Жазыушылардың өмірі хам творчествосы хаққында жазылған әдебиетшілардың мийнетлері мұғалімнің сабаққа таярлануында тынсли жәрдем беріуі керек. Бул жағынан, рус әдебиетінің уокиллері туғрала жазылған мийнетлер жүдә көп, ал қарақалпақ әдебиеті бойынша исленген жуымс еле аз. Бул тарауда биз Н. Дауқараевтың «Бердақ шайыр», И. Сағитовтың «Сахра бұлбұл», Б. Исмаиловтың «Кунхожаның творчествосы» деген мийнетлерін көрсетуімізге болады. Булардың ишинен мұғалім өзіннің сабағының характеріне байланысты керекли жерлеринен пайдаланыуына болады.

Жазыушылардың өзлеринің автобиографиялық шығармалары да тийкары жәрдемши материаллардан есепланады. Олар — Горькийдің «Валалық шақ», «Кис есигінде», «Мениң университетлерім», Жамбылдың «Мениң өмірім», Бердақтың «Өзірім», «Болған емес» сыяқлы шығармалары, көп фактли материаллар. Қарақалпақ совет әдебиетинде бундай материаллар Аббаз Дабилонга да бир екенлигин көреміз.

Пайдаланыуға тынсли материаллардың ушинши түрі — олардың жазыққан хатлары, естеликтері, оларға арналған қосымқар хам тағы басқалар. Бердақ хаққында жазылған Садиқтың «Бердақ шайыр» атлы поэмасы, Ж. Аймураевтың «Бердақ» пьесасы хам басқа да көплеген қосымқалар бар. Ең бақалы материалдың бири — Өтеш шайырдың «Бердақ өлгенде» деп аталауатын естелик сылатындағы қосымғи. Сондай-ақ Бердақ пенен Өтештин айтысларынан да бул шайырлардың өмірине дерек материалларды критикалық бағыттан критиклеп пайдалану мүмкин. Критикалық бағыттан пайдаланыу керек деуімізге себеп, олардың гейпараларында IV—VII класе оқыушыларының түсиниуине қыйын моментлер бар.

Жазыушы-шайырлардың өз шығармаларында, әсіресе, қарақалпақ шайырларының лирикалық қосымқаларында өмір баянларына тынсли айырым фактлерди табыуға болады. Кунхожаның «Умытпаспим», «Түйе екенсең», Әжиннзздың «Еллерім барды», «Поэзия», Омар шайырдың «Не пайда», «Бар екен» хам тағы басқада шайырларымыздың шығармаларында олардың идеаларын

көрсетуғын, өміринің айырым моментлерин билдиретуғын қатарлар бар.

Әлбетте, жазыушылардың өмір баянлары үйрену мәселеси хәр бир класста өз өзгешелигине ийе, олар класе жоқарылаған сайын мұғалім тәрепинен толықтырылып, тереңлестірилип барыуы сөзсіз, буны программа талап етеди. Бірақ, қалай деген менен, бул материалларды түсиндиргенде мұғалім класста орайлық фигура болып қалады. Оның өзи активлик пенен узиндиерди көркемлик пенен оқып, оқыушыларда оған шың нита-жигер оята биліуі керек. Түсиниксіз сөзлер, ұғамлар, айырым фактлер сол оқыу процессинде түсиндирилип досқаға жазылып барыу талап етиледі.

Солай етип кирисуі сабақларының түрлері көркем шығарманы оқып-үйреніуге алып келетуғын ең бақалы жоллардың бири болып есепланады.

ӘДЕБИИ ОҚЫҒ

Әдебиет оқыудың мақсетлері. Кирисуі жумысларынан кейін мұғалімнің алдында туратуғын әжиетли жумыслардың бири әдебиет оқыу сабағы, программада көрсетилгендей-ақ көркем шығарманы оқыу IV—VII класстарда тийкары орн ийелейди, сонлықтан да бул класстардағы әдебиет курсын тутас түрде — әдебиет оқыу сабағы деп атайды. Әдебиет оқыудың өз алдына қонтуғын мақсеті — көркем, шығарманың искусство екенлигин танытыу, оның барлық идеялық көркемлик сыпатын түсиндиріуге үйретіуден ибарат. Сонлықтан да әдебиет шығарма дәслепки оқыу мұғалімнің оқыушыларға үлги боларлық түсиникли, тәсирли оқығынан баслануы керек. Айырым жағдайда шығарма екнши рет қайталануы оқылуы да мүмкин; бунда мұғалім өтилип отырған шығарманың мазмунын оқыушылардың ядында қалдырыу, бекемлеу сыяқлы мақсетлерди көзлейди. Оқыу дәуірінде шығарманың түсиниксіз орынары түсиндириледі, тексте комментарий бериледи. Шығарма ушинши рет те оқылады, бірақ бул шығарманы таллаудан кейін ғана жүргизиледи, буган көлемі шағын, болмаса көлемли шығармалардың мазмунлы, қызмқды бөлімлері талланып алынады. Бул арқалы мұғалім өз оқыушыларын ядынуға тынсли текстлерди толық уғынуыға таярлайды, тәсирли оқыуға әдетлендиреди, өтилет материалды бекемлеуді көзде тутады.

Әдебиет шығарманы оқыуға үйретіу мәселеси баслауыш класстарда-ақ қолға алынады, түсиникли оқыу, тәсирли оқыу басланғыш мектептердің II—III — класстарында үзликсіз жүргизиледи. Ал IV—VII класстардағы оқыу сол дәслепки класстардағы оқыудың дауамы сыпатында қаралған менен, булардың арасында үлкен айырмашылық бар биз әдебиет оқыу менен бир қатарда оқыушыларды көркем әдебиет шығармаларының таллауы үлгилері менен таныстыруға ұсаған арнаулы мақсетлерди алға

қоймыз, шығарманың идеялық-көркемдік өзгешеліктері ұсынылады.

Бірақта әдеби шығарма оқыудың мақсетін дұрыс белгілемегенякта жұмыста көп ғана методикалық кемшіліктер, қателіктер жол қойылады. Биз методикалық талабы бойынша дәлелін шығарманы мугаллимнің өзін оқыуы керек дейміз, ал практикада айрым мугаллимдер шығарманы өзлери емес, оқыушыларға оқытады. бунда ол еки түрлі мақсетті көздейді: бир жағынан шығарманың мазмұнын түсінюін, екінші жағынан оқыу техникасын үйренуін ойлайды.

Мугаллимнің шығарманы оқыу ұсымалары. Әдеби оқыудың мақсетінің дұрыс түсінюі — оқыудың хәр түрлі ұсымаларын, ұсымаларының белгилі түрін қолдануы талап етеді. Үйреніліп отырған әдеби шығарманы талап бойынша ең алды менен мугаллимнің өзін оқыды. Егерде шығарма көлемі жағынан аз болса, ол толық оқылады, көлемі болса, уақыттың санаулылығына байланысты оның характерлі бөлімні оқытып, қалған жерлерін ауызбен айтып беріледі. Мугаллим анлы түсініккі хәм тәсірлі оқыудың шебері болуы керек. Егерде мугаллим ұсы сыпатқа ие болса ғана оқыушыларға ой салып, күшлі тәсір қалдырады, олардың эстетикалық сезімлеріне қозғу болады.

Айрым жағдайда шығарманы дәлел оқыушы да оқыуы мүмкін, бул мынадай жағдайда ғана өткеріледі.

Классстағы оқыушылардың барлығының оқыу дәрежесін бирдей болмайды, жақсы оқып әдеттенген де, әдеттенбеген де оқыушылар болады. Сонықтан текстің гез келген оқыушыға шеттен тутып «сөз оқы» деместен, иркіншіз, тәсірлі оқып алатуын оқыушыға оқытуы мүмкін. Әдетте, бундай оқыушы күнін бұрын тайымалаған да болуы ытима.

Мугаллим тәрепіннен текстің оқылуының мынадай түрлері бир екенлігін ескерту керек:

1. Кипаттан оқыу; 2. Прозалық шығарманы көркем түрде ядтан баянлап беру; 3. Поэзиялық шығарманы ядқа декламация формасында орындау.

Хәр бир классста ядлауға тиісін шығармалардың динизі берілген, мугаллим бұларды ядқа билиу керек, ал көлемі азғаға прозалық шығармаларды да ядтан айта аларлық болуы тиіс. Бундай оқыушылар үшін билікшіл хәм тәрбиелік әхмілеті күшлі. Бірақта, мугаллимнің бул оқып беретугын ұсымаларының нинінде тексті кипаттан оқып беруіне баслы орын тиісін екенлігін көп ғана методисттер тастыққайлады.

Классста хәм үйде оқыу. Оқыушылар көркем тексті тәсірлі оқып, үйренуіне әдетлену мақсетінде де, өтілген материалды бекімету мақсеті менен де оқыуы мүмкін. Бұлардан басқа да көптеген мақсеттер бар, олардың ниннен оқығаннан өз түсінгенін сөйлен беріу, текстік план жасау, тил көркемлігін анықлау сияқты талаптарды ескеру керек. Оқыушылардың текстің оқыу ұсымалары мынадай формаларға ие екенлігін көріуге болады:

1) Текстің бир оқыушы тәрепіннен оқылуы ямаса индивидуаль оқыу, бунда көлемі қысқа тект алынады.

2) Тексті бир неше оқыушының бөлісіп оқыуы, бунда тект мазмұны бөлімдер ажыратылып, хәр бир бөлігі бир оқыушыға беріледі. Әсіресе, диалогты шығармалар, тымсалар бұған күте қалады.

3) Ядқа оқыу. Тект алды бұрын ядланған болады да сол текстің хәр бир бөлімін бир оқыушы ядқа айтады. Сөйтіп, гезек пенен қалғандары дәлелікідей дауам етеді.

Классста оқыу менен үйде оқыу тығыз байланысы, бундай екеуі де үлкен әхмілетке ие. Қарақалпақ мектептері үшін дүзінген программалда классста оқылатуын, сондай-ақ үйде оқылатуын шығармалар да жеткілікті. Көлемі жағынан қысқа шығармалар, әдеттегідей, классста оқылады, ал ұзақ көлемді шығармалар үйде оқылады. Классста оқытқанда мугаллим оқыушылардың өз бетінше оқып үйренуіне көп дыққат аударады, бул ұсымаларн үйдегі оқыуда қоллана алуына жол көрсетеді. Мысалы, көлемі жағынан үлкен текстің дәлелкі бөлімін мугаллимнің өзін оқып, қалған бөлімдерін оқыушылардың өзлери үйде оқыуына көрсетіне береді. Оқыушылардың үйде тексті қалай оқығанын мугаллим классста тексереді, олардың оқыу ұсымаларына баға береді.

Оқыушыларды тәсірлі оқыуға үйрету. Тәсірлі оқыу (выразительное чтение) — әдеби оқыу сабағының ең баслы шәртлерінің бири. Тәсірлі оқыу — көркем шығарманы түсініккі, оқыушыға эмоциональ қозғу саларлықтай етип, бабына келтіріп оқыу. Бул әдеби оқыу сабағының системасында үзліксіз жүргізіледі хәм терең ойланғып плавластырылған педагогикалық принципте ғана исе асады. Тәсірлі оқыуды дұрыс жолға қойыуды белгилі шәртлер бир хәм олардың ири-баслылары төмендегілерден ибарат:

1) Мугаллим өз сөзіне үзліксіз дыққат аударып баруы керек, оның сөйлетен сөзін барлық уақытта да оқыушылар үшін еліктеуге үлгі болуы тиіс. Ол анық сөйлеуі, барлық класс оқыушыларына жетерлі түсініккі сөйлеуі, стиль хәм орфографиялық жақтан дұрыс сөйлеуі талап етіледі.

2) Барлық сабақтың процессінде оқыушылардың сөйлетен сөзлеріне дыққат аударып, олардың сөзді дұрыс айтуына жол көрсетіп, кемшіліктерін дүзетіп баруы тиіс.

3) Көркем шығармалардан үзінділерді ядлау, нақат-мақалдарды пайдалану арқылы оқыушылардың сөзінгі хәм фразеологиясын бықтып баруы.

4) Тәсірлі оқыуға арналы сабақтар шөлкестіріу.

Интонация. Тәсірлі оқыудың ең баслы уазымаларының бири — дауыстың хәр түрлі кубылдылары арқылы әдеби шығармалардың идеялық-эмоциональ сыпатын терең ашып беруіден ибарат. Шығарманы оқыуда интонацияның мынадай түрлеріне дыққат аудару талап етіледі: текстің характеріне байланысты оқыуда дауысты көтеріу ямаса пәселетіу, күшейтіу мүмкін. Бундай хәр бир шығарманың табиғаты талап етеді.

Төсірлі оқығға жаттықтырыу үшін программаға кірген шығарманың қайсы түрін алса да болады. Бірақ та алынатын шығарма көлемі жағынан кішкене болуы тиіс. Мұғалым алынған шығарманың характеріне қарай оны қандай дауыс пенен оқыдык әзірлеуін ескертеді. Мәселен, прозалық хәм ерте түріндегі шығармалар көбінесе, бір сазлы дауыс пенен оқыға болады, ал тынсал хәм комедиялық шығармалар әдеттегі сөйлесіу түріндегі дауыс пенен оқылады, лирикалық шығармалар шайырдың ой-сезімінің билдирерлік хауаз бенен оқылады. Бірақта, шығарманың қайсы дауыс пенен оқылауы кереклігін тек жанрлық белгісі ғана нөшпейді, ал оның көркемлік өзгешелігін, идеялық мазмұнын да нөшіуі мүмкін.

Пауза. Интонацияның белгілі шартлерінің бири — пауза, болмаса иркіліс, шығарманың идеясына байланысты оның қандай дауыс пенен оқылауы шешілгеннен кейін олардың ишінде қайсы орында дауысты иркіу мүмкін екілігі қарастырылады. Иркілістенз бири бап бенен оқыда, сондай-ақ дауыстың иркілісін дауыс қолланбауда текстің иретлік мазмұны менен көркемлік сыпатын дауыс утынуға зыянын тейтпезді.

Дауыстың иркілістері грамматикалық, логикалық хәм психологиялық деп үшке бөлінеді. Грамматикалық иркіліс текстің хәр түрін иркіліс белгілеріне тоқтап оқыға айтылады. Иркіліс белгілері турған жердің бөріне тоқтала берейміз, ал иркіліс белгілен болған жердің бөріне тоқтамау да мүмкін, сондай-ақ иркіліс белгілен болмаған орынға да тоқталуы мүмкін. Мысалы: мына қосымқты алып қарайық:

«Ордық орақ, шалпық отын, қаздық жап,
Тердің масақ, ишпимізге салдық қаз».

Бунда үтір қойылған жерлерге иркіліп оқыу керек, өйткені, қосымқтың қурылысының өзін ұсыны талап етіп тұр. Ал, мына текстте:

«Нақыл бар: «мың қойды бір серке басар».
Ишпиде жөтіпшесен — партия жаслар».—

дегенде соңғы қатардағы сызықша қойылған орынға иркіліс жасаламайды.

Логикалық иркіліс те гөптің мағанасына түсінуі үшін, ондағы гөйбір сөздерді, ямаса сөз диэбкелерін басқа сөздерден бөліп, оған пауза түсіріп оқыу мүмкін. Жолмұра Аймұразастың «Улым тыла» деген қосымғын оқытуын болсақ:

«Улым тыла! Қасқыр қозы дұшпанын,

Сен қозымсан, сенің ұшын мен құрбаң»—

деген «Улым тыла!» хәм «Сен қозымсан» дегенлерге айрықша дауыс пөті қойылады, өйткені қосымқтың өзін лирик геройдың перзентіне қарата айтқан сөзінң баянлағандығы.

Психологиялық иркіліс көркем шығарманың хәрбір бөлімінің автордың билдирген кейіп-күйіне, ондағы құзымшылы қайғылы орналарына дыққат аударып оқыға байланысты. Мысалы, Чехов-

тың «Чинновиктің әжелі» түрріяінде психологиялық иркіліс белгілі орын тұтады.

Төсірлі оқыда прозалық шығарма, қосымқлар, пьесаларды оқыдың өзлеріне тән сыпатлары сақлануы керек.

Түсініксіз сөздерді түсіндіріу

IV—VII классларда түсініксіз сөзлер менен айрым оқышыларға қиындық келтіретуын гөптерді түсіндіріу белгілі орын ийелейді хәм ол барлық сабақ процессінде жүргізіледі. Жұмыстың бул түрі — көркем шығармалардың идеялық-эстетикалық қасиетінің ашыға, оқышылардың сөз байлығының кем-кемнен өсіп барыуына мүмкіншілік береді. Демек, әдебиет оқытушысының ұзынбасы тек шығармаларды түсіндіріп беру менен ғана шөтпейді, ал оқышыларға қиындық келтіретуын сөздерді түсіндіріп барыуда да талап етеді. Бундай сөздерді түсіндіріу, хәр түрлі жағдайда өткерілуі мүмкін: 1) Шығарманы оқымастан бұрын; 2) оқыу уақтында; 3) оқығаннан кейін талау ақтанды; 4) шығарманы талап болған соң лексика үстінде іслеу дәйірінде.

Мұғалым шығарманы үйреніуге кіріскен мәхәлде түсіндіріуді талап қылатуын барлық сөздерді ажырату керек, қайсы сөздің сабақтың қайсы уақтында түсіндіретуына қарап, оларды группаға бөледі. Сөздерді группаға бөліу хәм оларды түсіндіріу мәселесі өтілетуын текстіке қарап белгіленеді.

Шығарманы оқыға кіріспестен бұрын, мұғалым мына жағдайларды есапқа алуы керек: 1) оқышыларға түсіндірілетуын жана сөздің саны қаншалы, характері қандай? 2) жана сөздердің мәнісін оқышыларға қандай жоллар менен, қандай ұсымлар менен аңсат жеткеріу мүмкін? Мысалы, VII класста Бердәктың басқа шығармалары менен бири қатарда «Жақсырақ» лирикасы да өтіледі. Бунның ишінде сол класс оқышыларының түсінігіне қиындық келтіретуын сөзлер ұшырасады. Избет-хүрмет, ғайры-басқа, жат, бөтен, мағар-бирақ; аргыт-бел, ағаш, сал-қамыстан бууылған қайық орнына қолланылатуын қурал, т. б. Булардан басқа қосымқтың ишінде толып өткерған сөз диэбкелері бар хәм өткерме мәніде қолланылған афоризмдер де туура мәнісінде түсіндіріуді керек етеді. (Мыс: Ел кемі мың болсын көз көрген таныс; Хийба хан қаст етіп, посты жұрт қалың, қарақалпақ күнің өтти жарықсыз т. б.) VI класста Аялбергегінің «Боза басалды» қосымғы өтіледі. Бунда да түсіндіріуді керек ететуын айрым сөзлер бар. Губернатор — губерния баслығы, патша Россиясындағы басқарыушы хәкім; волости-кішкене территориялық хәкімшілік орны. Қарақалпақлар бири неше волостьқа бөлінген; рухты-шамасы: алхасы-қысқасы, қулаасы, хүрпийт-еркінлік, марказ-орай т. б. Бундай түсінікті талап ететуын сөзлер басқа да шайырларда бар хәм оларда ұсы жол менен түсіндірілуі мүмкін.

ОДИН ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ МАЗМУНЫН ӨЗЛЕСТИРҮ ХӘМ БЕККЕМЛӨ

План дүзіндің әңгіметі, Көлемлі әдебиі шығармаларды кеңінен таллап, оның идеялық мазмұнын өзлестіріу үшін бір қанша адым-ала таярық жұмыстарын алып бару керек болады. Киіні көлемдегі шығармаларды үйренуде бұндай кең мәніс-тегі жұмыстарды ошелаі зәрулігі жоқ. Бұндай киіні көлемдегі шығармаларды оқу процесінде-ақ таллап кетуі мүмкін. Көлемлі шығармалар үшін мұғалалим — план дүзін жұмысын үйретеді.

План дүзін тектестің ісінде іселеудің тийкаргы формасы. IV—VII-класе оқушылары үшін әдебиі шығармалардың планын дүзін жеңіл іс іс емес, ол системалы жұмыс алып баруды, тәжірибейіні талап етеді. Олай болса, мұғалалимнің ұзымшасы план дүзіндің жолларын ізбе-ізілік пенен үйретіп барыуында, оның ұсымаларын, сырларын уқтырып барыуында ібарат. Дурыс хәм толық дүзілген план шығарманың мазмұнын өзлестіріуге жәрдем етеді, оқушылардың ауызеки хәм жазба сөз мәдениетін өсіреді, шығарманың құрылыс-композициясын түсініуге мүмкіншілік береді.

План — хәр қандай жұмыстағы сыяқды әдебиет сабағында да баслы орын иіселеді. Ол білім беріушілік хәм тәрбиялық сыпатқа иіе, оқушының әдебиі шығарманың ұлымға құрылысына, мазмұнын иіселеуге хәм бекемленіп ятта сақлауға тийісін жәрдем береді. Оқушы тексті таллау үшін оның мазмұнын біліуі керек дейміз, уақыялардың сүзретленіуінің ізбе-ізілігін біліуі шәрт дейміз. Буларды біліуі планды дүзін менен тығыз байланысты.

Шығармаға план дүзіндің басқа да мақсатты тәрепін бар: ол оқушылардың білім запасларын кеңейтеді, өсіреді олардың иілімді логикалық ойлауын, жазба сөз мәдениетін рауажламасына мүмкіншілік береді. Белгілі рус алимпазы Буслев план дүзін оқушылардың логикалық ойлауын өсіріуге мүмкіншілік беретугын фактор екенлігін өзінің «Ана тыны оқыту» хәққинда» деген ийібетінде көрсеткен (1941-ж, 119-бет).

Дүзілетугын план шығарманың идеялық мазмұнынан келіп шығыуы тийіс. Көлемлі шығармалар автор тәрепіннен бөлімдерге ажыратылған болады, гейде бұндай бөлімдер өз алдына бір эпизод сыпатында көзге түседі. Панда ұсындай жеке бөлімдердің уақыялары да сәуленген болыуы керек. Сонлықтан, планың жақсы ұтымлы шыққанлығы шығарманың идеялық мазмұнын қаншалық иісінше алғандығы менен белгіленгені дурыс.

План дүзіндің жолларын мұғалалим системалы рауште оқышыларға үйретіп барады, дәслеп оқышылар мұғалалим тәрепіннен дүзілген планың тийкарында шығарманы таллау ұсымдарын үйренеді, кейін бірқанша жатылықтан соң киіні көлемдегі шығармалардың планын өз бетіне дүзіуге кіріседі.

Жай план хәм құрама план. Шығарма бойынша дүзілетугын

план оның бөлімдерін хәм сол бөлімде баяланатуын уақыяның деталларын сәулендіріуі жағынан жай план хәм құрама план болып екіге бөлінеді. Жай план шығарманың тийкаргы бөлімдерін ғана өз ішіне алады, ал егерде ұсы тийкаргы бөлімдер майда деталларға ажыратылса, құрама план келіп шығады.

Дүзілетугын планың жай ямаса құрама болыуы материалдың характері менен педагогикалық жұмыс жағдайынан келіп шығады. Хәттекі хәрқандай шығарма үшін да жай хәм құрама план дүзіуге болады. Бірақта, көбінесе, киіні көлемдегі жанрлар үшін (тымсал, лирикалық қосықлар хәм т. б.) жай план дүзіледі, өйткені, ұсындай характердегі шығармалар үшін жай планда оның идеялық мазмұнын, композициясын ашып беріуге жарайды. Сондай моменттер де болыуы мүмкін, айырым шығармаларға план дүзілудің зәрулігі де болмайды, өйткені, олар планың жәрдемсіз-ақ түсінілуі мүмкін.

Бірақта көлемлі шығармаларды үйренгенде не басқаша, мысалы, поэма, повесть, комедия т. б. Бұндай шығармалар басқа өзіне жақын шығармалар менен салыстырыу керек етеді хәм толығырақ таллауды талап етеді. Сонлықтан да булар планың жәрдемне сүйенбесе болмайды. Шығармаларды деталдық пенен үйренуі үшін құрама план пайдалы, ол шығарманың майда бөліктерінше шөкем өз ішіне алады.

Планың түрлерінің қайсы класстан басланып дүзіліуіне келсек, бул жерде бұрын түрлі пікірлер болып келді. Айырым методисттер IV класстарда жай план, ал V—VII класстарда құрама план дүзіуді ұсымады. Ал, гейпаралары бул екі план түрінің де ретал жерінде дүзіле берілуі кереклігін дәлділейді. Хәқмақатында ұсы пікір дурыс.

Жай хәм құрама план шығармаға тематикалық, идеялық хәм композициялық болып та дүзіліуі мүмкін, бірақ бул ұсым көп жағдайда формализмге алып баратуғын болғандықтан, шығармаға оның барлық тәрепін иісінше алатугын бір ғана план дүзінді талап етіуіміз орынды.

План дүзіуде белгілі система керек, оқушылар план дүзін арқалы әдебиі білімге ғана иіе болып қалмастан, хәрқандай шығармаға да өз беттерінен план жасаудың жолларын үйренеді. VII классты іштерген оқушылар жай хәм құрама план дүзінді ұсымдарын үйренуі керек болады. План дүзін ұсымы да, ұлымға сөздік процессінде, кем-кемнен жеңілден қиынға өте басайды. Бұған, тийкарынан, екі себеп бар, біріншіден, үйренілетугын материалдың қиыншыласа барыуы, екіншіден, оқушылардың өз беттерінен іселеуіне мүмкіншілік туздыру ізерге алынады. Программалық материалдың өз оқытушыға жақсы жәрдем бере алады, өйткені, ол дәслеп жеңіл формалдан класе жоқарылаған сайын қиыншыласып барады. Ескерілетугын бір жағдай мынада, план дүзіуде шығарманың көлемі, жанры, жеңіл, ауырлығы, құралы барлығы, есапқа алынады. Сонлықтан да барлық шығармаға план дүзін шәрт емес, мысалы бір екі бетлік материалды оқы-

шылар планын жардеммен-ақ, жазып үлгере алады. Планның түрлерін туурағы да ұсыны айтпаға болады, қайсы шығармаға қандай план жасау да сол шығарманың ұлымға характерінен кейін шығады.

План дүзін бойынша ісленетугын жұмыс екі бағытта алып барылады: аналитик хэм аналитик-синтетик методлар. Мектептерде көбірек қолланылатугыны аналитик метод. Бул метод пенен жұмыс іслегенде план дүзінге киріспестен бурын тексті толық оқып шығып, оның негізги мазмұнын түсінип алыу хэм усы мазмұнға қарап, шығарманы бөлімлерге ажыратыу керек болады. Шығарма бөлімге ажыратылғаннан кейін онда да қыймылық туу-диратугын болса, оны екінші дәрежелі майда бөлеклерге тағы ажыратыу керек. Программага кирген шығармалар мазмұн-жаир, форма, көлем жағынан хәртүрлі, сонлықтан айрым композиция жағынан қыйын шығармаларға план дүзін аңсат емес, олардың мазмұнын түсінуде үлкен қыймылық келтирүін итимал, бундай жағдайда енді аналитик синтетик усыл менен не алып барыу керек болады. Бул усыл менен не алып барыуда текст оқылып шығылады, оқышлар актив қатнастырылады, шығарманың бөлім-лері бойынша сораулар беріледі, сол арқалы оқытыушы өзінің төзеген мақсетіне еріседі, тексті дауысала оқыу, оқылған бөлім-лерді алауластыру жұмыс жүргізіледі.

Түрлі жанрлардағы шығармалардың планын дүзін. План дү-аңсуда текстің идеялық, мазмұны ғана емес, ал оның жанрлық сипаты да есапқа алынады. Сонлықтанда көркем шығармаларды оқып идеялық мазмұнын бузбай, мәнилі бөлімлерге ажыратыу ең қыйын жұмыстардан есепланады. Көркем шығармада оның композициялық өзгешеліктерін есапқа алыу, ұақының баянла-нығының өзіншеліктеріне дыққат үддіруі лазым.

Баянлау түріндегі шығармаларды (гүррн, повесть, роман, ерте т. б.) бөлімлерге ажыратқанда, олардың тийкарын қураған хәліске хәққымдағы гүррн есапқа алынады. Гүррн предмет-терді сүрбетлеу, адамларға характеристика берүге байланыс-лы шығармада орын алады. Бірақта, бул шығармалар үшін ұақы-ның баянлауы хэм сүрбетленуі өзгеріссіз қалады. Мыне, усы ұақының баянлауы план дүзінде негізге алынады. Баянлау түріндегі шығармалардың планы оның сюжетін, яғни ұақының набе-нзінгін, авторда қалай берілген болса, сол форманы сақла-ған болыуы дурыс. Сондай-ақ жоғарыда айтқанымыздай-ақ, шы-ғармадағы пейзаж, портрет, авторлық характеристикалар, лирика-лық шегиністер, диалог хэм қосымша ұақыялар да план да сәу-ленген болыуы талап етіледі. Мысалы, V-класста өтілетугын А. Фадеевтың «Метелица» гүррннің планын алып қарайық.

1. Разведка

- 1) Партизан отрядының ағхалының ағурамысы.
- 2) Командирдің шешімі.
- 3) Метелица разведкаға жіберіледі.
- 4) От жағын отырған япон бал да осы менен гүррн.

II. Сәтсизлік

- 1) Пон ұйынның әйнегіне үкідану.
- 2) Метелицаның қолға түсуі.

III. Разведканың мәртәпк өлнн

- 1) Қамалға алынуы.
- 2) Метелицадан тергеу алыу.
- 3) Буын қым таныды?
- 4) Шопан баладан сорау.
- 5) Душпан менен шешіуін гүрес.

IV. Қазақ отрядының қойратылығы

- 1) Қамас.
- 2) Саған.
- 3) Метелицаның денесі жаманда.

Мыне, усы планда (бул қарама план) гүррннің барлық моменті келтірілген, егерде, мугаллимнің жардем менен болса, өз бет-леріне болсын, план усы формада дүзілсе, шығарманың маз-мұны, идеясы, ұақының баянлауының өзгешеліктері де сақла-ған болыуы гүманымз. Егерде усы планын негізги бөлімлері ме-нен шектенсек, бизің ағдымызда жай план келіп шығады.

Лирикалық қосымшаларға план дүзінді қыймылығы бар, өйтке-ни онда көп жағдайларда сюжет жоқ, оның үстіне олар автордың кеширмелері, кейпі менен байланыссы. Сонлықтан да, лирикалық қосымшалардың планында онда сәуленген сыртқы дұнның да, шайырдың да кеширмелерін беріуге умтылау керек.

Драмалық шығармалардың хәр бир акт бойынша бөліу қалай-ды ямаса ири баслы ұақыялардың жигін тауып сол бойынша бө-лімлерге ажыратыу пайдалы.

Планның сыртқы белгілері.

План мазмұн хэм қурылас жағынан кеңілдегідей болыуы та-лап етілуі менен оның сыртқы формасы жағынан да минсіз, көз тартарлық болыуы оқышын жұапкершілікке, талапшанлық пенен некерлікке тәрбиалауда тұтатугын оры үлкен. Әлбетте, хәр қандай жұмыста, соның ишінде план дүзін жұмысында да оның сыртқы формалық белгілері ишкі мазмұннан келіп шығыуы керек.

Планның барлық бөлімлері, баслы хэм екінші дәрежелі та-раулары цифрлар менен ямаса хәріптер менен белгіленеді. Бір-ақ, буларды арааластырмай, тұрақты принцип менен барыу керек. Бундай белгілер үшін қабыл етілгендері — рим цифрлары (I, II, III, хэм т. б.), араб цифрлары — (1, 2, 3, 4, т. б.) болмаса алфавит-лер (а, б, в, г т. б.).

Бирақта, бизің мектеп практикасында усы цифрларды дурыс қоймаушылық, әсіресе, рим цифрларын қойыуда надурислық ушы-расады, гейлар мугаллимдер (оқышлар солардан үйренгенін, көргенін іслейді) рим цифрларын қойып, оның астына хэм үсті-не сызықшалар қояды (I, II — хэм т. б.), бул надурис, өйткені, булар қатарлық сан, сонлықтан соларға сызықша қойыудың зәру-лығы жоқ. Ал, араб цифрлар екі түрлі формада қолланылады,

бириншіден, кейінгіе точка қойылады (1. 2. 3. т. б.), екіншіден олар сөзбөке алынады (мысалы, 1) 2) 3) т. б.).

Егерде жай план дүзілетуіні болса, усы шырлардың біреуі таңдалады, ямаса алфавитлерді де алыу мүмкін. Буньд үлгілері мынадай:

I.	1.	а.
II.	2.	б.
III.	3.	в.

т. б. т. б. т. б.

Ал, құрама планды дүзіуде оқышылар тийкаргы бөлім менен екінші дәрежелі бөлімлерді шатастырмау үшін буннан басқа белгілер қабыл етіледі. Оның үлгісі:

I.	II.	III.
а.	1)	а.
б.	2)	б.
	3) т. б.	

Ауызша баянлау хәм оның әхміеті. Шығарманың текстіне план дүзілгеннен кейінгі жұмыс — оның мазмунын ауызша баянлап беруі болып есепланады. Текстің мазмунын ауызша баянлау түрлі жағдайда педагогикалық процесске байланысы жүргізіледі мүмкін. План дүзілгенге шекем, ямаса оны дүзіп болағаннан соң, тарау процессінде, таллаудан кейін де жүргізіледі. Сонықтан да, ауызша баянлауды қандай жағдайда жүргізуді оқытушының педагогикалық тәжірибесі, жұмыс жағдайы таңтайды.

Текстің мазмунын баянлауда мынадай мақсетлер бар: оқышылардың әдебий фактларды ядында сақтауына (сюжеті, образлары, идеясы) хәм шығарманы таллауға кірісуіне таярлауға мүмкіндік беруі. Тексті ауызша баянлау-оқышылардың ауызша хәм жазба сөз мәдениетін өсіріуге кең жол ашады. Оқылған шығарманың лексикалық, фразеологиялық составын өлестіріу менен қатар оқышылар көркем сөз шеберлерінің ие усыларын біліуге хәрекет жасайды. Оқышылардың сөз жардылығының бір басы себебі усы мәселелерге жетерлі дыққат аудармаудан келіп шығатушылығын ескертүүміз керек. Оқышылар белгілі жазықшы-шайырларымыздың ең характерді, айқын сөз дүбіклерін, афоризмдерін өлестіріп, өзіндік сөз байлығына кіргізіуге талапталынымыз тийіс. Оқышылар текстің мазмунын сөйлгенде, олардың ішінде ұшырасатуын көркем қатарлы пикирлерді, салыстыруларды қолланыуын қатты талап етуі керек, соньқ менен қатар, ауызша баянлаудың хәрқыйлы түрлерін қолланып отыру — сабақтың қызықты болыуына алып келеді.

Ауызша баянлаудың толық түрі хәм қысқаша түрі болады. Толық түрде баянлау планың дүзілген үлгісі менен рет-рет алып барылады. Бірақ бұған бірдейліне уақыт жете бермейтүшындығы белгілі, сондықтан мектеп практикасында тексті қысқаша баянлау да орын алады хәм кеңінен қолланылады. Текстің мазмунын қысқа баянлау жұмысында оқышылар пикирді жыйнақлап, қысқа айтуға, аз сөзге көп мәні сыйғызуга, яғни логика-

лық ойлауға әдетленеді. Олай болса, текстің қайсы бөлімінде тийкаргы ой жайласқан, қайсы бөлім кеңірек сөзленедіруін, қайсымы қысқашап сөйлеп беруін талап етеді, — міне оқытушының терең ойланатуын мәселесі усынның атирапында болыуы тийіс. Сонықтан да бул тексті толық түрде баянлаудан анағұрлым ауыр. Негізгі дыққат текстің басы, екінші дәрежелі орындарын нақша-нақ ажырата біліуді талап етеді.

Қысқаша баянлау үшін хабарлау түріндегі шығармалар көбірек алынуга тийіс, баллада, поэма, тұррні, повесть, драмалық шығармалар қолайлы. Сондай-ақ ири шығармалардың тамамланған бөлімдерін алыуға болады. Текстің қысқаша мазмунын айтып беруін оқышылар бірден илп алып кете алмайды, олар көп жағдайда әхмібетансы менен екінші дәрежелісіне де айыра алмайы, уақыттан ұттырыуы мүмкін. Сонықтан да қысқаша баянлаудың үлгісін оқытушының дәлел өз көрсетіп беруі мақсетке мууапық. Ири жанрдағы шығармалардың мазмунын қысқаша баянлауда тийкаргы эпизодқа, қайсы геройдың атирапына уақыттардың тоңлағандығына дыққат аудару керек болады. Программалық материалдардың ішінде VII класста Бердьяқтың «Ахмак патша» шығармасынан үзінді сыпатында «Зәридің басынан кешіргендері» берілген. Оны қысқартып баянлау үшін мынадай план дүзіу мүмкін.

1. Шығарманың тийкаргы эпизодлары:

1) Зәридің жас уақтынан-ақ турмысының ауырлығы, атасының дарға асылуы, анасының өлімі.

2) Жасай ұлақ, қозы бағып, кейін 19 жасында Алымбайға шопан болыуы.

3) Алымның зудылығы.

4) Зәридің қойларына қақсыр шабыуы.

5) Жараланған алты қой.

6) Алымның қазарленіп, Зәриді таяққа жығыуы.

7) Естен айрылған Зәриге түнде екі достының көмек көрсетінуі.

8) Байдың ханға жаманлап, оның екі достын дарға астырыуы.

9) Зәри де дар алдында.

10) Хан Зәриді өлімнен құтқарып, өзине құл етіуі.

11) Зәри Ахмак патшаның хызметінде.

II. Шығармадағы қатнасушы персонажлар:

Зәри. Алымбай, қырық бір хал.

Міне бул план бойынша шығарманың тийкаргы эпизодының уақыжы ғана сөз болады, ал екінші дәрежелі майда қосымша уақыялар мұғаллим керек деп тапса, қосымша сорафтар менен толықтырылуы мүмкін.

Ауызша баянлаудың буннан басқа да түрлері бар, буньқ бири — уақыяны шығарманың қахармаларының атирапына топпап баянлау. Бундағы мақсет: шығарманың қахармаларын оқышылардың ядында бекем қалдыруы, олардың уақыя процессінде, тұтқан орындарын анықлаудан ибарат. Баянлаудың бул түрінде

жақын жоқарыдағы сыяқты ізбе-із баянлап отырылмайды да, мықты қақармаларға сыпатлама беруіге байланысы болады.

Қақармаларға сыпатлама беруіде оның дәуірі, минез-құлық, көз-қарасы, сырт пішіні, т. б. сөз болуы керек. Сондай-ақ, шығарманың қақармаларына салыстырма сыпатлама беруі де әкпінбетін орын иілейді, мәселен, V класста өтілетуғын «Бай баласы менен жарлы баласы» деген ертекті өткенде, бай баласы менен жарлы баласына салыстырма характеристика беруі күте пайдалы, оқушылар олардың хәр қайсысына тән белгілерді, сыпаттарын терешірек ашпұға жордем етеді.

Ауызша баяндау жұмысында тексті көркемлеп сөйлеп беруіге де үлкен әкпінбет беріледі. Буз арқалы оқушылар көркемлеп сөйлеу хәм сөз искусствосының геіпара сырларына түсіне баслайды. Улымға текстің мазмұнын баяндап беруіге қарағанда көркемлеп баяндау қиын. Бунада творчестволық жол менен тәсірлі, образды баяндау талап етіледі, текстің сюжетін айқын оқушының қымын тербетерлік болуы тиіс. Жұмыстың буз түрі оқушылардың көркем түрде баяндап беруі ұсылын қаншалды иілейді баспағанымы, шығарманың көркемдік дәрежеде қаншалды әкпінбет беретуғынлығын көрсетіуі жағынан да белгілі орын тутады. Текстің мазмұнын көркемлеп айтып беруіге IV класстан баспағак кіріспіледі хәм IV—VII класстар дағамында жүргізіледі. Жұмыстың басқа түрлеріндей-ақ, буның да досепкі үлгісін мұғалдымын өзін көрсетіп береді.

ӘДЕБИЙ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТАЛЛАУ

Таллаудың әкпінбеті хәм принциптері. Буз жоқарыда көркем шығарманы өтіуге байланысы бірқатар мәселелерді гөп еткен едік. Шығарманы таллауға тиісін геіпара пикнірлер, кірісіу сабақтары, әдебий оқуы, шығармалардың мазмұнын өзлестіріуі хәм беккемлеуге байланысы темаларын кшінде де қысқаша сөз болды. Бирақта, булар көркем шығарманы өтіуге әкпінбетін мәселелерді қарастырағы менен таллаудың өзі емес. Әдебий шығарманы таллау-әдебиетті үйреніудің ең қиын хәм ең жууанкерлі бөлімі.

Шығарманы конкрет таллауға шекемгі жүргізілетін жұмыс түрлерінің өз алдыларына қонтуғын мақсеттері бар. Олар өз ұсылларына иіе. Булардың борын жыйнақлап айтқанда, таллау жұмысына кіріспе сыпатында деп қарауға болады. Әлбетте, буған қарап, шығарманы таллауды өз алдына, буған шекемгі жұмыстарды өз алдына бір-бірінен бөлек турған, бір-бірінен гөресіз нәрсе сыпатында қарауға болмайды, таллаудың ойдағыдай сапалы өткерілінуі, оған оқушылардың жетерлі түсініген болуы сол жұмыстарға да тиккелей байланысы.

Әдебий шығарманы, оның үзінділерін таллау арқалы оқушылар, оның идеялық мазмұны, образдары менен жанрлық сыпатлар менен танысады, шығарманың авторы тууралы да белгілі түсінікке иіе болады.

Шығарманы таллау процесінде тексті тутас түрінде де, айырым бөлімлерге ажыратып та үйреніуге туура келеді. Бирақ, соған қарамастан, таллау методологиялық, педагогикалық жақтан талапқа жууап беретуғын болуына, ізбе-іздікте жүргізілуіне кәсет келтірмейді. Соның менен бірге, шығарманы таллауда тийкары бірқатар принциптер бар хәм олардың ирі басшылары төмендегілерден ибарат.

1) **Тарихый принцип.** Әдебий шығармаларды таллау тарихый принцип сол шығармада сөзделген шынық турмысқа жазушының қатнасы менен характерленеді. Көркем шығарманың темасы, идеясы, онда сүреттелген уақыялардың қандай дәуірге тиісінділігі, сол дәуірдің қалайына сөзделгенділігін үйренгенде, жазушының өзі жасап турған дәуірге көзқарасын да дыққаттан тисқары қалдырмау керек. Басқа республикалардағы сыяқты қарақалақ мектептерінің де әдебий оқуы программасында түрлі дәуірдегі шығармалар бар, сондықтан да хәр бір дәуірдің шығармаларын үйреніудегі метод бірдей емес. Шығарманы таллауға байланысты оқушылардың дыққатын аударатуғын мәселелердің ирі басшылары а) шығармада қандай уақыялар сөзделгенділігін, б) ұсы уақыялар қандай бағыттан сөзделгенділігін анықлаудан ибарат болуы тиіс. Әдебий шығарма шынық турмыстың көркемдік сәлөсі сыпатында өзі дәреген тарихый жағдайдан гөреслі, соның менен бірге ол тарихый әдебий факт сыпатында турмысқа күшін тәсір тигізеді, оны өзгертіуге актив құрал бола алады.

Баспа сөз арқалы ямаса ауызша таралауы менен де шығарма оқушылар жәмийетшілігінің санасына, еркне тәсір етеді. Сондықтан да, оны таллағанда шығармада сөзделген идеяларды сол идеялардың қайсы социалдық-класстық группаларға тиісінділігін анықтау, ұсылары негізінде шығармаларын жәмийеттік-саясий әкпінбетін танытуға нәзер аударылуы керек. Хәр бір шығармаға тиісінді болған тарихый қатнас мұғалдымымен сол шығармалардың өзі сөзделгендіріп отырған дәуірі менен байланысын анықтауы, шығарманың авторын өз уақтының перзенті сыпатында бағалы түсіндіріуді қатты талап етеді, бирақта хәр бір шығармаға тарихый қатнасты анықтаудың шегі болуы тиіс. Геіпде ол айырым шығармаларға, болмаса жазушы шайырлардың биографиясына байланысы қарастырылуы мүмкін.

2) **Мазмұн хәм форма бірлігі принципі** бойынша шығарманы таллау — әкпінбетін орын тутады. Таллау процесінде шығарманы мазмұны менен формасы органикалық бірлікте үйреніледі. Улымға қабыл етілген қағыйда тийкарында, мазмұнсыз форма болуы, ямаса формасыз мазмұн болуы мүмкін емес. Булар тең философиялық мәселе, олар бір-бірінен жасай алмайды. Мазмұн жетекшілік етеді, форма оған бағынышлы. Бирақ биз формадан тисқары турған мазмұнды білмейміз, олай болса, ол да актив процесс. Көркем шығарманы үйреніудің бірден-бір туура жолы мазмұнды қандай формада берілгеніне ямаса фор-

маның қандай мазмұнда сөзделендіргенің аныққау болып есепләнәді.

Көркем әдебиет шығармаларының мазмұны бұл оның идеялық тематикалық тийкары, яғни шығармада сөзделенген турмыс шыңдығы, оған жазылуы тәрәппен берілген бақа. Былайынша айтқанда, шығарманың идеялық тематикалық мазмұны — дегеніміз жазылуы идеяларының системасына, сүрретленген жақылларға айтамыз. Демек, көркем шығарманың қалған элементтерінің барлығы образлар системасы, композициясы, тил оның формасы болады. Бірақ, көркем шығарманың мазмұны менен формасын бұлайынша бөліу шәртли характерге ие емес.

3) **Партиялық принцип** — хәр бир илиминик тийкаргы принципі болыу менен қатар, әдебиі шығарманы таллауда да басшылыққа алынады. Әдебиет мұғаллиминик баслы ғазыйласы шығарманың мазмұнының партиялықлығын ашыудан ибарат. Шығарманың авторы кимик тәрәппнде, оның қатнасы қандай, өз шығармасы арқалы ол нени пропагандалайды? Мине, усыларды аныққау шығарма мазмұнының партиялықлығын аныққау алып келеді. Бизнің мектептеринде шығарманың партиялықлығын ғана аныққау жеткіліксіз, ал ол шығармаға бүтінгі күн көзқарасынан, коммунисттик көзқарастан бақа беруі де керек. Шығармада сүрретленген героига бизнің қатнасымыз қандай? Оның көзқарасында бизге жақын нәрсе не, жақпысы қайсы? Усы сыяқлы мәселелер оқышыларды шығарманы таллауға партиялық көзқараста тәрбиялаудың баслы илажалары.

4) **Педагогикалық принцип** мұғаллиминен ұлымға дидактикалық қағыйдаларды, педагогикалық жағайларды есепқа алыуды талап етеді. Оқышылардың әдебиі таярлығын, анализленіп отырган теманың ұлымға темалар арасында алатугын орны, ажыратылған саяттың көлемі, оқышылардың жас өзгешелігі менен класс жағдайлары таллауда алынуы талап етіледі.

Көркем шығарманы таллау процессинде оның өзніе тәп болған өзгешелігі есепқа алынады, дәттеки, бир жанрдағы шығарма болғанын ол хәр түрлі педагогикалық шебердикти, өтуі усылын талап етіуі мүмкин.

Биз жоқарыда әдебиі шығармаларды таллаудың ұлымға принциптеріне тоқтадық. Енди ұлымға қағыйдалық мәселелер менен танысқаннан кейін көркем шығарманы таллауды неден бастау керек деген сорау турады. Сөйтін таллауда мына нәрселерге итибар беріледі:

- 1) Шығарманың темасы.
- 2) Қатнасыушылардың образы.
- 3) Композициясы.
- 4) Тили.
- 5) Идеялық мазмұны, эмоциялығы.
- 6) Жанрлық сыпаты.
- 7) Жәмиеттик-сиясий әҳмийеті.

Бул схемалық характерге ие емес, сомлықтанда шығарманы қалай

таллау мүмкинлігін мұғаллим хәр бир шығарманың сыпатына қарап конкреттілік пенен белгілеуі керек. Көркем шығарманы таллау конкрет жағдайға байланыссы хәр түрлі формаға ие болады.

Шығарманың темасы. IV—VII классларда әдебиетті үйрену процессинде оқышылар тема жөнінде элементарлық билим алады. Мысалы, оқышыларға: «Бул шығармада не жөнінде сөз болады?»— деген әдеттегі сорау — шығарманың темасын табыуға бағдарланған. Айырым шығармаларда тема өзніе-өзі белгілі болады. Мысалы, «Орақшылар», «Бай баласы менен жарлы баласы», «Ахмақ патша», «Салық» т. б. Соның менен бирге, оқышылардың кем-кемин теманы тәрәппрек түсінугін ерисиу керек. Сондай-ақ, шығарманың темасын оның идеялық-эмоциялық мазмұны менен байланыстырып үйренуіге жатлығуға хәрәкетленуі талап етіледі. Бердақтың «Салық» деген қосығы бойынша, мынадай сораулар берилиуі мүмкин. «Бул қосықтың темасы не жақмында?» Бунда автор өзүшілікке тийкарланған жәмиетте салықтың ауырлығы туыралы айтады деген жуауп алынады. Буннан кейін, «Салыққа шақырдым көзқарасы қандай?» деген сорау оның идеялық мазмұнын ашыуға алып келеді.

Қатнасыушылардың образдары. Көркем әдебиеттің тийкаргы объекти — адам, оның жәмиеттик қатнасықлары, байланыслары. Жазылуы адам образын тийкарға алып, оның өмиріні, турмыс тиришілігін, басқалар менен қатнасын, исиі сүрретлейді. Көркем әдебиетта орын алған хәр түрлі бағыттарға, методларға, стильге, жанрларға байланыссы адамның сүрретленіуі түрліше болып келеді. Мысалы, классицизмнің қағыйдасы бойынша адамдардағы қандай да бир унамлы белгі пропагандалалады, ямаса унамсыз моментлер күшейтіп көрсетіледі. Ал, реалист жазыушылар адам характерін жан-жақлы кеңінен сүрретеуіге хәрәкет жасады. Булардың өзніе де адам характерін түрліше сүрретеуіге талап-иышылдық ойқын сезілді. Пушкин қахарманларды олардың хәрәкеттері арқалы, Л. Толстой ишкі сезім дүнясы арқалы ашып берді.

Сондай-ақ, әдебиеттің хәр бир жанры адам характерлерін жасауды хәр түрлі усыл қолланады. Леприкада адам характері шайырдың күйиніңші — сүйнішшілерін сүрретеу арқалы беріледі. Эпикалық шығармада қахарман қадайінені қатнасыушысы сыпатында сүрретленеді. Бунда автордың өзні атылан баялауы ямаса, шығарманың бир қахарманы болған жақынны баялауы мүмкин. Драмалық жанрда қахарманың характерлері олардың сөйлеген сөзлері менен хәрәкеттері тийкарында ашып беріледі. Адам образын жасаудың усылларын хәр түрлілігінне қарамастан көркем шығармалардың қатнасыушыларының образын таллағанда мұғаллим сол образлардың социаль-психологиялық тәрәппне типіклігінне, идеялық мазмұнына қатты назар аударуы керек болады. Өйткені, әдебиі шығармалардың образлары белгілі социальлық группада, классқа тиісінді адамдардың типік характерле-

риниң көркемдік сөзлесі болып табылады. Автор белгілі тарихий жағдайдағы адам характерлериниң ең әҳмиетін, көзге түсерлік тәріптерин ашыл беріуді мақсат етеді. Соған байланысты геройлардың социаль-психологиялық сыпаты олардың мінез-құлқына, дәрежелеріне, сөйлеген сөзлері менен сезінуі, кешірімдерінен айқын көрінеді.

IV—VII класслардың программасында образлардың талланышында педагогикалық принцип бекем сақланыды, дәстепкі классларда оқышылардың түсінуіне қолайлы адам типтерін сөзлендіріуші шығармалар беріліп, кейін бұлар кем-кемнен қиынластырылады. Мәселен, ертеңкілер алып қарайық. Бұларда жақсылыққа бейім адамдар көп жаманлыққа бейім адамлар арасындағы күрес сүрбетленеді, оқышылар өзлеріне бұлардың қайсысы жақын екендіктерін көп қиындалыққа ажырата алады. Программага кірген Крыловтың тыңсалары да усы сияқты. Оқышылардың дыққаты геройлардың характеріндегі ең баслы белгілерді табыудан ибарат. Мысалы, Гүлайым хан оның дослары ақ кеуіш, батыр, мәрт. Сұртайш-зулым хан жауыз т. б. «Алмақ патша» шығармасында бір жағынан хеш кимге зиянсыз халық (Гүлайм, оның атасы, Зәріу) екінші жағынан зулым патша т. б.)

Образлардың тийкаргы мазмунын ашыуды ең әҳмиеттен жолы — қатынасушылардың хәрәкеттері, басқалар менен қарым-қатынасы, көз-қарасы менен күйиниң-сүйинишлері болып есепланыды. Программага кірген «Қырық қыз» дастанының үзіндісінен Гүлайым хан оның досларын характерлеу үшін мынадай сорауларға жуауш ізлеу керек: а) қыздардың жауынгерлік істерді үйренілуіндегі мақсәті не? б) өз еліні шалқан жауыздарға болған өшпенділікті неге байланысы келіп шығады? в) олардың мақсәтіне жетінуіне себеп не? г) Езілген халық батыр қыздарды не үшін мақұлайды, олардың тилеклесі болады? д) Гүлайымды биз не үшін қақпақтай батыр дейміз? т. б. Міне, усы сораулар Гүлайым, оның досларының характерін ашыуға алып келеді. Нәтижелде оқышылардың көз алдыларында өз еліні сүйген мәрт, батыр қызды образы геүделенеді.

Образлардың мазмунын ашыуда оларға берілген автотлық характеристиканың әҳмиеті күшлі. Биз жоқарыда сөз еткен Гүлайымға жирау тәріпнен берілген характеристиканы пайдалануға болады. Жирау көп орындарда оның батырлығын, ақылдылығын, мәртлігін үлкен йош пенен жирылап отырады. Бұған қосымша, сол қақарманың мінез-құлқы, адамгершілік сыпаттарын ашыуда болады. Персонажлардың портрети де образдың мазмунын ашыуға алып келеді. мәселен, жүз қубылысы, бет-әлпеті, киімі, сирт пішіні хан т. б. сыпаттары сол герой туралы белгілі түсінікке жардем береді ямаса оның ишкі дүниәсын ашыуға мүмкіншілік береді, өйткені, адамның сыртқы пішіні азда болса, оның ишкі дүниәсының сырын біліуге жол ашады.

М. Дәрибаев «Мыңлардың бири» шығармасында Ерполаттың портретін былайынша жасаған: «Жауырын қақпақтай, еңи йиш-

не еңи жигит миңгендей, келбети келип қалған... Нардың үстіндегі жаман қара телпеклі, жыртқы шапаны, белін кеңдір арқаның үзінгі менен байлаған, өкшесі қайырды қатқан ылайындай жарылған қара торы жигит қара нардың жүрсіне, кешкі қауаның рамаузіне, тобияттың көрінісіне кеуді толып, тахта отырған патшайад нардың үстінде шалқақ түседі». Сөйтіп жазыушы жарлы жигиттің көз тартарлық фигурасында қиыншылықта шыныққан адамның образын дәстеп сыртқы пішіні менен-ақ уқтырып етеді. Чехов «Қалаулы адам» гүрринде бір дегенмен-ақ Белликоотың образын портрети менен-ақ түсіндіре қояды.

Шығармада қатынасушы ири басы персонажлардың тарихы менен таныстырудың да әҳмиеті күшлі. Автор тийкаргы уақытқа өтпей тұрып, ямаса уақытын баяндай отырып, геройдың шығысы, өскен ортасын, алған тәрбиясын, ылымға оның образына байланысты тарихын баянлап береді. Жазыушының тутқан бағытына хан көркемдік шеберлік принципін қарап бұл түрліне болыуы мүмкін. Мысалы, жоқарыда сөз болған шығармада М. Дәрибаев Ерполаттың жасылық уақтын, алған тәрбиясын уақыт басталғаннан кейін-ақ лирикалық шегініс пенен сүрбетлеп береді. Ал, талау дәуірінде мугаллим не істелуі көректеліне дыққат аударсақ, бұның да мугаллимнің педагогикалық тәжірибесіне байланысты екенлігін ескертуіміз керек. «Мыңлардың бири» шығармасының геройын талағанда дәстеп образды усы Ерполаттың балалық жасылық уақтыннан бастаған қолайлырақ, бұл оқышылардың образдың рауажлануы процессін системалы, ізбе-із түсінуіне мүмкіншілік береді. Бирақ, бұл схема емес, оған дәріб мугаллим өз тәжірибесі менен класс оқышыларының тәжірибесіне қарап ис алып барыуы керек. Шығармада затлардың образын, жағдайды сүрбетлеу, тобият көрінісін беруі, геройдың сөзлері хан т. б. персонаждың образын жан-жақты толық ашыу үшін пайда келтіреді.

Жазыушы өз ойлары менен оқышыларды тәрбиятайды, демек, неғурлым жазыушының көзқарасы прогрессив болса, неғурлым адам образлары айқын жасалған болса, оқышыларға күшлі тәсір етеді. Бирақта, сол геройларды қабыл етерлік оқышым да таярлық, азда болса қалыптескен көзқарас болыуы керек. Шығарманың образын үйренудің жууамақлаушы этапы — бұл оған коммунисттік көз қарастан берілген баға, сонылықтан да дәріб образ бизге не менен жақын, биз оны қалай түсінуіміз керек, пайдасы қайда т. б. мәселелерге жуауш беруі — мугаллимнің ең жууапкерлі уазыясы.

Әдеби шығармалардың геройларын талағанда барлық персонажды бір әлшеме салыға болмайды, өйткені, шығармада қақарманың дәуірі, уақыт мәселелеріне итибар берілуі керек. Мәселен, совет әдебияты менен фольклорлық, ямаса революцияға шектегі қарақалпақ әдебиятының геройларын түсіндіруде өзгешелік бар, мугаллимнің уазіпасы усы өзгешеліктерді дурыс ашып бере біліуде.

Әдеби шығармалардың образын талғағанда шығарманың көлеміне, жанрылық сыпатына байланысты оларды баслы және екінші дәрежелі геройларға ажырату керек. Персонаждарды бұлайша ажырату арқалы шығарманың тийкары сюжеттік-идеялық бағытын, мазмұнын терең өзілетіруге ерісуге болады. Мәселен, программалы берілген Жолмұраза Аймұразаевтың «Әңгірлер батылы» романында Раушан, Мурат, Борис, Елмурат, Көменбайлар бас геройлар, ал Қарамағдүйін, Турдығұл және т. б. екінші дәрежелі геройлар. Геройларды баслы және екінші дәрежелі бөліу олардың шығарма ұақыясының ражажланыуында түрлі орнына байланысты болады.

Сонымен бірге шығарманың персонаждарын олардың тұтқан бағытына, мақсетіне қарай біз ұнамыз және ұнамыс деп екіге бөлеміз. Шығарманың қатынасушыларын ұнамыз және ұнамыс-ларға бөліу ұақыяның шийеленісін, жақсылық пенен жаман-лықтың күресін тийкарынан терең түсінуге үшін пайда келтіреді. Бұл жөнінде оқушылардың арасында тартыстар да болуы мүмкін, бірақ бұнан қашығуға болмайды, өйткені, бұл пікірлер тартысы арқалы шийлықтың беті ашылады.

Әдеби шығармалардың композициясын үйретіу. Тұрмыс ший-лықтың сәулетендірілуі әдеби шығармалардың элементтері бол-ым, тарауларының арасындағы байланыс және бұл бөлімдердің тұтас шығармаға болған қатынасы — композицияны жақықта шығар-малар. Бұнан композицияның кең масштабқа иіе екенлігі көріне-ді. Шығармадағы образлар системасы — композицияның ең баслы элементі. Әдеби оқуға байланысты шығарманың композициясын үйреткенде ондағы ұақыялардың шийеленісін, персонаждардың міннез-қулықтары да қарастырылады.

Программаның талабына муабилік әдеби шығармаларды атау процесіне байланыстырып, тема, пейзаж, сәулетлеу, портрет, сюжет және шығарманың баслы қатынасушылары сыяқты теория-лық мағлұматтар беріледі. Бұл мағлұматтар көркем шығар-маның темасы менен идеялық мазмұнын баянлауға байланысты түсіндіріледі. Сюжеттегі қайыпкерлердің шийеленісін ражажла-нуы, барысы, қулықнағасы, ұақыяның қалайша піткенлігі шығарма персонаждарының классик мүдделеріне, тил өзгеше-ліктеріне қарай группаластырылуы арқалы беріледі. Сондай еткенде ғана біз шығарманың композициясын толық түсіндірген боламыз. Улыға, қарбір көркем шығарманың барлық элемент-тері адам және оның сезім дұныясы кеіпін сәулетлеуді мақсет етеді.

Мысалы, М. Дәрібаевтың «Мыңдардың биі» шығармасын ала-туымыз болса, бұнда автор белгілі ұақыға, жағдайға байланысты персонаждарының ишкі дұныясын, сезімін, кеіпін-кеіпін, умты-лық-тилектерін сәулеттеді, геройларға ұақыға байланысты психологиялық характеристика береді, олардың пішінін, портре-тин жасайды, оларды оран алған жағдайлар туғалы (затлардың образы, табиат көріністері) түсінік береді.

Әдеби шығармалардың композициясы бір схемаға құрыл-майды, өйткені адам характерлері, ұақылар, олардың ражажла-нуы байланысуы, шийеленісуі мүмкіншілігі хәр түрлі. Сол себепті, композиция да түрліне болуы табиғи. Әдебиеттің жанрлары өз өзгешелігіне байланысты хәр түрлі композициялық принципке иіе болады. Мәселен, шығарманың планын жасағанда анық композициялық өзгешелігіне есапқа алыу керек.

Лирикалық жанрда адам характерін жасау, ұақыялар систе-масын ражажландыру мақсет етілмейді, ал сыртқы дұныя картин-аларына байланысты адамның кеіпкерлері сезім дұныясын ашып беріу баслы шарт. Сондықтан да онда өзінен өзі ражажла-нып атырған сюжет жоқ, бұнда тийкары нәрсе ұақы емес, қар-кет емес, ал өмірлік қулықнағаларға сәйкес сәулетенуінің автор-лық сезім, туғы, ой-пікірлер.

Лирикалық шығармалардың (қосықты) композициясын үйреткенде қосықты құрылысына қарап, пікірдің тамамдануы ямаса белгілі ұғым белдірілуіне қарай бөліу керек. Қосықты тұтас система-сында ұсы пікірлердің тұтқан орны анықталып, бөлшектердің тұтас пікір менен композициялық бірлікке иіе екенлігі көрсеті-леді. Алырым шығармаларда бір жанрлық сыпаттан гөре аралас-са жанрлық характер болып келеді. Лирикалық шығарма-ларда драмалық элемент те болуы мүмкін. Болмаса, драмалық, әпикалық жанрдың өзінде лирикалық жанр араласып келе береді.

Ұсыған байланысты лирикалық шығарманы сюжетті, сюжетсіз лирикалық деп тийкарынан екіге бөлуге болады. Пушкиннің «Кавказ», «Қысқы кеш», қосықтары сюжетсіз, шайырдың сезім дұныясы, сыртқы дұныядан тасирленуінің сәулетейтуғын шығар-малар. Лермонтовтың «Бородино», Некрасовтың «Датхана алды-дағы ойлары», Күнхожаның «Умытпаған» қосықтары сюжетті лирикалық шығармалардың топарына кіреді.

Шығармалардың тийкары ұақылар құрағанда оның компо-зициясын ондағы ұақыялардың системасына орналасуы, баянла-нуы жағдайына байланысты үйреніу керек. Ұақыялар системасын-да тийкары орын иіелейтуғыларын да бөліу керек болады. Мы-салы, V класста өтілетуғын «Маму» түртінің құрылысын қара-лық.

Бұл шығарманың басқа тараптары үйреніліп болғаннан кейін енді композицияға өтеміз. Композициясын анықтау үшін ондағы тийкары эпизоддарды, бұлардың бір-бір менен өз-ара байланыс-тарын, олардың қарқайысының ұақыя системасында тұтқан ор-нын табуы керек.

Бұл шығармада қайсы эпизодты ең тийкарысы деп қарауға болады?

— Герасимнің Мұмуды жоқ етіуі.

— Бұл эпизод Герасимнің характерін қалайша анықтай алады?

— Бұл оның характерінің күштілігін, сөзге тұрақтылығын, сондық менен бірге креспостойлық жағдайдың оны өзінушілігін, актив протестке еле күштілігін көрсетеді.

VIII—X КЛАССЛАРДА ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ СИСТЕМАЛЫ КУРСЫН ОҚЫТУҢ МЕТОДИКАСЫ

1. КУРСТЫҢ ҰАЗЫПЛАРЫ, ҚҰРЫЛЫСЫ ЖӘМ МАЗМУНЫ

IV—VII классларда әдебиет оқуы өтіледі жән ол көркем шығарма текстіне мән беріп, түсініп оқуға тийкарланады; ал VIII—X классларда қарақалпақ әдебиатының системалы курсы өтіледі жән ол көркем шығарма тексті тарихый-әдебиет бағдарда үйреніуге тийкарланады. Мектептегі қарақалпақ әдебиаты тарихының курсы арналы білім бермейді, ұлыма білім береді. Оны ұазыпасы, құрылысы жән мазмұны, ұсы мақсетке сай келіу керек. Орта мектепті пәткерген оқушы математика, табиғаттану ылымлерінің тийкарларын, сыясий білім-тийкарынан, тарихты, әсіресе, Ұатанының тарихын біліуі менен бірге әдебиет сағатта да болуы тиіс.

Көркем әдебиет—искусствоның басқа түрлеріндей-ақ, эстетикалық құбылыс, ғөзалалық ызамаы бойынша шығарма. Бірақ, мектепте искусстводан тек әдебиет ғана системалы өтіледі. Сонлықтан, көркем шығармаларды тарихый-әдебиет планда үйренген оқушы ғөзалалықты танытуын, хәтте бақалай білетуын болуы керек.

Мектепте әдебиетті оқыту жөнінде жүдә көп жазылып атыр, жүдә көп айтылып атыр. Себебі, тарихылық ұазыпасы соншалы көп қылы, оқушылардың руый дұнысын байытуға сезім-түгілдерін өткірлестіруге соншалы дәрежеде тәсір жасай алатын мектептегі бірден бір пән болғандықтан, оны оқыту да асағат емес. Бул тарауда ақхалды жақсылық ұшын басы-бір нәрселерді іслеу ләзім. Біріншіден, мектепте әдебиетті оқытудың мақсетлерін ете де анықлап алыу ләзім. Әсіресе, орта мектепте әдебиет тарихын үйренгенде, хәр қандай жазушының биографиясын ылату шәрт емес. Хәр бір шығарманы анализ еткенде, басы бір методикалық қолданбаларда көрсетілгеніндей, социал-характеристикаларға ісеніп қалуы, хәр бір образдардың жәмийеттік келіп шығуын жасалмалы көрсету шәрт емес. Балкі, әдебиет тарихы курсың оқыған бала, бірінші нәубетте, турмыс хәққінде, турмыстағы сансыз проблемалар хәққінде өз бетініше пәкір жүрете алатуын болсын. Оқушының өзінше ой жуыртуы ұқы жүрте пайда етінде басқа пәндерде де ролі үлкен. Бірақ, әдебиеттің ролі де олардан кем емес. Оқушы турмысты үйреніуде әдебиетті ең әҳміетті құрал, ең жақын көмекші сыпатында сүйін

қалсын. Ал төртінші класстан баслап әдебиет тарихын, әдебиет оқуы сабағын өткен оқушы әдебиеттің ғөзалалығын сезе алын. Әдебиет шығарма беретугын барлық руый байлықларды сыдыра алатуындай кеуіл-сарайы кең болсын. Ол хәқыйқат, адалат, хұждан, туғрылық деген этикалық категорияларды ақыл менен ғана емес, жүрегі менен сезсін. Қысқасы, әдебиет оның өмірінде сондай орын алын, мектепті пәткеріп кеткеннен кейін де, ол көркем шығармасыз тура алмайтуын болсын. Кітап оған суу жән хәрадай әзәру, нандай әділі болын қалсын. Тек сонда ғана әдебиеттің жаңа адамды тәрбиялау құралы сыпатындағы бар құдіретінің толық пайдаланылуы мүмкін. Тек сонда ғана әдебиетке бір тәрепке қатнастың жоғалыуы, оның тәрбиялық әҳміеті хәққындағы өлі, бос, сыпқақ гәшлер жоғалып, олардың орнын ғөзалалыққа мұхаббат тугысы ылеуі мүмкін. «Ғөзалалық тугысы болса соншалы құдіретлі тугыс: ол адамды бір неше есе биігірек жақсырақ етеді, әдебиетшімиздің жаңа пәрүазы ұшын да қанат болуы ұазыпасын өтейді».

Мектеп тийкарынан, балаға турмыстан орнын табыуды үйретеді, мектепте оқытылатуын хәр түрлі предметлер ұсы мақсетті болдырудың хәр түрлі жарағы. Ал жақсы менен жаманды, айыра алатуын болсын. Ал жоғары класстарда қарақалпақ әдебиаты тарихын оқытқанда, оқушыларда кітап құмаршылықты, халық білімлендіріу тарауында ис көрсетуіге умтылушылықты күшейту мәселесі шешилиуі тиіс. Демек, курстың бас ұазыпасы жас өспірімлерді мәдениетіміз бенен ана тилимизді құрметлейтуын жән сүйе білетуын, дұрысқа, әдепті-ықрамлы, турақлы, өткір әейінен адам етіп тәрбиялаудан ыбарат.

Курстың ұсы ұазыпасына қарап, оған материал таңланады. Тәрбиялық жағынан да тәлім беріу жағынан қарақалпақ халық ауыз екі творчествосы оғада бай. Халық қосықлары, нақылмақаллар, ертеклер, легендалар, достаналар-мәдениетіміздің әдебиетіміздің түп сағасы. Сонлықтан олар мектеп программасынан орын алады.

XVIII—XIX әсірдегі жән XX әсір басларындағы қарақалпақ классикалық әдебиетінің әжайып үлгілері өзіннің тәрбиялық әҳміетін хәзірге дейін жоғалтқан емес. Жіген-жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш жән басқа да шайырларымыздың ең жақсы шығармалары біздің заманымызда жаңаша жаңғырды, хәқыйқат халық мүлкисі айланды. Бірақ, әдебиет ымырастан жүдә сайлан алыу керек. Программаға қиратылетуын шығармалар жоғары дәрежеде идеялы, көркем болуы тиіс.

Жас өспірімді тәрбиялауда совет әдебиаты үлкен әҳміетке ыне. Сонлықтан, ол мектеп курсында көбірек өтіледі.

Жоғары класста қарақалпақ әдебиатының тийкарлары менен қатар СССР халықлары әдебиатынан, сырт ел әдебиатынан пүтін

1 О. Шарафиддинов. Әдебиет этюдлар. Фағур Гулом нашрета, Ташкент, 1968, 14—15-бетлер.

күре өтпүдү сааттардың жагдайы көтөрмейди. Соңунан бул бойынша материалдардың айырымдарын окутушунун өз бетинен окушуна тапшыруу мүмкүн.

Орта мектепте адабияттан мөнө үйрөнүү мәселеси кандай болса, оны қалай үйрөнүү мәселеси де сондай керек.

Орта класстардагыдай жоқары класстарда да көркем шығармалардың тексті оқылады, үйреніледі, текстің өзін оқимағанда, адабий-эстетикалық тәрбияның шын мәнісінде жүргізілген атырған болуы мүмкін емес. Тарихий-адабий курстың негізін, өсітін көркем шығарма, сондықтан, алдын оның өзін, тексті оқыу керек. Егер оқушы үй тапсырмасын сабақтан, мугаллимнің лекциясынан жақсы айтып берсе яки жазба жұмысын жақсы жазса, бірақ өзін сол шығарманы оқымаған болса, онда ол жақсы баға алуға иялайық емес. Әлбетте, жоқары класстарда көркем шығармаларды оқыды үйренудің, орта класстардағыдан парқы бар. Балда бирекі орайлық эпизодты толық айтып олардың басқа эпизодлар менен байланысын ашыу, айымы үзінділерді, әсіресе жазыушының тили ҳәм стиліне тән орындарды таллаудың өзін жеткілікті түсіндіріледі, қалғанларын өздері утып ала береді.

Программа қақтықтан бир бөлімнің тексті оқыға берінуі тиіс. Бірақ, санаулы шығармалар менен курсты тамамлап қоя қойуға болмайды. Мугаллим жазыушының творчествосы ҳаққында айтқанда, алды менен оқушыларға IV—VII класстардан таным материалларды, және оқушылардың сабақтан бос қақтықтарын оқығандарын тилге алады. Мажбүрий оқылатуғын қосымша китаптар программада есақа алынуы тиіс. Тек сонда оқушылардың адабий сабатлылығы жақсалаынуы, қарақалпақ адабияты тарихының тийкарларын биліну мүмкін. Мугаллим қосымша китаптардың оқылуын қадағалап, тексеріп туыруы шарт.

Әдебият курсынның материаллары жанрлық ҳәм хронологиялық принципте жайғастырылады. Олар характеріне қарай обзорлық ҳәм монографиялық темалар болып екиге бөлінеді.

Обзорлық темаларды өткенде, алдын сол дәуірдегі тарихий-жәмийетлік жағдайларға, идеялық-сисий гүреслерге, класстарға, социаллық қатаңдарға бөліну мәселелеріне, адабий ағымдарға, адабий процеске жалпы шолуы жасалады. Шолуда аты аталауғын шайырлардың, жазыушылардың творчествосына қысқа анықлама беріледі, шығарманы тийкары мазмұны, идеялық бағдары, көркемлігі түсіндіріледі. Иретлі жерінде бул мәселелер басқа калықлар адабиятында қалай сұйретленгені менен де салыстырылады.

Хәр бир тарихий-адабий обзордың кейиннен монографиялық темалар беріп барылады. Оларда жазыушының дәуірі, өмірі ҳәм творчествосы ҳаққында айтылады. Буннан кейін программалда көрсетілген мажбүрий шығармалары талланады, мәселен, олардың жазылуы тарихы, қамтыған дәуірі, темасы, идеялық мазмұны, образдар системасы, сюжеті, композициясы, тил өзгешеліктері, иркемлігі дәрежесі, жанры, тарихий-жәмийетлік әҳмиятегі х. т. б.

Обзорлық темалар да, монографиялық темалар да мажбүрий ҳәм қосымша оқылған конкрет адабий шығармалар тийкарында өтіледі. Кишкене шығармалар (қосықлар) толық түрде, ал үлкен көлемлі шығармалар үзінді түрінде класста оқылады. Бірақ, оларға қысқа, анық характеристика берілуі тиіс. Жууымақ оқушылардың таным материалларынан шығарылуы зәур. Оқыу жылдың ақырында курсты бир қатар төкірарлау ҳәм жууымақлау шарт.

Ғалаба орта билим беріу ҳаққындағы Нызам мектепке азыр мәселен — ҳәмиен оқыту және ҳәмиен жақсы оқытуғын етүү мәселесін қойды. Демек, биз қарақалпақ адабиятының тарихын сондай зауыққа, сондай төсілден етпн өтүү жоқларын табымыз керек, оны оқыуға, үйреніуге, ядлап алуға оқыушының өзін умтылатуғын болсын.

2. Обзорлық темаларды өтүү

Әдебият курсынның программасы айырым жазыушылар творчествосына ғана емес, ал, пүткіл адабий дәуірлерге характеристика беріуді де нәзерде тутады. Монографиялық темалар обзорлық темалар менен ізбе-із келеді. Обзор темалар көркем сөз усталарының атақлы шығармаларын үйреніуге жол ашады, бағдар береді. Әдебий перспектива дүзінге жәрдемдеседі. Обзорлық темалар материалды, сонымен оқушыларға да, идеяларды қақпайды, қамтыды, сонымен оқушыларға да, мугаллимнің өзіне де әдеуір қияншылық туғырады. Бунда кереклі мағлұматларды таллау, оларды саррас системаластыруу ҳәм жас тиллаушыларды қызықтыратуғын етпн беріу керек. Обзорлық темалар адабият мугаллимнен көп оқығандықта, илмнің дискуссионлық көп тарауларынан хабарлы болуын талап етеді. Обзорлық теманың материалды тийкарынан улуыма характерге ийе, адабият ҳаққында айтылған икирлер, адабий тартыстар ҳәтте адабий ҳәрекетке қатнасыушылардың философиялық көз қарастары ҳәм т. б. Бундай материаллар жүде пухта талқыланыуы тиіс, обзорлық темалар жоқары класе оқушыларының көп фактлерді, материалдарды аналлизеп, бир жууымақ жасауға, көп масштабта икир жүріте биліуге үйретеді. Обзор бай материалдарды жыйнақтастырады, иқшамластырады, тәртіпке түсіреді. Оларды тез түсінетуғын ҳәм тез есте қалатуғын дәрежеге келтеді. Обзорлық темада дәуірдің тийкары тарихий ҳәм жәмийетлік-сисий зақияларды ҳаққында мағлұмат болады. Хәр бир жазыушы өз өсиринің перзенті, оның шығармаларында анық яки мынау формада дәуірдің әҳмиятін социал қардама-қарсыққлары сәйленеді; халық тағдырын белгілеген тарихий басқшылар — оның творчествосында өшпес із қалдырады. Оқушылар жазыушы жасаған дәуір менен танымқандан кейін ғана қалем илесінің жәмийеттік өмірдегі ҳәм адабий процесстеги орын анықтай алуы ҳәм усы жылдары жазылған шығарманың проблематикасын түсіне алуы мүмкін. Тарих-

[illegible]

ҳам таъсирли етип баянлау мумкинчилигин беради. Бундай лекциянинг узун-қисқалиғи теманиң афур-жеңиллине, көлемине байланиста. Гейде оның 20—25 минутқа созылауы да یتимал. Айыры мугаллимтер ҳәр бир лекцияның алдында оның планын хабарлайды. Бул оқушылардың диққатын жәмлеяди.

Жаңы лекция изберилги, маанилелиги, курылымынын сар-
расымы менен, баянлаудын түсүнелиги хэм абзарлыгы, соз-
шолы даяллы хэм исенин болуы менен кызылы. Избе-из-
бир талабы лектордын шегинс жасау хукукын бийкарламайды
хэм айтылып атырган маселеге мугаллим өзинин мунесиени
билдирүү мүмкин. Бундай пикир билдирүүлөр лекцияны жаңыл-
дырады, мугаллимди окутуучыларга жакымдыктырады.

Маселен, қайсы бір шайырдың мұхаббат лирикасын ямаса жазушының шығармасындағы мұхаббат мотивін, темасын тапқылап, хақықат мұхаббаттың мәнісін хәм ролін түсіндіруге болады. Бірақ лекцияның жалпы куралысын бузбайтуғы тийкаргы бағдарларды рауаждандыруға кесент ететугін, оларды саяда қалдырып кетпейтугін болса ғана шегінен жасауға жол қойылады. Оқыушылар лекцияны ағым ашылып тыңласа, бірақ соңында пәтленіп, «Жазып алғандай нәрсесін жоқ!»—десе, онда оның аялы-кашты ғарлерден ибарат болатын. Буында оқытушы тыңлаушыларды өзине қаратады, бірақ майда эпизодлар менен, екінші ямаса үшінші дәрежелі фактлер, хәтте анекдотлар менен ғана! Майда-шүйдетерге айлансып кетіп, ол бас жипті жойтып алады, тийкаргы материалды баянлау орнына бос сөздерди айтуы, тыңлаушыларды қанаағтландырмай қояды. Лекцияның үлкен кемшілігі—оның тематикалық жақтан жарым-жарты болып қалуы. Имканы барынша хәр бир лекцияның тематикалық жақтан пүтін болуына умтылу керек.

Лекцияның түсиниклиги оның жапты баянланыуын тәийинлейді. Бұл жапты баянлау дегеніміз неде? Ол мынада әңгіметті, мәнілі материалды оқуда дауыстың жағмылы болуында, көркем текстті яки цитатаны шебер бере білуінде, жарасқандық қарекеттерде. Хәтте искусство ҳаққындағы, көркем әдебиет ҳаққындағы лекцияда предметтің өзине тоң өзгешелигин сәулетлендириу керек. Искусстводағы гәзәлалық оқытуышудан артистликті, сөзге шеберликти, эстетикалық талампаздықты талап етеди. Көркем шығармалық ҳәр бир лекция мәлим дәрежеде экспозицияға, түйинге, кульминациялық шыңға ҳәм шешимге өйе болыу керек.

Лекция тыңлаушының қыялын алып қашып, оның сезім түйгізгенге сәлем садып, ақыл-хушын сергекдетіп, ол оқығанының ойлау уқабиян рәуажжандырыуға демеу болсын. Лекцияда тыңлаушыларды толқындандырыуға да, олардың қыялын күшейтуге тәрзаз еттирiуде хән және оларға мынталп күлiуiне де азық болыуы керек. Лекцияның қызықпыз атынызге мыңқаканын

[illegible]

нан, сөздердің саудырап, құлпырып тұрыуынан тысқары, эмоционалдық жанының өзі үлкен әхмийетке иіе.

өндөрлерге жолама алғанда да ең керекті фактордың біреуі.

Мұғалім лекцияға таярланғанда, оны программалада көрсетілген сааттарға мөлшерлеп береді. Ұрбір сабақ үшін, түгелі, бір мыңай материалдардан тұрыуы шарт. Бұл оқытушылардың лекцияны жақсы тыңдауына да, дұрыс қабылдауына да, оның керек жерлерін жазып отыруына да мүмкіншілік береді. Алдың лекцияның темасы, планы тақтаға жазылады, оны оқытушылар әдебиет дәптерлеріне көшіріп алады. Егер план көлемі болып, сабақ уақытын утып кететүгін болса оны тақтаға жазбай-ақ ауызымен айтып жаздыруы мүмкін. Лекцияның темасы, планы жазылып болғаннан кейін, мұғалім сабақты баяндауға кірседі. Лекцияны оқығанда, планнан шығып кетуі жүдә әурер жағдайларда ғана мүмкін, бірақ оның себебі оқытушыларға ескертілуі керек. Планнан шетке шығу қамтылатуын тийкаргы мәселелерге нуқсан келтірмеуі тиіс. Мұғалім лекция планының хәр бөлімін піндетуін жерінде дауыс интонациясын өзгертпн, кубытып, түрлендіріп, тыныс алып баруы тиіс. Оқытушылар сол арқалы хәр бір бөлімнің басланған, тамам болған жерін біліп отыратуғын болсын. Соның менен бірге тийкаргы бөлімлердің хәр қайсысының соңында жуумақ жаздырылады. Гейде баянланып отырған материалдың мазмұнына байланысы оқытушылар білмейтуғын қылып терминдер, әхмийетлі сөздер ушырасып қалады. Олар түсіндіріледі хәм тақтаға жазылады. Мұғалім шала сөйлеуге де, тосаң сөйлеуге де болмайды, салмақлы, салдамлы сөйлеуі тиіс.

Мыне, VIII класс оқытушыларына лекцияны тыңлау, түсінуге жазыу жөнінен берилетүгін дәлелдеп көңілікпелер ұсылар.

IX классқа келсек, онда да тап VIII класстағыдай етип ислесіледі. Айырмашылығы IX класстың оқытушылары план бойынша лекцияны хәм тыңлап, хәм өзлігіннен жазып барыуға үйретіледі. Әлбетте, дәлел бұл оларға қылып соғады. Гейбір оқытушылардың жазғаналары сапасыз шығуы мүмкін. Бунда да көмектесетүгін, үйрететүгін мұғалім. Ол оқытушылардың лекция жазып жүрген дәптерлерін жыйнап алып, қарап шығады, тексереди, таллайды, жетіскендіклері менен кемшіліклерін көрсетеди, рецензия жазады. Егер уақыт болса, арнаулы сабақ өткеріп, оқытушылардың жетіскендік-хәм кемшіліклерінің бәрине таллау жасап, буннан былай сол кемшіліклердің дүзетіуге бағдарланған түсінік көрсетпе беріледі. Ал бұған мүмкіншілік болмаған жағдайда оны сабақтан бос уақытларда шөлкестіріуге ямаса оқытушыларды айырым-айырым группаларға бөліп өткеріу мүмкін. Оқытушылар лекцияны берілген план бойынша жазып барыуға үйренгеннен кейін, оларға бұрынғыдай лекцияның таір планын жаздыруды кем-кемнен сипреклетіу хәм тоқтату керек. Ендігиден былай мұғалімнің сөйлеу салтына, дауыс интонациясына, тыныс алыуларына

қарап лекцияның керекті жерлерін өзлігіннен айыра алыу хәм жазып барыуға көнсіні.

Кейінірек алдың ала планы берілмеген лекция мазмұнын оқытушылардың қалай жазып жүргені жоқарғыдағыдай жол менен бақлап барылады, тексеріледі, қаралады, жетіскендіктер, кемшіліктеріне таллау жасалады, тиісінсі ақыл-көнес, көрсетпе беріледі. Мектен лекциясына тән нәрсе өтілген темалы сорау, оқытушылардың білімін бақалау, тазадан өтілген материалды беккемлеу, жуумақлау, үйге тапсырма беруі усаған сабақ басқышлары болады. Әлбетте бұлардың бәрі бірден емес, қөнігнессе қарай қолланылады. Өтілген материалды сорау, беккемлеу жұмыстары лекцияның планындағы төртін бойынша жүргізіледі, демек, план—оқытушыларға берилетүгін сорау төрізінде дүзіледі. Оқытушылар үй тапсырмасын таярлағанда, сабақтыңлардағы материалды оқыл шығады, кейін лекциядан түсінгендерін, жазғаналарын салыстырады, екеуін де оқыл таярланады, сорауға қайтарған жуауапларында екеуінен де уққанын қосып айтады.

X класс орта мектепті пінтерінуі класс болғанықтан, лекцияны тыңлау, жазып отыру өркі оқытушылардың өзлеріне беріледі. Олар мұғалімнің лекциясын тыңлап отырып, оның қандай бөлімлерден дүзілгенін айырып, ажыратып біледі, хәр бір бөлімді таза жолдан жазыуға көңілігеді. Лекцияда қамтылған мәселердің манжаларын мұғалімнің жыйнақлы етип, жуумақ түрінде айтқаналарын өз сөзлері менен, жаза біліуге үйреді. Бұл класста да оқытушылардың лекциядан жазғаналары уақты-уақты көріп барылады. Жетіскендік-кемшіліктері айтылады, тиісінсі жол-жоба беріледі.

3. Жазыушының биографиясын үйренуі

Жазыушының биографиясы монографиялық темалар қатарына жатады хәм ол сол жазыушының тийкаргы шығармаларын оқыл үйреніуге байланысы кіріспі сабағы болады. Бұл сабақта, жазыушының әдебиет хызметін, баянлағанда оның өз оқытушыларына, не бергенлігін, әдебиетқа қандай жаңалық енгізгендігін, қосқан үлесін көрсетуі назарде тұтылады. Бұл сорауларға жуауап беруі хәм өзіне тән индивидуаллық өзгешелік жогалтпау ұшы жазыушының творчествосындағы хәм және өзіндегі ең бас нәрсені оны басқа жазыушылардан, заманаласлары арасындағы басқа адамлардан ажыратып турған белгіні табыу керек.

Жүйен жураудың «Посқан ел» толғауы қарақалпақтардың Хорезмге көшіу ғақымын баянлаған шығарма сыпатында көп тарихшылардан да, әдебиетшілардан да, күте жоқары баға ады. Демек, оның шығармалары көбірек тарихый әхмийетке

ийе. Сонымен қатар творчествосының өзгешелігі жағынан да, әдебиетіміз тарихында тұтқан орны жағынан да Жіпен жырау басқа шайырларымыздан ажыралып тұрады, ол кеудіңдегі қаталманың қалған дәртіні айтып толғаныудан поэзия деретті. Ұатаның таспан көшігіте мәжбүр болған, жерінен, суынан, бұрынғы күп көрінісін айрылған көп саям елдің бастан кешкен қайғысы, наласы айтып жырлады. Жіпен жыраудың қарақалпақ әдебиетіне көрсеткен қызметі сол еді, ал айтқан қосықтар халықтың рухы азығы болды, жылдарда жұбанғандай, тарыққанда-толғанғандай, қапалас-кеудің көтергендей халықтың қосықтарына айналды. Жіпен жырау өзінің шығармалары арқалы қарақалпақ шайырларынан үлкен мазмұнға, бай материалға қолем сілтеу мүмкіншілігі көп екендігін көрсетті. Егер Жіпен жырау өзінің творчествосын көбірек өтіншке, тарихый темаларға бағыталаған болса, ал Күнхожа өзінің творчествосын лұхара халықтың турмысына, күнделіктің социалдық темаларға бағыталады. Күнхожаның лирикалық шағармалары тыйқарынан төменгі қатламның адамдары. Шайыр сол адамдардың жөбір-жапасын, қайғы-қасіретін, кәмбағаллығын өзінің шығармаларына тематика етіп алды. Әжіннәз сондай дәлбар; оған сөзді әжайып етіп айтып тән. Оның сөзлері бастан-аяқ құлыптып тұрады. Поэзияда ұсы құбылысқа яғни поэзияның сес гармониясына сай келетұғын еркін сөзсі, толық дауысы, жарасықды да айтқандай сүрнікпейтұғын жақсы жайдары сөздерді алыу-шайырдағы эстетикалық сұлуы түсініктің оғыры бәлент екендігін көрсетеді.

Әжіннәзде қосықтың желісін пәтін, дәуіжкі бәлент, сөзлері нәубір, төкпелетіп тастайды, тілі жүйрік, ондағы уйқас дегендер бірге піткендей. Гөпті тәпке жуылауында да байлауында жүлін бәлінбей кетеді, алысы түседі. Қосықтың салтанаты келтірілдері, сөздерден сұлулық дүңділері, ондағы сес кербазлығы, образдардың жарасықлығы, кеуді туйғыларының қаллас урылдары да бұл сөзін—туйғылардың көкімігі, пүтінлігі, сөзлерінің мазасы және нәміялігі-бәрі жәм болып бізге Әжіннәз поэзиясының көркемдік белгілерінен сөйлеп тұр. Шайырымыз тап ұсы өзгешеліктері менен қарақалпақ поэзиясын жоқары дәрежеге көтерген еді.

Бердақ қарақалпақ әдебиетінде ең ұлды шайыр есепланып келді. Бізде творчествосының көлемі жағынан, да социалдық турмысты көң қамтуы жағынан Бердаққа тең келетұғын шайыр жоқ. Оның тематикасы көң, шығармаларының басым көпшілігін қарапайым халық турмысынан алып жазылған.

Жоқары классларда, жас өспірім ғақтында адам тек сөзін туйғылары үшін ғана емес, ақылн ісегітұ үшін да тұртқы болыарлық нәрсені талап етеді. Бұл классларда оқушы аялдан да жазушының азаматтық ісі дақтында жаңадан айтыла

бастайды, бірақ азаматтық деген түсініктің өзі жаңа мазмұн менен талады.

Жазушының дүниға көзқарасының қалыптасуы да творчествосының раужаланыу басқышлары. Міне, жоқары класс оқушылары үшін сабақта таярланғанымызда бәрінен бұрын бізді қызықтыратұғыны ұсы—биографияның қайсы бөлімдері толықтыруға итімал, дүзетуге мұтәжіялігін біліу үшін және сабақтың аңамыз. Класста айтпақшы болған сөзіміздің сағасын, сабағын тауып алыуда бізге жәрдемдесетұғын ұсы сабақтық.

Жазушының балалық да жас өспірімдік шағындағы материалдардан әдебиетіңің болажақ при ұақылында ерте оялған ғаыры табиғий таланттылыққа, «болар бала бес жасынан белгілі» дегендей эпизодларға айқын дәлелдері емес, ал адамның спецификалық сапасын, көзқарастарын тәмілдеген дақықат жағдайларды ізсезіміз керек. Жазушының биографиясы өтілетұғын сабақта портреттен басқа группа болып түскен сүзетерлерді көріу қызыққа. Жазушының өмірі да творчествосы дақтындағы сабақ лекция жолы менен өтіледі. Оны бәлент кітаптағы сөздер менен емес, ал қадіміт сөйлеу тілі менен, хәтте аудитория менен түрнілеспі атырғандай етіп алып барыу керек. Оқушыларды биографиялық мағлауыматтардың бәрі қызықтыра бермейді.

Жоқары класс оқушылары сабақта кидігірім доккаллар менен қатнасады. Әлбетте, олар бұған тек сабақтыңтан емес, ал басқа көп деректерден пайдаланады. Биографиялық мағлауыматтарды бәзілаудың оқушылардағы сөйлеу мәдениетін келтістіріуге көп пайдасы бар. Олар барқула жазушының стилістикалық өзгешелігіне итібар береді, оның ушқыр сөздерін есеп қалады. Жоқары класслардың программасында шығармаларды оқып үйреніуге саат ажыратылған. Сонлықтан олар үстінде іселеу методикасы бас мәселелерден бири.

4. Көркем шығармаларды оқыу, түсіну да таллау мәселелері.

IV—VII класслардағыдай VIII—X классларда да көркем шығармаларды таллау, анализлеу жұмыстары текстің өзіне оқыудан, оны түсінуіден бәланады. Оқушылар шығарманы оқып, оның идеялық-тематикалық мазмұнынан азы-кем хабарлы болып келмегенше, хәш қандай таллау жұмысын өткеріу мүмкін емес.

Жоқары классларда программа бойынша жүдә көп шығармалар өтіледі. Мәселен, VIII-класста «Тыйым» ертегі, «Екі дос» ертегі, «Шарыр» дәстаны, «Алпамыс» дәстаны, «Қырқ қыз» дәстаны, «Посқан ел» поэмасы, Күнхожаның қосықтары, Әжіннәздың лирикалары х. т. б. IX-класста—Бердақтың шығармалары, М. Горькийдің «Ана» романы, «В. И. Ленин» очеркі.

А. Бегимовтың «Балықшының қызы», К. Султановтың «Ақ доры» романдары, С. Хожаниязовтың «Сүйегенге сүйкенбе» комедиясы х. т. 6; X класта—А. Мұсаевтың қосықтары, А. Давыловтың «Бахадыр» дастаны, Ж. Аймұраевтың Айгүл-Абат драмасы, қарақалпақ шайырларының шығармалары, туысқан халықтар әдебиетінің, бүткіл дүние әдебиетінің өкілдерінің еңбектері х. т. 6.

Міне, оқытушылардың ұсынайды шығармаларды оқып шығуын, айырым әдебиет мұғаллимиері уақытында дүрсілдік шөлкестіріп алмайды. Усының салдарынан оқытушылар текстің білмейді, кітаптарды аз оқиды. Бұндай мұғаллимиер роман-ның, повестің, пьесаның, сюжеттік мазмұнын өзін қысқа айтып береді де, оны таллауға, анализдеуге көшеді ямаса шығарманы, тейде үзіндінің әдебиет хрестоматиясынан оқып келіп деп тапсырма береді.

Бірақ, мұғаллим оқытушылардан:—Шығарманы оқыдыңыздар ма?—деп сорады хәм оқымағандарға, «неге оқымадыңыздар, оқып келіндер»—деп айтады да қояды. Ол шығарма оқыдыма, оқымадыма, мұғаллим енді қайтып айланбайды, себебі оған программада мөлшерлеп берілген уақыттан басқа артық саат жоқ. Және «Алпамыс» дастаны, «Бахадыр» дастаны ұсаған ири көлемлі шығармаларды бір-екі күнде оқып шығуы да мүмкін емес. Шара жоқ, оқытушылардың көпшілігі өтіліп атырған шығарманы оқып көрмегеніне қарамастан, мұғаллим таллау жұмысын жүргізе береді. Айырым мұғаллимиер оқытушының шығарманы оқымағанын біліп тұрса да, сабақтағына айтып бергеніне қуанып, қанағатланып унамыл бақаларды қойып жібереді. Оқытушыға қашан шығарманы оқып шығуы, мазмұнын білмегенше, хәс қандай унамыл баға қойуға болады.

Жоқары класстарда программада көрсетілген тийкаргы шығармаларды оқып шығуы қандай жол менен әмелге асырыу мүмкін?

Өтілетугын тийкаргы шығармалар мұғаллимнің тапсырыуы, көрсетуі бойынша класстан тысқары уақытта оқылады. Класста зәурулығыне қарап лирикалық қосықтар, үзінділер тәсірлі оқылуы мүмкін. Бул оқықлар, бір тәрептен, оқытушыларды көркем сөз текстің келістіріп шебер оқып біліу техникасына көліктеріу мақсетінде болса, екіншіден, шығарманы таллау жұмысына байланысты болады. Көлемі аз шығармаларды оқытушылардың класстан тысқары уақытта алдын-ала, сабақ өтілместен бұрын оқып келуін ұйымластыру қыйын емес. Бұндай шығармаларды оқытушылар мұғаллимнің тапсырмасы бойынша аз күннің ішінде оқып шығады. Айырымдары өтіу ретіне қарап әдебиет сабақтарының аралығын оқып келуге тапсыру мүмкін. Ал поэма, повесть, роман, драма ұсаған көлемді ири шығармаларды оқыу олай емес, басқаша болады. Әсіресе, «Бахадыр» дастаны ұсаған ири көлемлі шығарма-

ларды оқып шығуға, идеялық мазмұнын түсінуге көп уақыт керек. Демек, ондай шығармаларды оқыу ерте, ярым жыл ямаса бір жыл бұрын класстан тысқары оқылатуын шығармалардың дүзіниме киргизіледі. Мысалы, VII класс оқытушыларына VIII класста, VIII класста IX класста, IX класста X класста өтілетугын көлемлі шығармаларды оқыу тапсырылады. Оқытушылар олардың биразын қысқа, жазғы дем алысында оқып шығады. Оқытушылардың дүзінимде көрсетілген шығармаларды оқыуын иске асыру үшін кеңес беріледі, тексеріп барылады, сөйлеу жүргізіледі. Тапсырылған шығармаларды оқыған, оқымағаны жөніндегі ең ақырғы гүрриңдесіу хәр класста оқыу жылы белгіленуден өткіріледі. Бұнда берілген тапсырманы кимнің қалай орынлап келгенігін тексеріледі, кітапты оқығандағы тәсірлері, иикірлері ортақтасилады, яғни мұғаллим оқытушылар менен гүрриңдеседі, оқып болмайып атырған кітаптарды оқыу, әсіресе программа бойынша жақын арада өтілетугын шығармаларды алды менен оқыу ұсынилады.

Анализ өтілетугын шығарманы класстағы хәр бір оқытушының оқып шығуы шөрт. Оннан кейін барып, сабақ өтіу мүмкін. Сабақты тәсірлі оқыудан баслауға да болады. Қосық толығы менен, поэма, сондай-ақ драмалық шығармалар толығы менен дерлік оқылады. Ири көлемлі эпикалық ямаса лиро-эпикалық шығармалар бойынша ондағы уақиалардың ишншлігін, бас қақарманың қандай адам екенлігін, стилистикалық өзгешелік қаққымда түсінік беретугын беттерден ибарат монтаж дүзінеледі.

Класста оқыу оқытушылардың шығармадан алған тәсірлерін жаялайды хәм байытады. Оқылып атырған кітаптан коллектив болып зауықланыуы пайда етеді.

Дүзінделіп оқыуға жоқары талап қойлады. Егер ол тиілаушыларда күшлі эстетикалық тәсірленіу, жазетеленіу пайда ететугын болған жағдайда ғана өзін ақлайды. Мұғаллимнің өзін ямаса тағылығы бар оқытушы оқыды.

Шығарманың айыр-жешіліне, үйреніуге ажыратылған уақиатына қарай дауыслан оқыуға бір саат, хәтте бір неше саат беріледі. Оқығанда арасында үзінділер жалғастыруын орынларын көркемлеп айтып берудің қоса алып баруы мүмкін.

Кирісе сабақтарында оқыушы роман, повесть, драмат, поэма-ның қурылысына бір нәзер жібереді. Шығарма усы жердің өзіне бастан ақырына бетте-бет ашып көріледі. Олар хәр бір томда, хәр бір бөлім ямаса көрініс не қаққымда сөз ететугының есеріне түсіреді. Шығарма қаққымда иикірлесіуге оқытушылар қаншалы тәзір екенлігін, оны қаншалы түсініп оқығандығы анық болады. Соның менен бір уақытта мұғаллим оқыған кітаптың идеялық мазмұнына байланысты сораулар береді. Бул сорау шығарманың аты хәм эпиграфы қаққымда, қақармалар қаққымда, түйінінің иешілігі өзгешелігі қаққымда болады.

Кирис сабақтарынан кейінгі оқытушылардың үй жұмысы шығарманың дағамын оқып жамаса қайтадан оқып, сюжетін айтпудан ибарат. Шығарманы таллаудан алдын жол-жоба беретугын кирис сабағын өтпү шорт емес.

Адам характерлерин анализлеу сабақтары. Гүррилесіп оқытуға пикирин еркин айтпуга, өзіннің берген бақасын тексерип көріпге яки қақармандағы өзін қызықтырган көрсенин қоммесин түсінип алыпуга, тасирлендирген бетлери қайта-қайта оқыпуга, бурын оқылғанды ҳәзирилер менен салыстырпуга имканият береди. Көркем образ үстінде өз бетинше алып барылатугын ҳәр түрлі жұмыслардың түрлери: докладлар, айырым мәселелер бойынша шығарма жазып, мугаллимнің сорауларына жазба түрде жууап берулер гүррилесіп менен жууақластырылады. Бирақ, анда-санда әдебий қақарман ҳаққында лекция оқып, өзіннің шәкиртлерине ҳәр төрепме ҳәм пәзик характеристика беріп искусствосын, образдың социаллық ҳәм эстетикалық маңызын шаға биліп жолларын көрсетеди.

Характерлерди терен түсінпуге критикалық мақалаларды оқып арқалы да ерисип мүмкин. Мугаллимнің көрсетіп менен Н. Доукаревтиң, Қ. Айымбетовтиң, И. Сагитовтиң, С. Ахметовтиң, Б. Исмайлвтиң, Н. Жапаков ҳәм басқалардың илмий жұмыслары, мақалалары толық оқылады ямаса олардан үзіндилер оқылады, додаланады, кейин оқытушылар ауызына яки жазба түрде жууап бергенлеринде олардан цитаталар келтириледі. Усы жұмыслар уақтында конспект алыпуга, тезис алыпуга үйренип барады. Мугаллим критикалық мақала бойынша сорау дүзгенде, оған сол мақаладағы тезислерден бири жууап болатуғын етип дүзеди. Критикалық пикирди қайта-қайта айтса да ҳәр бир тезис бир формула түрине келтириледі. Тезис тастықлап яки бийкарлау тәп түрінде қысқа аңықламаға ийе болады. Тезислер жәми мақаланың принципиль мәселелерин қамтыпды. Формулировка үшін критиктиң сөзлеринен де пайдалану мүмкин.

Мугаллим мақалалардың әдебий қуны, баҳалылығы төреплерине де тоқталып өтеди.

Характерлерди анализлеуге байланысты жоқары классларда әдебиет мугаллимин шешетугын және бир мәселени де айтп кетпү керек. VIII—X класслар программасында мугаллимнин усынуы менен оқытушылар оқытуғын совет әдебиятының жаңа шығармалары бойынша гүррилесіпге саатлар ажыратылған. Буа гүррицлер ҳәтте программаға кирген шығармалар үстінде алып барылатугын жұмысларға байланыссыз болса да, оқытушылар арасында қызғынушылық пайда етеди.

Бирақ, жоқары класс оқытушыларына қайсы шығармаларды усинуу ҳәм буа гүррицлерди сабақтың улықма системасына қалай қосып жиберіп керек?

Боринен бурын совет жәмийетшилгнн төрепнен жоқары

бақаланған, Ленилик ҳәм Мәмлекетлик сыйлықлар алыпуга мийсар болған киталарға мектептердин дыққат аударып атырғаны жүдә жақсы. Буа киталарды оқытушылардың кең қатламы додалайды, оған мектептердин шетте қалуы мүмкин емес. Оқытушылар усы ғалаба халықлық додалауға араласады.

Сондай-ақ әдебиет мугаллимин өзіннің оқытушылары менен «Әмшүдәрия» журналын бақлап барыпға шәртлессе, буа автономиялы республикамыздағы тийкары әдебий уақыялардан хабарды болып имканин береди. Журналдан тек қосық ямаса көркем шығармалар ғана емес, ал әдебий-сын мақалалар да оқылады.

Программа бойынша өтилетуғын шығармаларды ҳәзирги авторлардың шығармаларын оқып менен байланыстырып жүдә мүмкин. Буада сондай шығармалар яғни бүгінги қарақалпақ драматургиясы, поэзиясы ҳәм прозасына тәп, соныц менен бирге өзінки проблематикасы, көркемлик дәрежесін жағынан Жибен жырау, Әжинияз, Күнхожа, Бердақ шығармаларына тақрибил болып келетугын шығармалар тақлап алынады. Әлбетте, буадай шығармаларды табып аңсат емес. Бирақ, параллель қойып салыстырыулар оғыры мазмунлы болса керек. Солай еткенде XVIII—XIX әсир қарақалпақ әдебиятын түсінпү де, бақлау да жоқары дәрежеге көтеріледі.

5. Лирикалық шығармаларды мектепте өтпү жоллары.

Көркем әдебияттың жанры сыпатында лириканы өтиудин тийкары лирикалық шығарманы оқып ҳәм оған мәни беріп, ҳәр төрепме анализ жасаудан ибарат. Қосықты түсінпуге зәур болған комментария илажы барынша мугаллимнин кирис сөзинде бериледи: қосықтан алатугын зауық пүтин болымы ушын оны бөлмей оқып керек.

Қосық текстин дәсеп классға оқыған мақул. Текстти оқыда кирис сөз айрықша орын тутады. Мугаллим оқытушылар менен гүрриң формасында Әжинияз, Бердақ ҳәм басқа шайырлардың қосықтарынан қайсыларын оқығанын, қайсыларын яттан билетугын, қайсылары көбирек унағалығын аңқылайды. Кейин қосықтың темасы, идеялық бағдары мәселеси қойылады. Гүрриң өз-өзнен лекцияға қосықтың жазылу тарихы, сол дәуирдеги әдебий орталық, оның жәмийетлик турмыста ҳәм гүрсте тутқан орны ҳаққындағы мугаллимнин бапнамасына айланады. Әжинияздың мийрасы не ҳаққинда айтпды? Не ушын оның қосықлары халық қосықларына айланп кетти? Оның поэзиясына халайық қалай қарайды?

Хәр қандай шығармаға оқытушы яки тыңлаушы өзіннің бириини реттеги қабыл етиуне, тасирленуине қарап бақа береди. Сондықтан шығарманы бириини ирет оқып әдебиятты оқыту методикасында ең жууапкершиликти дәуир болып

есвлянады. Жәнеде оны оқып атырғанда оқыушылар қызық-қандай етип өткеріу керек. Мектеп жағдайында ең тиімдиси — дауыслап оқыу, Лирикалық қосықлар қысқа, сонылықтан олар үлкен көлемдегі шығармалардай емес, ал толығы менен класта дауыслап оқылады. Мектеп тәжірибесінде лирикалық қосықты дауыслап оқыды бириши рет оқыушыға тапсырыу жағдайлары көп ушырасып отыр. Бунн қууатлауға болмайды.

Лирикалық шығарманы оқығанда, оған өзіміздің мүнәси-бетимизди көрсетип туратуғын ulyмуа тонды, дауыс ырғағын табыу жүде әҳмиетли. Әдебиет мугаллими анық оқий алыу керек, бул оның міншети ұазымпаларынан бири. Бирақ, ак-терлық оқыуға ҳәфесленбеу керек, өйткенн бул ҳәр бир мугал-лим үшін мүмкин емес ғана болып қалмай, ал оның мектепте әҳмиети жоқ. Бириши рет оқылып атырғанда, оны ескертиу яки мөнн беріу менен бөлмеу керек. Мазмуннн түсиниуге зор-рүр болған бытаныс сөзлердин, түсиниклердин бәри оқымастан алаан бериледи, ал оны талқылау, анализлеу, оқыушылар то-лық уққаннан кейин ғана мүмкин болады.

Көркем шығарманы анализлегенде, түсиниктиң шеғарасын биліу ҳәм оқыушылардың жасын есапқа алыу зорүр.

Оқыушылар менен қосықты үйренип баслағанмызда, оның барлық төрепине дыққат аудара алмаймыз. Егер олай еткен-мізде, айырым деталардағы бас нәрсени: туйғылар гөззалы-ғын, шайыр кеширмелериниң салмағын жоғалтып аламыз. Мек-теп курсынның ұазымпасы жеңилрек: оқыушыларға көркем шығарманың көп қырлы болатуғынлығын, онда ненің әҳиетли-гн екенлигін оған қалай қарау ҳәм баға беріу кереклигин айтaды.

Лирикалық шығарманы класта таллау оқыушылардың руу-хий дүньясын байытады. Бул олардың буннан кейинги поэзияға мүнәсибетин белгилеуде шешіуши роль атқарады.

Лирикалық шығарманы үйреніуге байланысым өз бетинше жұмыстардың түрлерн көп. Бирақ мугаллиминиң тийкаргы дық-қаты қосықты кластан тыс оқыуға қаратылуы керек. Оқыу-шылар басқа шығармаларға қарағанда қосықты кемирке оқый-ды. Шамасы бул балалардың, жас өспиримлердин көркем шы-ғармада бириши гезекте сюжетине, кейин барып—оның басқа төрептерине қызғататуғынлығынан болса керек. Лирикалық шығарманы класта өтиу оқыушылардың поэзиянн түсиниуін, оған қызығушылығын арттырады.

Қосықты сорағанда сорау системасын көп қолланыу жара-майды, бул тәсірленіуді кемейтип жибереди.

Мугаллим гүррицлескенде және ушырасқанда олар ашылы-сып кеулиндегилерин айтып сөйлеседи.

Усындай сыр сандығын аңқында, қайсы шайыр оқыушылар-дың руухий кейпине қаншалы дәрежеде сай түсетуғынын анықлайды: Әжнания ба ямаса Бердақ па, Аббаз ба ямаса Са-

лық па? Ҳәр бир оқыушының поэзияға мүнәсибетин жекеме-жеке үйреніу арқалы ғана поэзияға ҳақықат ҳәм шың мәни-синдеги сүйишлиндик пайда етиу, поэтикалық талғампазлықты тәрбиялауға болмайды. Ал, көркемликте танымалдың ҳәр түрлі көринислери менен гүресіу керек.

6. Әдебий-теориялық билим беріу мәселелери

Жоқары класс оқыушыларының оларни теория мәселелерине көбирек қызығады, өйткенн бул олардың әдебий фактлер теңи-зиндеги компасы.

VI—VII классларда өтилген әдебий-теориялық мағлұмат-лар VIII—X классларда әдеуир қийын әдебий материаллар тий-карында кенейтилип берилген. Және жаңадан көп мәселелер де шығып қалады. VIII—X класслардағы ҳәзирги қолланылып жүрген әдебиет программасының қурылысы менен мазмунна сай әдебиет теориясынан берилетугин материаллар ҳәр классқа мөлшерлеп берилген.

VIII класс. 1. Көркем әдебиет ҳақында түсиник. Көркем образ ҳақында түсиник.

Әдебиеттин класслық, партиялық ҳәм агартушылық, төр-биялық характерн.

Марксизм-ленинизм талиматында әдебий мйфрас мәселеси. Әдебиет туғралы илиминң тараулары: әдебиет тарихий, әде-биет теориясы, әдебий сын.

2. Фольклор ҳәм фольклористика туғралы түсиник. Қара-қалпақ әдебияты туғралы түсиник. Қарақалпақ ауызекн халық творчествосының түрлерн. Қосық, нақыл-мақаллары, ертеклер ҳәм аңыз сөзлер, дәстанлар; олардың анықламасы, жанрлық өзгешелikleri, классификациясы.

3. Көркем шығарманың тили.
Көркем—сүзетлеу кураллары.

Герой, сюжет, композиция.

4. Дәстүр ҳәм жанашыллық.

5. Лирика. Лирикалық қаҳарман ҳақында түсиник.

IX класс. 1. Творчестволық метод. Романтизм, реализм, со-циалисттик реализм ҳақында түсиник.

2. Драма, поэма, баллада, тымсал.

X класс орта мектептин акыргы питкеріуши класы болған-лықтан әдебиет тарихий менен теориясынан берилген мағлұм-атлар жәмәестирилип жуумақланған ҳалына келтириледн.

Созай етип, орта мектептин питкерин шыққан оқыушылар әдебиет теориясы ҳәм эстетика бойынша өзлестиріу тиіс бол-ған мәселелерди қандай жол менен үйреніу керек? Әдебиет

теориясы айырым предмет болып ажыралмайды. Теориялық анықтамалар, конкрет әдебиі хәдійселерді талқылау, бул хәдійселерді салыстырудың нәтижесінде келип шығады.

Тийкарында жоқары класслардагы ҳәр бир әдебиет сабагы теориялық билим менен байытылады. Олар бирде жол-жөнкей айтылады, еске салынады, бирде таллаудың ең маңызлы жуу-магы болады. Ақырында сабақтың бас мақсети ҳәм темасына айланады.

Мектеп әдебиет теориясының арнаулы сабақлыққа ийе болмағаны ушын, мугаллим дәстерге жаздырып барыуы керек. Оқыў жылының ақырында оқыўшылар әдебиет теориясынан не жаңалық билесе, солардың бәрин системәға келтириў абзал.

Оқыўшылардың теориялық билими арнаулы сабақлар беріў жолы менен емес, ал әдебиеттан өз бетинше оқыўдың көлемі, олардың жазыўшылар, китаптар ҳаққындагы сөзлериниң салмагы менен, әдебиет теориясынан алған түсиникке өзиниң берген жуўбында, шығарма жазғанында, китап оқыўшылары конференциясында қоллана билиўи менен тексериледи. Теория бул жағдайда да практика менен сынап көриледі.

7. Жуўмақты тәкирарлау ҳәм билимді баҳалау жумыслары.

Жуўмақ өткен сабақтағы оқыў материалын оқыўшылардан сорап болғаннан кейин ҳәм таза теманы бекемлеуден кейин жасалады. Бирақ, буган көп уақыт жибермеў керек. Оқыўшылардың түсингенлиги анықданған жағдайда, қайталан отырудың керекі жоқ. Өйткені класс оқыўшылары үндемей, тыныш отырағы менен мугаллимнің бул сөзлерин онша шын ықлас қойып тыңламайды.

Жуўмақ сабақлар үлкен обзорлық ҳәм монографиялық темалар өтилип болғаннан кейин жүргизиледи. Буган календарлық илан бойынша арнаулы саат ажыратылады. Мысалы, VIII класста қарақалпақтың халық ауызкеси творчествосының үлгилерин өткеннен кейин, фольклорды өз алдына жыйнақлап жуўмақ жасау зәрүр. Жоқары классларда ҳәр бир жазыўшы творчествосын үйреніў ушын 5—8 саат бериледи, буган бир ай уақыт керек. Оқыўшылардың жазыўшы ҳаққында билип алған ең әҳмиетли фактлері, мағлұматларды жуўмақтастырып алыў ушын зәрүр сораўларды ортаға таслау керек.

Программада жыллық тәкирарлау ушын 5—6 саат ажыратылады. Бунда мугаллим пүткил бир жыл даўамында өтилгенлерді системәластыруға итибар береді. X класста жыл бойлық тәкирарлау VIII—X классларда өтилген барлық темаларды қамтып алады ҳәм оқыўшыларды мектептиң пүткил нәтижеларына тәйярлайды.

8. Жоқары классларда шығарма жазыў, оны тексеріў ҳәм баҳалау жоллары

Жоқары классларда да шығарма жазыўды көркем әдебиетта оқыудан ҳәм таллаудан басқа деп қарау жүдә нәлурыс болар еді. Жазба жумыс әйне оқыў программасы бойынша өткерилетуғын сабақлар системәсына киреди. Оның үш түри бар:

1) Оқыўшылардың әдебиі тәсирлері тийкарында жазылатуғын шығарма.

2) Әдебиі материалды өз бетинше таллау формасы сапатындагы шығарма.

3) Программаның үлкен бир темасы бойынша жуўмақ жасаушы шығарма.

Роман, повесть, дәстан, пьесаны оқығанда алған тәсирлері бойынша оларды класста таллауға дейин шығарма жаздырылады. Оның мақсети—жазыўшы сүўретлеген турмыс хәдійселері ҳаққында ҳәр кимди ойлануға мәжбүрлеуден ибарат.

Бундай шығарманың темалары оқыўшының ой жуўыртыўына улаўына бағдар көрсетеди де қыялын қашыратуғын төрелтиң кең болуғын тәйинийлейди: «Китаптың соңғы беті жабылды», «Китап менің руўий дүньяма не жаңалық берді?»

«Китаптың қаҳармалары ҳаққында менің пикирим» ҳәм т. б. Бундай шығарма жазыўды тапсырғанда жақын арада сабақта өтилетуғын көркем текстти, қайта-қайта оқып шығу қоса усимес етиледі. Оларды тексеріў ҳәм баҳалау программаның нәзбеттеги темасы менен қабаттасып келеди. Олардың айрықша ҳәм жақсы дегенлермен басқаларынан баҳа қойымайды. Өйткені жас өспиримлер көбинше өзлериниң субъективті, дауды, ҳәтте өрескил қәте пикирлерин айтып жиберген болады. Кейиншелик өзлери де кемшилликтерин түсинип алады ҳәм бурынғы пикирлеринен қайтады. Олар әдетте ишпал баиялануғы жағынан, дәлиллериниң сененимдиги менен ажыралып турған жоқ. Мугаллим оларға қатаң талап қотыруғы болса, жоқары класс оқыўшылары өзиниң пикирин айтпай қояды, әдебиі сын мақалаларға, сабақлыққа сүйениўди үрдіс етеди. Ал мугаллимге баладың шын кеўилден ашық сөйлескени керек.

Әлбетте, бундай шығармаларды сыйқаландырып, ҳәр бир теманы тап соннан баслау жарамайды. Оқыўшыларда табын жууаулар, бир қыйлы пикирлер пайда болады.

Егер оқыўшылар менен бирликте усы биринши шығармаға программаның үлкен бир бабы өтип болмағаннан кейин оралса олар китап ҳаққында мугаллим менен пикир алмысұлардан көп көрсе билип, көзлери ашылғанына несенеди.

Таза тема үстінде оқыўшылардың өз бетинше ислеў формаларынан бири сипатында шығарма жаздыруў мүмкин. Үйренилип атырған шығарма баплары, эпизодлары, сахналары ушын темалар тауып қойыў тапсырылады. Бирақ шығарма жазыудан бурын оқыўшыларда қалай анализлеў, қалай таллау

кереклиги менен куралланган болушу керек. Мәселен, «Бахадир» дастанының бир-еки бабын класста ҳәр төрөплеме үйренип шыққанынан кейин, қалғандарын оқытушылардың өзлерине талар-таулар мүмкин. Бул шығармалар әдетте қысқа болады, олар класста да, үйде де орынланады.

Соңғы шығарма әдебий тема материалын жұмақтастырады, тамамлайды. Оқытушыларға білгенлерин бир бастан жаңадан тексерип көріуі, пайдаланылмаған яки үстіртін айттып кеткен материалдардан пайдалану үзайыпасы тапсырылады.

Көркем текст ҳаққында шығармалар менен шеңселни қалмастан публицистикалық темада да шығармалар жазып бару керек. Булардың темасы да жазыушылар тәрәпинен айтылған болады.

Жұмақтаушы шығармаларды оқытушылар еки-үш ҳәште дауамында жазады.

Үйге берилетүгін шығармаларға мұғаллим қалай басшылық етеди?

VIII класста барлық оқытушылар ушын бир тема усынган мақул. Бул ғалаба тайрақш жұмыстар алып бару мүмкиншилин береди. VIII класста оқу жылының еккинші ярымында таңлауына қарай бир неше тема бериледи, (екеўден төртбеке дейин). Ал X класста ҳәр бир оқытушыға жеке тема бекитиў пайдалы, шығарма рефератқа шамаласып барады ҳәм жуўапкершилигин артады. Солай етип, клас бир ўақытта темаларының бири-бири менен ҳәм бир улымға проблема менен байланысы бар отыз, отыз бес шығарма ўстінде жұмыс алып барады.

Бир ўақытта ҳәм коллектив, ҳәм жеке есапланған темаларда циклерге бөлиў шығарма жазыўға қызығушылық оятады. Мұғаллим жоғары клас оқытушысын саналы түрде тема таңлаўға үйретеди, Оқытушы менен белгилі бир теманы таңлауын ийе себеплері ҳаққында ашық сөйлеседи. Теманың түсиниғи болуы, өзине тартарлық, қунықтырарлық күшн бар дегендей бир мәниге ийе болуы керек.

Тема деген не? Тема ҳәдийсениң атын атап, оны ажыратып көрсетеди. Тема усы ҳәдийсени билуі ўазыпласын қояды, оны мәселе етип қояды. Бирақ ол ҳәдийсе ҳаққында улымға төрзиде болса да нақ ой-пикирди, көз қарасты билдиреди, Бул мәнискиде тема идея менен шамаласып барады. Тема, бул—жәмийетлик пикир айтў, программа жазатутын адамның таңлаған темасында, оның бар қызығушылығы, билими, қабилети, көрсетиледи. Тема автор ушын өз нийетин, өз пикирин, көзқарасын айттын шығатутын майдан. Демек, тема—ой-пикирдің аты-жөни, ҳәркет программасы.

Тема бәринен бурны актуаллығына қарап таңланады, қала берсе, оны қайсы орында пайдалану мүмкинлигин есапқа алынады. Мектепте жазылатутын шығарманың темасы өзине тәй өзгешеликлерге ийе: ол оқу—үйрениў ўазыпласын өтейди.

Оған қойылатутын талап орта мектептің программасы көлеминде болуы тиис. Темаларды жаңалап бару менен оқытушыларды ой-өрисин жеделлендирип барамыз. Шығарма жазған адам өз пикирлерин айтпн коллектив алдында шығып сөйлесуге үйренеди. Мақсет—жас-өспиримде жақсы минез, талғампазлық, зейинилик қасиетлерин тәрбиялаудан ибарат.

Теманы китаптан, шығарманың аты менен шатастырмау кереклигин айтпн өтүр орылы.

Шығармаға план дүзе билудің әҳмиyeti үлкен. Планның дурис яки бурис болуы шығарманың сапасын жақсылайды яки төменседи. Оқытушы көркем текстти, мұғаллимнің айтқандарын, сабақтықты, басқа дереклерди билеп алғаннан кейин шығарма жазуға киреседи.

Оқытушыларды шығарма жазуға үйретип баруыдың жоғары көп. Мұғаллимнің айтқандарын, лекциясын тыңлап атырп, керекли деген жерлерин өз сөзи менен жазып баруға, сабақтықтан, китаптан, әдебий мақалалардан текст алыға, конспект алыға, айырмы пикирлерди, фактлерди, дәлиллерди көшириуге, нақыл-мақалаларды, ушырма сөзлерди, эпитафияларды ялғатқуға көнликтешип бару керек.

Класста жазылатутын шығармаға асып кетсе 1—2 саат ўақыт бериледи. Сонлықтан ол оқытушыларға таныс әдебият сабағы өтилген материалдардан алынады. Оқытушылардың ўазыпласы усы мазмун бойынша өзлериниң билгенлерин бир жөн, план тайкарында жазып шығу болып есапланады.

Үйде жазылатутын шығарма оқытушының билгенлеринен тықары және қосымша материалларды да илестериўин талап етеди. Бул оқытушыларды өз бетинше илесте үйретеди, үй шығармасын жазу ўақтында ушырасқан қыйыншылықтар жөинде сораў дүзген планын көрсетип алыға болатутынлығын мұғаллим алды-ала ескертеди.

Әдебият программасы шығарма жазу жөинде VIII—X классларда оқытушылардың мынадай көнликпелерди өлестерип алыуын тәмийинлеудн нәздеде тутады:

- 1) Шығармаға керек материалларды сайлап ала билу;
- 2) Ой-пикирлерин тема бойынша да, план бойынша да динзип жаза билу, дәлиллел беру;
- 3) Керекли цитаталарды тауып, орын менен пайдалана билу
- 4) Ой-пикирлеринен тийисли жұмақш шығару.

Мұғаллим оқытушылардың бар күшин шығарманың сәуатлы, стилистикалық дурис жазылуына бағдарлайды. Шығарма ой-пикир айтўы жағынан мақала төрзинде болатутыны анық. Бирақ, еки достық сөйлесуін, қүнделиктен бетлер, очерк сықлы шығарма жазып оқытушы өзиниң ой-пикирлерин айта алады. Бунда теманың баянлау усылы өзгереди, бирақ ол әдеби сәтл болып шығады.

Шығарма жазып болынды. Мұғаллим оны оқытушылардың өзлерине тексертеди, бир класе басқа класстың шығармасы

даққында пикир жазады. Рецензия жанры өлестіріледі. Рецензия назерде тұтылған шығарма даққында информация бере-
ді, оның жетіскендіктерін дәм кемшіліктерін бақалайды,
жууымақ жасайды. Бірақ, шығарма рецензия үшін мугаллимнің
тексеруінен алдын беріледі. Рецензент пикир айтыуда пүт-
кілдей еркіндікке иіе. Рецензия бөлек қызғаса жазылып шығар-
маның ішіне салынады. Буннан кейін шығарма рецензия ме-
нен қоса мугаллимге келіп түседі. Рецензиялар өз алдына
жазба жұмыстардың бири сыпатында қаралады, дүзетіледі
дәм бақаланады.

Оқушының шығармасында анау я мынау дәрежеде кемші-
ліктердің болыуы табиғий. Себеби жас автор өзін үшін жаңа
ұзайпаны шешеді, қатар қыйыншылықтарға ұшырайды, хатте
жіберген қәтелерінен сабақ алады.

Жоқары класс оқушысының шығармасындағы қәтелерге
мыналар киреди:

- 1) темаға байланысы қәтелер;
- 2) фактлердегі қәтелер;
- 3) шалыс пикир айтыулар;
- 4) шығарманың құрылысы жөнінде кемшіліктер;
- 5) жазыу стиліндегі кемшіліктер;
- 6) сабақтылығы жөнінен қәтелер;
- 7) ресмиїлестірілуін жөнінен кемшіліктер.

Темаға байланысы қәтелерге оны тарылтып яки кеңейтіп
жіберіу, хатте басқа тема менен шатастырып жіберіулер жа-
тады.

Атларды, сәмелерді шатастырыу, жазыушының сөзін бурма-
лаулар-фактлердегі қәтелер болып есепланады.

Шалыс пикир айтыуларға—тезислерді аластырып жіберіу,
дәлілдердің кемшілігін яки шорқақтығы, өзінше жууымақ
шығарыуларды киріткізге болады.

Шығарманың құрылысы жөніндегі кемшіліктерге—бөлім-
лердің бири-биріне сайма-сай келмеуін, бири бөлімнен екінші
бөлімге өтуіндегі ұздіксіздер жатады.

Жазыу стиліндегі кемшіліктер хәр түрлі болады: сөз
байлығының кемілігін, тәжірарлаулар, гол құрылысындағы
надурисіліктер, шатааларды оры менен келтіре алау ғ. т. б.

Жазыуы жаман болыу, поляны, теманы, эпиграфты жай-
жайына түсіре білмеу—ресмиїлестірілудегі кемшіліктерге
жатады.

Мугаллим оларды екі түр сия менен дүзеткені мақұл. Қызыл
менен дурыс деп есеплеген жерлерін, ал қалғандарын көк сия
менен көрсетіп барады. Мугаллимнің даққан үнемлеу үшін
VIII—X класс оқушыларының жұмыстарын тексергенде, ар-
наулы шартли белгілер алыға болады.

Оқушының шығармасына бақа қойыу жуауапкерлі ис. Хәр
бири жұмысты көз жуартып өтіу ямаса орфографиялық қәте-
лерді санап шығуға емес, ал дыққат пенен қарап шығуға

тийкарланады. Мугаллим жазба жұмыстар даққындағы ресмиї
көрсеткілерге сүйенеді дәм және сол шығарманы жаздырғанда
оқушыларға қойылған конкрет ұзайыаларды есепке алады.
Темаға оригиналь, өз бетінше қатнас жасаған жақсы. Жұмыста
оның айырым логикалық, стилістикалық кемшіліктерін кеші-
ріп жіберіу мүмкін.

Үлкен жазба жұмыстарды таллауға берілген арнаулы саат
болады. Бунда мугаллим ең жақсы жазылған шығармалардан
біреуін, ал қалғандарының сәтлі деген жерлерін оқып береді.
Олардың не үшін жақсы танылып отырғанын түсіндіреді,
дәлілдейді. Сондай-ақ төмен жазылған шығармалардан біреу-
іне-екіуін оқып береді, оның не үшін төмен деп бақалғанын
атырғанын түсіндіреді, дәлілдейді.

Буган класс оқушыларының барлығына ортақ болған шы-
ғармалар таллап алынуы тиіс. Ескертіп өтуігін бири нәрсе
оқылған шығарманың қай-қайсысында иіесі айтылмайды. Өйт-
кені, біреуі табыстан марпатланса, ал екіншісі өзінің кү-
шін иіесіне түсіліп кетіуі мүмкін. Хатте мугаллим жас өсі-
рімінің жүрегіне жара салмау, зақым келтірмеу үшін төмен
шығармалардың авторлары менен бірге қалып сабақтың соны-
нан таллау өткереді.

Жоқары классларда контроль шығармалар алынады. Онда
оқушылардың әдебиеттан білімі дәм жазыу сабақтылығы
тексеріледі. Бірақ соны ұмытау керек; мугаллим шығарма
жазыуға таярламай тұрып, контроль шығарма алыуға қақасы
жоқ. VIII класстың бириінші ярым жылығында тек ғана алын
ала теманы таллап алғаннан кейін план тийкарында гүрріңде-
сіп шығармалар алыуға жол қойылады. Соң контроль шығар-
маны үрдіс етіудің керекі жоқ. Контроль шығарма жазату-
ын оқушыдан жақсы дыққаттылық, теманы толық дәм шалт
жазыуға ұқыптылық талап етіледі. Сондықтан садамлы, хәр
бири сөзді ойдап өлшен жазатуын оқушыларға қыйын. Шы-
ғарма болса асып кетсе екі саат болады, және дәмненің бара-
бар тез жазыуы керек.

Класса жазылатуғын шығарманың сәтлі болыуы—бөрінен
бұрын оның мақсетін, шартли айқын белгілен алыуға байланы-
лы (теманың көлемі ажыратылған уақты жазыушының шығар-
масына қарауға болама, болмайма, планды жазыу керекпе, ке-
рек емесе ғ. т. б.) Контроль шығарма даққында жоқары класс
оқушыларына алдын-ала ескертіледі дәм олар оған таярла-
нады. Оқушылар жай-парахат өздерінің күшін, ұқыбын көр-
сетіулері тиіс. Қорқыу, екіленіу, тауекелге бел байлау туйғы-
сы оқушыны мектепте де, үйде де албиратады.

Оқушының бири тәрәплене кетіуінде екі жағдай бар: бир-
ден таза бетке жазыу. Бириіншісінде ізбе-ізілік сақланбайды;
айтырым сөздер, фактлер түсіп қалады. Екіншісінде, көп
ұақтты алады, енді оны асығыста қайтадан көшіріу керек хәм
ол шала қалады. Дурысы, аз ғана уақт теманы ойда писіріні

алиф, план дүзіп, ол шығарманы тийкары шешипш жерлерін тез жазып, ақ қағазға көшіріпте көп уақыт қалдырыу керек. Қайта көрнп тексеріп шығыу да есапқа алынады.

Жұмыстың усы тәртібін, режесін X класс оқышыларында қалыпестіріу жүдә әхмібетлі. Олар орта мектеп курсы бойынша алынатугып пткеріу итханым, ал айрымлары жоқары оқыу орыптарына кіріу итханым тапсырады.

Имтихан шығармасының сапасында орта мектептегі барлық толым-тәртіп жұмыстарының дәрежесі, әсіресе ондағы қарақалпақ тили дәм әдебиатын оқытудың дәрежесі көрнеді. Имтихан шығармаларының тематикасы пткеріушілердің кең шолуы жасауын дәм конкрет әдебий материалды билуын пәзерде тутады. Мине, соңғы жыллары усынылып жүрген имтихан темалары: «Аббаз Давыловтың «Бадалыр» дәстанында Арысланның образы», «Ж. Аймураевтың «Айгүл-Абат» пьесасында Абаттың образы», «И. Юсуповтың «Актрисаның иғбалы» поэмасында Арыұханның образы», «Т. Қайыпбергеновтың «Соңғы жүжым» романындағы унамыс қахармаларға характеристика», «Гүлдирсин» легендасының идеялық мазмұны», «Әжинияз шығармаларында туыулан жерге болған сүйішшілік», «Нақыл-нақалдардың тарбиялық әхмібеті», «Алпамыс»—дәстанында Гүлпаршын образы», «Мен тәззалдықты қалай түсінемен», «Мениң сүйіклі шайырым» ғ. т. б.

Әдебий тарихый курстың тийкары бөлімлері

VIII КЛАСС

Әдебиат программасында, VIII класстың сабақтығының кірісінуінде обзорлық материалға жетерлі 4 саат берілген. Сондықтанда мугаллим оқыушыларға әдебий тарихый курстың тийкары мақсетлері, оның әхмібетілігін туұрالی мәселеге жетерлі дәрежеде обзорлық лекция берінуіне болады. Әдебий тарихый курсты үйренуінің зәрулігін анықлау үшін оқыушыларды мугаллим бірінші кіріс сабағының өзінде марксизм-ленинизм классикалерінің әдебиат дұққындағы пікірлері менен таныстырады. Оннан кейін әдебиат туұрالی илим, оның бөлімлері дұққында түсінік береди.

Мугаллим бұнда оқыушыларға қарақалпақ әдебиат таныу илимін дәм оның бастауы деректері, оның бірінші қарлығашлары дұққында сөйлеп береди. Және де Қарақалпақстанда әдебиат таныу илимінің рауажланыуына ат салысқан илмпазларды (Н. Дұғжараев, К. Айымбетов, О. Кожуров, И. Сәлітов, М. Нұрмұхамедов, С. Ахметов, К. Мақсетов дәм т. б. лар). атап өтеді. Оқыушыларды соңғы жыллардағы қарақалпақ әдебиаты тарихы, теориясы дәм критикасы тарауындағы жетіскенліктер менен таныстырады. Бұл дұққында оқыушылардың өзлерінің билгенлерін сөйлетеді. Буынан кейін мугаллим тийкары курсы кіріседі.

Мугаллимнің лекциясының енді тийкары әхмібетлі этабы басталанады. Оқыушы оқытушының лекциясы арқалы фольклор дәм фольклористика дұққында кең түсінік алады. Олар IV—V класслардағы әдебий оқыу дәуірлеріндегі дәслепкі оқығаналары дәм танысқаналарын қайта есіне түсіреді. Олардың деректері, бөлініулері, дәр түрлі жанрларының атқарылуы өзгешеліклерін мугаллим монографиялық лекция усылы менен сөйлеп береді. Мүмкіншілігі болғаншыла бұл өзгешеліктерді техникалық құраллардың жардемлері менен таныстырады. Оқыушылардан мугаллим атқарыушылардан ямаса бақсы-жыраулардан кимлерді жақсы көретугыналықары дұққында түррн өткерінуіне де болады.

Және де класста өтіліп атырған материалдың оқыушыларға әдеп түсініклі болуы үшін бұрынғы жырыл-бақсылар дұққында қысқаша обзор лекция беріледі. Лекцияның бұл этаптарында мугаллим оқыушыларға зәрулі деп тапқан моментлерін жазып отырыға рұхсат ету керек.

Фольклорлық шығармалардың халыққа ен көп таралған дәм дәммеге белгілі түрлерінің бірі қосық. Соның үшін қосық халық поэзиясының әхмібеті тарауларының бірі екенлігін түсіндіріу зәрулігі туұрады. Әсіресе, қарақалпақ әдебиатының мугаллими оқыушыларға қосықтың түр дәм тематикалық жақтан бөлініулерін жақсы түсіндіріу керек. Мысалы, терме, толғау, төріп-арнау, тарихый жер, шежіре, дәм балалар қосықлары және т. б. лар. Қосықтардың дәр бір дәуірлерінде дәреліу характерлеріне тоқтаған жөн. Әсіресе, қосықтың өмірге кереклігін, оның турмыс зәруліклерінен туұлатуғыналығы, оның адамзат өмірінің қандай болмасын бір бөлегін сөз ететугыналығы, жырайттуғыналығы, сол себептен де қосықты дәмне адамның сүйіп тылдайтуғыналығы мәселелері менен оқыушыларды жақсы таныстыру керек.

Әсіресе, қосықта сөз шеберлерінің халық тилинен пайдаланыу усылы. Ол арқалы образлы пікірлер жүртіну, тенеу, ұсыту елесдетіу ұсаған ұсымдарды мугалім оқыушыларға сөйлеп беріу керек. Бұл арқалы оқыушы зауықланытуын болтуы тили. Оларда сулылықты, тәззалдықты, шеберлікті сезіну қабилетлерін күшейтіу керек. Солай етип, халық қосықтары өтіу арқалы оқыушыларда сиянық-идеялық, моральлық дәм әдеп-иқрамдық эстетикалық сезімдерді ояту керек.

Халық аңыз екі творчествосының үлкен бір түрі халықтың турмыс салтына байланысы келип шыққан қосық дәм жыралар. Қарақалпақ әдебиаты мугаллимине бұны VIII класста оқыушыларға айрықша түсіндіріу зәрулігі туұрады. Соның үшін да, мугаллим фольклорды бұл этабына абайлап айрықша қатнас жасайды. Бұл VIII класста тийісінді әдебий курстың басқаларына қарағанда қыймырақ бөлімі болып есепланады. Соның үшін мугаллимге бұнық дәр бір бөлімлерін өткен уақыт-

ларда монографиялық лекция менен қоса көбірек оқышылар менен түрдің өткеріуі зорлығы туады. Мысалы, оқышыларға өткенде қарақалпақ халқының қандай дәстүрлері болғанын, қазір олардың қайсыларының сақталып қалғанын, айырым дәстүрлердің не себеп жоқ болғанын жөнінде түрдің өткеріуі зор.

Ислам діні пайда болмастан бұрынғы хам оннан соң дәреген дәстүрлерге де тоқтау керек. Олардың келіп шығуы себептерін ашыу керек. Халық сейіліері хам олардың жақсы традициялары халқында түрдің өткеріуі керек. Прогрессивтік халық дәстүрлерінің әхмілеті, хазіргі дәуірдегі жаңа дәстүрлер халқында түрдің өткерген дүріс болады.

Нақыл-мақаллардың тийкаргы өзгешеліктері, олардың бір-бірінен айырмашылықтары, олардың жәмийеттік өмірде көп қолданатыншылықтары, нақыл-мақаллардың классификациясы туғалы оқышылар толық түсінікке ие болуы керек.

Қарақалпақ әдебиетінің муғаллими оқышыларға нақыл-мақаллардың жәмийеттік характері халқында көп түсіндіріуі керек.

VIII класста қарақалпақ әуизеки халық творчествосын ертектерге хам аңыз сөзлерге көп тоқтап өтеледі. Бұл бөлімді оқышылар аңсат өлестіреді. Бұның аңсатылығы ертектің мазмұны оқышы үшін түсінікті хам қызық. Ертек халқында оқышылар, IV-V-классларда танысқан. Және де өзлеріне көп оқыған, көпестік. Енді өткендегілерден әдебий курстың тийкаргы айырмашылығы монографиялық лекциялық ұсыла менен емес, ал ондағы терек жәмийеттік халықтар мотивтер халқындағы мәселені оқышылар үшін баслы проблема етіп өтуі керектігінде.

Бұрын оқышы ертектің жанрлық өзгешелігін білген болса, бұл әдебий курсте олар ертектердің классификациясын, жәмийеттік халықтық мотивтерін, ертектердің халық өз рухың байлығы ретінде сақлап келгенігін, ертектердің ири эпикалық шығармалар екенлігі халқында түсініктерге ие болады. Бұл арқалы өзлерінде гуманизм, халықтылық, ғатанды сүйішшілік, дұшпанға қаталық сезімдері өсіп жетіседи.

Және де оқышы ертектің композициясын, олардағы ұнамлы, унамсыз образдар менен танысады. Ертектің көркемдік өзгешеліктерін көреді. Бұған қалеген темадағы ертекті алып аналдыл беріу мүмкін.

Ертекке ұқсас, бірақ, ертек емес аңыз сөзлер бар. Муғаллим оқышыға аңыз сөздерден ертектің айырмашылығын лекция ұсылы менен сөйлеп береді. Оқышылардың өзлерінің айтқан аңыз сөздерін аналдып көрсетеді. Муғаллим аңыз сөздердің фольклордағы алатуғын орны халқында тоқтайды. Аңыз сөздердің өзлерінің қанша қысқа-қысқа күлдіргі сөздерге де бөлінетіндіктерін көрсетеді. Ед қысқасы хам әхмілетісіс му-

галлим оқышыларға қысқа күлдіргі сөздердің миллий характері иелейтуғылығын дәллілдеп көрсетуі керек. Мысалы: Өмірбек лаққы, Досназар солақай, Ережел теңтек хам т. б. лар халқында. Ал, күлдіргі сөздердің ұлымуа түркі тіллес халықлардың барлығы үшін ұлымуа характер иелейтуғылықтарын (Жайрешне шешен, Насратдин әвенді, Асан қайғы хам т. б. лар) айтуды керек. Және де бұлар туғалы оқышылардың өзлерінің есиктерлері болса, олардың өзлеріне де сөйлеткізуді керек.

Әсіресе, бұл қысқа күлдіргі гөптердің әхмілетлігінде, сөздердің өткірілігінде итибар беріу керек. Қарақалпақ әдебиеті муғаллиминің лекциясы бұндай түркілердің жәмийеттік характерін ашыға бағдарлануы тиіс. Бұнда муғаллим халыққа қысқа тымсалық әңгімелердің бар екеніне "чбар бергені жөн.

Муғаллиминің лекциясы арқалы оқышылар ертек, аңыз әңгімелер, қысқа күлдіргі хам тымсалық әңгімелер қарақалпақ фольклорындағы прозалық шығармалар екенлігін аңғаруы тиіс.

VIII класста әдебий тарихый курстың үлкен бөлімлерін курайтутын дастандық шығармалар болып есепланда.

Қарақалпақ әдебиетінің муғаллими әдебий тарихый курсте дастандық шығармаларды өткенде оқышыларға эстетикалық тәрбия жағынан да білім беріу ғазыйнасы турады. Өйткені, өткендегі халқымыздағы дастанлар сыяқты әдебий естеліктерді оқыту арқалы биз оқышыларда ғатанды сүйісуге, дослық, жолдаслық сезімдерді оятуға, ерлік хам тұрқалылыққа, мийнет сүйіу, қыйыншылыққа көніу хам оны жеңіуге тәрбиялауымыз керек.

Оқышы дастан халқында, дастанлардың халқымыздың әуизеки творчествосында алатуғын орны, олардың халық әуизеки творчествосының үлкен естелігі екенлігі халқында, түсінікке ие болуы керек. Дастанлардың эпикалық хам лиро-эпикалық болып бөлінулері, дастанлардың тийкаргы атқарушылары халқында айтты өтсе болады.

Оқышыларға дастанлар халқында түсінік беріп болғаннан кейін хазіргі дастанның аналдыне өтпестен алдын әдебиет теориясы халқында мағлұмат беріп алған дүріс болады. VIII класстың программасын дүзіуші авторлар ұсылай өселег. Өйткені оқышы үлкен дастан ұсыған шығармаларды аналдылеу үшін оның композициясына, сюжетіне, идеясына, бас қарамандарына характеристика бермеу мүмкін емес. Көркем үлкен шығармалардың бұл элементтерін алдан білмей туып муғаллиминің оқышыларға түсіндіріуі қыйн.

Муғаллим оқышыларға көркем шығарманың жақсы екенлігін оның тілі хам көркемдік өзгешеліктері арқалы анықтайды. Себеби шебер берілген идеялық мазмұн менен форма ондағы көркем тіл арқалы беріледі. Соның үшін муғаллим дәс-

ликлерін көрсетуі керек. Мүмкіншілігі болса, оқышыларға баспада шыққан үш варианттағы кітаптарды да көрсеткен дұрыс.

Енді оқышым Өгіз жыраудың варианты бойынша Алпамыс дастанын үйренуге кірседі. Мұғаллим оқышыларды монографиялық лекциялық усұлда дастанның сюжеті менен танытырады. Дастанның дәрежелі уақыттары, дәуірдің характерді белгілері, ұрылық қатнас, ұрылық тартыстар менен таныстырады. Солай етіп, класс оқышылары дастанның дәрежелі, онда сөз етілді дәуірлері менен танысады. Ондағы адамды адам құрметлеу, адамгершілік, турақылдық, хаял-қыздарға халықдық қатнас, феодалдық дәстүрлік қатнас, жауыздық сұмалық ұсаған хәр қылы жәмийеттік өмірдегі қадірлер менен танысады.

Дастанның бас қақарманларына характеристика беріледі. 1. Алпамыстың образы. Бұл халық идеялынан дөреген образ. Алпамыс образы дастанның басынан ақырына қарай етіпші актив образлардан болып есептеледі. Дәуірлердің өтуін менен толықтырылып, дүзетіп барылғанғадай, Алпамыс образы да кем-кем жетіліскен образ. Алпамыста мәрттік, туу-рылық өзіне иесинилік қасиеттер бар. Онда өткен дәуірлердегі дастандардың батырларына ұсап жасынан ақылды, батыр, оның өзіне сай аты, жау-жарағы бар. Бұл бір қанша иесинмесіз жағдайлар болғанлығы менен фольклорлық шығармаларға сыйымды екендіктерін, онда халықтың әсірлер бойына қыялы, арманлары бар екендігін ашыуы керек. Дастандағы Алпамыстың арманлары, батырлығы, турақылдығы қаққанда оқышыларға мысаллар оқып беруі керек. Дастанның айырым бөліктерінің класста оқыу керек.

Гуларшының образы—бұл да халық идеялынан дөреген образ. Сондықтанда онда бұл—халық-қыздарға болған халықдық көз қарасты көреміз. Демек оқышым бұнда екі түрлі көзқарас менен танысады, халық-қыздарға халықдық көз қарас менен феодалдық сатқындық көз қарас.

Халық халық-қыздардың сұлуы болуымен, турақты мухаббат иесі, батыр болуымен, өздеріне опалы, ер жігіттің жанажан досты болуымен көрініс келеді хәм өз қыздарын жәмийетте солай тәрбиелайды. Сондықтанда өз көркем шығармаларында тәбиғий түрде сондай қақарманларды жаратады.

Феодалдық тәртіп халық-қыздарды өзінде еркі жоқ, оны қалып мал менен аумақтыратуымен, сабайтуды, өлтіретуымен, сататуды етіп көргісі келеді. Тәбияты бойынша феодалдық тәртіп ұлыма халықдық идеологияға қарсы болып келеді.

Ұсы тарихтағы екі моментті дастанда Гуларшының образын өткен уақытларда оқышыларға түсіндіріу керек. Және де халықтың әсірлер бойына арманларының қазіргі күндегі иске асқанығын айтыу керек. Солай етіп, сабақтың қазіргі дәуір менен байланыстыру керек. Оқышыны өзі жасап тұрған

жәмийеттің қадір-қымбатына жететугын сезімде тәрбиеләу керек.

Халық идеялының Гуларшының образы арқалы иске асыуын дәлелдеуге болады. Сонда сабақ тиорествалық характерде өтілген болады. Мысалы, халық өз қызын қалай тәрбиеләуі келсе, дастанды дөреткен халық Гуларшының образын солай жаратқан. Алайық Гуларшының жасынан ақылды, сұлуы, хәр бір иске сабырлылық менен жуап береді. Хәр бір исті сабырлылық менен шешеді. Ондай істердің ақыбета қайырлы болып келеді.

Енді оқышым өз халқының әуімі екі әдебияттың үйренуі арқалы, өз халқына, оның дәстүрлеріне сүйіспеншілігі артады. Оларда жаңа характер, жаңа түсініктер қалыптаседі. Өткендегі халық мәдениі мырасына қызғытушылығы артады. Халқының тарихын біліуге қызығады. Прогрессивтік дәстүрлерді құрметтейді хәм рауажландырады, турмыста жаңа дәстүрлердің пайдалы екендіктерін сезеді. Қауықаттан дастандағы образлар сабақта оқышымға тәсір естерлік дәрежеде өтілінуі шорт. Сонда ғана олар көркем әдебияттың құдіреттілігіне хәм тәсір етілушілік күшіне иеседі, оқышым көркем әдебиятты оқыса түсінетугын аңсат предмет деген түсініктен қанады. Көркем әдебиятта ожайып бір сар болатуғыналығына түсінеді, және де оның мәңгі оқытуын жолдасы болып қалады.

Оқышыларға Қаражан образының айрықшалығын түсіндіріу зорұр. Дастанда Әшім, Құтайлардың типлерін өз дәуірлеріне байланыстырып түсіндірген дұрыс.

Дастандағы унамыс қақарманларға характеристика беріледі. Мысалы: Тожикан-Қалмақтың ханы. Қалмақ бизің халқымызды түсінгенде жау дегенді аңлатқан. Ол өзі жауыз, мырменс. Дүниеләуі байлықты, сұлулықты тек ғана ханға мысар деп ойлаушы адам. Ол мұдамы қан төгіуге құмар. Ел шетіне келген Байсарының қызы Гуларшыны алғысы келеді. Оған көрмей, бықмей ашық болады. Бірақ, мақсет мұралы орыланбайды. Ол ең ақырында тахтынан қуатылады. Орына көп азап шеккен Әшім патша болады. Бұл да ұсаылай болса екен деген халық идеялында дастанда иске асыуы, екенлігін қарақалмақ әдебиятының мұғаллими оқышымға түсіндірілуі керек.

Мине, дастандағы образлар оқышыларға жетерлі түсіндірілуі ләзым. Образлардың оқышымға мұғаллим тәрәппен жетерлі түсіндірілуі олардың дастандық шығармаларға болған қызығушылығын арттырады.

Оқышымға дастандағы тийкағы қақарманлар хәм оның идеясын ашыуда жардемші Байбөрі, Байсары, Әшім, Ултан, Аюстан кемпір, Арзайымлардың қосымша орнын белгілеу керек. Мысалы, риторикалық сұваллар менен оқышыларға олардың, лақабы, социаллық шығыстары қаққанда түррің ет-

кен мақұл. Айырымдарының хәрәкети, ойлары, мақсәтләри туғ-
ралаы дәстаннан үзіндиләр оқыў керек.

Дәстанның композициясы. Дәстандағы қосық пенен қара
сөздің орны, олардың бир-биринен парқы, дәстанның тили, көр-
кемлеу қураллары ҳаққында айтыў дурыс болады.

Мугаллим ең дәслеп оқыўшылардың өзине дәстан ҳаққында
жуўмақ жасатқан, сон өзи жуўмақтағаны дурыс. Ең соңында
Алламыс дәстаны оқыўшыларға түсиникли болуў ушын олар-
дың күши менен өткендеги Шарьяр дәстанынан айырмашылығын
салыстыруў менен жуўмақтаған мақұл болады.

«Қырық қыз» дәстаны ҳаққында: Мугаллим төрепинен «Қырық
қыз» дәстанының басқа дәстанлардан айырмашылығын оқыўшы-
ларға сөйләп берилдиң үлкен әҳмиyeti бар. Дәстанның атқару-
шысы ҳаққында гәп етип болғаннан кейин оның туўысқан халық-
лардың тиллерине аударылғанлығын, оның дуньялық әдебият
ғәзийнесинде тутқан орнын, тағы да дәстан туғралаы жазыўшы, иәрт-
лешиләрдің жақсы пикирләри менен оқытуўшыларды танысты-
руў керек.

«Қырық қыз» дәстанының қарақалпақ дәстанларының ишинде
айырықша орин тутатуғынлығын белгиләп өткеннен кейин, мугал-
лим оқыўшыларды оның сюжеттик мазмуны менен кен планда
таныстыруў зәрурлығы туғрады. Оқыўшыларды дәстанға қызықты-
руў ушын мугаллим оларға «Қырық қыз»ды класста ҳәм үйде
оқыўдың планлары менен таныстыруў керек. Жәнеде класста дә-
станың бурын белгиләнип планластырылған, характерлар деп та-
былған бәимләрин оқыў керек. Мугаллим оқыўшыларға оны
оқығанда дәстаның улуўма идеялық мазмуны менен танысуўдан
басқа адамда қандай да бир эстетикалық сезимлерди оятатуғын-
лығын, ҳәл-қызларға болған халықлық көзқараслар менен таныс-
туғынлығын және де дашуғанға қарсы гүрес, мәртлик, Уатаңды
сүйишшилик, халықлар дослығы усаған ондағы қойылған тийкар-
ғы мотивлер менен танысатуғынлығын көрсетуў керек.

Мугаллим өзиниң лекциясында оқыўшылардың кеуилин дәстан-
дағы халықтар дослығын жырауў мотивине көбирек аўдыруў ке-
рек. Өйткенн, дәстаның өзн Хорезм жериндеги жасашуў халық-
лардың тарийхый дослығын жырауўшы үлкен әдебий естелик бо-
лып есепланады. Дәстаның бул моментлерин мугаллим ҳәзирги
дәуир менен байланыстырса да болады. Оны оқыўшыларға, дос-
лық — көп әсирлерден киятқан халықлық традиция, оның совет-
лик, дәуирде иске асыў екенликлерин оқыўшылардың көз алдын-
да есенили даялдуу керек. Сонлиқтан да ондағы қаҳарманлар-
дың да интернационал характер ийеләйтуғынлығын айтқан дурыс.

Дәстан ҳаққында толық түсиникке ийе болып алғаннан кейин,
оның бас қаҳарманлары Гулайим, Сәрбиназ, Алтынай, Арыслан,
Суртайша, Нәдиршахлар булардың образларын толықтыруўшы
Журын, Алдияр бай, Мәстан мама ҳәм т. б. лар ҳаққында гәп етиў
керек. Дәстанда образ ҳәм персонаждардың характерлерин ашыў-

да, олардың типик моментлерин белгиләуде оқытуўшылардың кү-
шин менен оның керек деп тапқан жерлерин оқыў керек.

Мугаллим «Қырық қыз» дәстанының жуўмақтаўын бурын бу-
рынғы өтилген дәстанлар менен қосып жуўмақтаў керек. Онда му-
галлим риторикалық сәуалдардан, оригинал жуаплығын пай-
даланыў керек. Бул оқыўшыларда үлкен әдебий естеликтер ҳақ-
қында кен жақсы түсиниклер қалдырады.

Әлбетте, әдебий күрестің бул бәиминде оқыўшыларды ҳәмме
халықларда да әдебий естеликтер бар екенлиги менен таныстыруў
мақсәтинде туўысқан халықлардағы дәстанлық шығармалар ме-
нен таныстырылады.

VIII класстың программасында рус әдебиятының естелигинен
«Игорь полки ҳаққында жыр» берилген.

Мугаллим әлбетте «Жырды» оқыўшыларға өтпестен алдын
ҳәмме халықларда да халық аўызекн творчествосының үлкен ес-
телиги болып есепланатуғын үлкен дәстанлық шығармалардың бар
екенлиги көрсетиледи. Мысалы: Өзбек халқында («Алпамыс»), қа-
зақтарда, («Қоблан», «Қыз жипек») туркменлерде, («Гөрүлги») қыр-
ғызлардағы («Манас») үлкен дәстанлардың атлары менен
оқыўшыларды таныстырады. Олардан аз ғана үзіндиләр оқып бер-
се де болады. Бурыннан кейин «Игорь полки ҳаққында жыр» ға то-
лық тоқтайды.

VIII класста оқыўшы әдебияттың бир этабынан, — фольклор-
дан жазба әдебиятқа өтеди. Соның ушын оқыўшы бул тарийхый
эпантик биринен екиншиниң айырмасын билмесе болайды.
Және де ҳәр бир эпантик тийкаргы мақсәти, принципн билиў зә-
рурлығы туғрады.

Ол ушын оқыўшы тийкаргы айырмашылықты өзлестирү керек.
Мектепте программа бойынша бир эпантик екиншине өткен сайын
мугалимин тек әдебият тарийхынан ғана емес, ал философия, тил
билиги, тарийх, психология, педагогика ылымлери бойынша бәим-
лерин жетистирип баруў керек. Және де педагогикалық-практи-
калық тәжирибесин арттырып барыўлары да зәрурлн мәртлердің
бири болып есепланады.

Жазба әдебият ҳаққында

Қарақалпақ әдебиятының мугалимин ушын әдебият тарийхы-
нда және бир этап басланады. Бул тек оқыўшыларды қарақалпақ
жазба әдебиятын фольклордан классик әдебиятқа өткеруў емес ал
еки тарийхый эпантик бир-биринен айырмашылығын оқыўшылар-
ға көрсетуў. Мысалы: VIII класста оқыўшының көз алдында му-
галлим фольклорды, оның тийкаргы белгилери қандай екенлигин
анық етип оқыўшыларға түсиндируў ҳәм билдируў керек.

Бул тийкаргы айырмашылықларды анықлап алғаннан кейин
мугалим жазба әдебияттың тийкаргы үлкилерин менен танысты-
рады. Мугалим ең әбелн оқыўшыларға қарақалпақ жазба әдебия-
тының қайсы дәуірлерден басланғанын, қайсы әсирлерде

қандай шайырлардың болғандығын, және де қайсы дәуірлердегі жазба әдебиеті хақында гөп етсек, бұның тийкары айырмашылығын еске түсіріп зәрурлығы турады.

Бұл тарихый оқышылардың аянда өбденді болып қалыуы үшін мұғаллим XVIII әсирдегі Жиен жырғады. XIX әсирдегі Күнхжа Ибраһим улы, Әжинияз Қосымбай улы, Бердақ Ғарғабай улы, Өтеш Алшынбай улы, Ғұлмурат. Сарыбай XIX әсирлердің ақыры XX әсирдің басында Омар, Сыдық, Жанабай шайырлардың шығармаларынан ұзындылар оқып береді.

Солай етип, оқышыларға фольклордан жазба әдебиеттің тийкары айырмашылықтары үйреніледі. Бұл оқышылардың жаңа әдебиет тарихый курсыне кірисиңне еркин жол ашады.

XVIII әсирдегі қарақалпақ әдебиеті.

Мұғаллим XVIII әсирдің әдебиетін оқышыларға жетерлі түсіндіріп үшін ең алды менен сол дәуірге әдебиет характеристика беріп алады. Өйткені сол дәуірдің әдебиетінде сөйленетүгін тарихый дәуір, сиясат, жәмийеттік-социаллық жағдай, табиғат өзгешеліктері, мәдениет жағдайлар хәм т. б. лар күрети өтип дәуірлерінде түсінкилі болып үшін керек болады. Ол үшін мұғаллим XVIII әсир тууралы тарихыйлардың пикирлерін есапқа алады. Халықтың тийкары жасаған мәканалары Түркістан, Сыр дәр्याның төменгі бойлары, Жана дәр्या, Куған дәр्या жағалары екенлигін, бұл жерлердегі халықтың хожалық аухалары, олардың Қазақ хәм Бухара ханларынан ғәрезлі болып туруылары, қарақалпақлардың XVIII әсирдегі Россия қол астына өтиуге умытылуылары, жаугершіліктер, халықтың Хорезмге қарай көшіп себептері, усы дәуірдегі әдебиет, мәдениеттің характерлері түсіндіріледі. Бұнан кейін VIII класс оқышылары XVIII әсир үшін үлкен түсінкікке ие болады.

Жиен жырғау: VIII классың әдебиетінде Жиен жырғау творчествосына жетерлі саат берілген — 5 саат.

Оқышыларға Жиен жырғауды қарақалпақ жазба әдебиетінің биринші үкілі екенлигін, оның өмірі, творчествосы, ондағы тарихый шынық хақында мұғаллимнің монографиялық лекциясы болады. Жиен жырғаудың творчествосының тийкары өзгешеліктерін дәлділеу үшін мұғаллимнің өзі шайырдың творчествосынан жетерлі мысаллар оқып көрсетуі шарт.

VIII класс үшін программда берілген сааттан көп оқу керек. Бұндағы тийкары мақсет, оқышы жазба әдебиетті жаңа баспан атыр, ол жазба әдебиеттің қандай екенлигін толық айыра алатуын болсын. Екиншіден, Жиен жырғау творчествосының фольклордан айырмашылығын хәм оның фольклорға жақын екенлигін көрсету керек. Бұнан кейін Жиен жырғауды үйреніудің тийкары мақсеті неде екенлигін ашылады.

Жиен жырғау шығармаларының тили, көркемлік өзгешелігі мәселелері хақында класстағы лекция пайдалы. Жиен жырғау шығармаларын оқышыларға көбірек үйде оқуға, аялауға тапсырған жақсы болады.

Тарихый әдебиет курсыне кірисиң менен оның бир үкілінің өмірі хәм творчестволық қызметі менен танысып алғаннан соң оқышын өз халқының жазба әдебиетінің рамкасынан шығарып керек. Оқышын жазба әдебиеті бар халықлардың барлығында да қарақалпақ халқындағыдай жазба әдебиеттің үкілі болатуыналығына исендіріп керек. Ол туысқан халықтар әдебиеті хақында лекцияда түсіндіріледі.

Мысалы: туысқан халықтар әдебиеті тууралы ұлымға характеристика беріледі. Бұл бирақ, қарақалпақ әдебиеті менен дәуірлік жақтан шәртілес болып керек. Бұған социаллық тәсілден, бұнан кейін шығатуын әдебиеттағы бир-бирине уқсас мотивлер хәм әдебиет байланыстар мәселелері.

Бұған Шота Руставели, Әлишер Науایی, Мақтымқұлы, Абай хәм т. б. халықтар әдебиеті тууралы үкілілерінің творчестволарын өткі мүмкин. Усыған қосымша сырт ең әдебиеті классиктерінен үлгілер беріле болады. Бұған Шекспирдің творчествосын үйренсе болады. Бұл материалардан соң қарақалпақ әдебиетінің аумағы хәм жазба түрде кең жуымағы болып керек. Бұған 2-3 саат ажыратып шығаруы шарт.

IX КЛАСС

IX классқа оқышылар әдебиет тарихый күрети үйреніуін дағды етеді. Бирақ, бұл VIII классқа қарағанда бир қанша ауырып күрсе. Өйткені, мұғаллимнің лекциясында бир жылдық программа бойынша оқышы үш түрлі тарихый дәуір, үш түрлі тарихый шартат, оның әдебиеті хәм мәдениеті өзгешеліктері, характерлері белгілері, әдебиеттағы оның үш түрлі сөйленісін мәселелері, жазышылардың, тили, стилі, ұлымға мыллет мәдениеті тарихының өси жоллары менен танысады, үйренеді.

XIX әсир қарақалпақ әдебиеті, XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиеті, қарақалпақ совет әдебиеті тарихый курсы. Соның үшін мұғаллимнің алдында үлкен жауапкерлік тағылады.

Мұғаллимнің лекциясы арқалы IX класс дәслеп XIX әсир қарақалпақ әдебиетін үйренеді. Дәуірдің тарихый, социаллық, мәдени хәм әдебиет характеристикасы. Бұл тарихый дәуірде мұғаллимнің монографиялық лекциясы тийкарынан төмендегі үлгілерге тийкарылығы тиіс.

I. XIX әсирдің биринші ярымындағы қарақалпақларға Хийфа алауларынан жаулап алыуы үшін жасаған жауынгерлік хәм дипломатиялық атланыстары.

2. Қарақалпақтардың биротала Хорезм оазисіне қонысласып болуы.

3. Қарақалпақтардың административтік басқаруы система-сында болған өзгерістер.

4. Қарақалпақтардың жәмийеттік жағдайы.

5. Қарақалпақтардың Хорезм оазисіне келіп орналасқаннан кейінгі шайырлары.

6. Әдебиеттегі бұл жылдарғы тийкары мотивтер.

7. Бұл жылдардағы қарақалпақ әдебиетінің XVIII ғасырдегі әдебиетіне қарағанда тийкары өзгешеліктері.

Бұл схема XIX ғасыр дәуірінің тарихый, мәдени жағдайының оқышымалар үшін толық ашылуына алып келеді. Себебі, оқы-шын бір дәуір әдебиетінің екінші дәуір әдебиетінен тарихый жақтан да, саясий жақтан да, әдеби хәм мәдени жақтан да болған айырмашылықтарын біліп алулары керек. Бұнысыз олар әдеби тарихый курстың мақсетіне түсінбейді.

Күнхожа Ибраһым улы. (1799-1881 жыллар). Мұғаллиминің лекциясы тийкарынан Күнхожа Ибраһым улының творчествосын оқышымаларға дұрыс түсіндіріуге бағдарлануы тиіс.

Бұл үшін мұғаллим лекциясында Күнхожа Ибраһым улының Хорезмге қарақалпақтар көшпн келгеннен кейінгі бірінші шайыр әдебиетінің, оның творчествосында өз дәуірінің саясий-экономи-калық жағдайларының реал сәулеттенгенлігіне көбірек бағдар беріу керек.

Оның заман шынлығын көрсететуге шығармаларының орай-ында туратуғын «Жайлауым», «Умытпаспан», «Ел менен», «Шо-паналар», «Орақшылар», «Түйе екенсең», «Күн қайда» шығармала-рын мұғаллим лекциясынан тысқары класта оқыу керек. Және де қосымшалардың идеялық мәнісіне, бағдарына түсініу үшін оқы-шымаларға ұшындылар ядлату керек.

Күнхожа Ибраһым улының творчествосындағы, ел, халық, әділдік қаққындағы тийкары мотивлерден болып есепаланған «Ел менен», «Неге керек» деген шығармаларына кең анализ жа-сау керек. Сонда шайырдың творчествосының тийкары характери-не оқышымалар толық түсінеді.

Оқышымаларға Күнхожа творчествосы бойынша білім беру-ден тысқары, шайыр шығармаларының эстетикалық тәрәпіне, оны оқышымалар тәсірлендіріуші күшіне көбірек кеуіл аудару керек. Ең ақырында мұғаллиминің аузына хәм жазба жууынағы болған жоқ.

Әжнания Қосымбай улы (1824-1878 жыллар). Қарақалпақ әде-биетінің мұғаллиминің Әжнания творчествосы бойынша лек-циясын дүзіу керек. Әжнания Қосымбай улы революцияға шекемі қарақалпақ әдебиеті тарихында, XIX ғасырдегі ұлм шайырлар-дың биі болды. Ол өзінің творчествосы менен қарақалпақ клас-сик әдебиетіне үлкен үлес қосты. Прогрессивтік идеялар менен XIX ғасырдегі демократиялық тенденциядағы әдебиетті байытты. Әжнания шайыр өзінің творчестволық өмірінде қарақалпақ

әдебиетінің рубан, мұхамме, дәззел хәм т.б. ұсаған түр хәм жанр жақтарынан байытты. Ол көп тиллерде билді. Сол тиллерде қо-сықлар дәретті. XVIII ғасыр түркмен әдебиетінің классигі Мақ-тұмқулының шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Бұл оның өз дәуірінің үлкен шайыры екенлігінің гууасы екенлігін түсіндіріу керек.

Оқытұшы ең әфели бундай шайырдың өмірбаяны менен оқы-шымалар таныстырғаннан соң оның лирикаларын анализлеуге өтеді. Мұғаллим IX класта оқышымаларға Әжнания творчествосы арқалы көрінетуге социаллық теңсізлікті көрсетеді. «Айырыл-са», «Керек» қосымшаларына анализ жасайды. Шайырдың бұл шы-ғармаларын анализлеу арқалы мұғаллим оқышымаларға оның бас-қа шайырлардан айырмашылығын көрсетеді.

Мұғаллим Әжнания шайыр шығармаларының тийкары мотив-лерінен биі гуманизм, патриотизм идеяларын жырлаудан ибарат екенлігін ашады. «Елдерім барды», «Айырылса», «Жақсы» қосымшаларына анализ жасайды.

Мұғаллим оқышымаларға шайырдың «Бозатлұ» поэмасы қа-ққында лекция жасайды. Онда мұғаллим шығарманың пүтінлігін сақдап отырып, бұл қаққындағы тарихый жақынмы көбірек түсіндіреді. Оның неге поэма екенлігін, ондағы шайырдың об-раз орнына жүрітетуге тийкары идеялы менен таныстырады. Ең ақырында Әжнания шығармаларының қосық қурылысы, тили қаққында түсінік беріу керек.

Әдебиет теориясынан мағлұматлар. IX класта арналған про-граммала әдебиет теориясынан берилетуге мағлұматқа екі жақт берілген. Бунда тийкарынан Күнхожа, әсіресе, Әжнания лирикаларын өтіп болғаннан кейін лирика хәм оның түрлерін би-ліуге үлкен жәрдем өтеді.

Екіншіден, Күнхожа, Әжнания, лирикаларының тийкары өз-гешеліктеріне оқышымалар түсініп барады. лирикалық қақдарма қаққында түсінік алады.

Бердақ Ғарғабай улы (1827-1900 жыллар). IX класта Бердақ шайырдың өмірі хәм әдеби хызметін үйреніу қарақалпақ әде-биеті тарихының ең әҳмийетті мәселелерінен болып есепла-нады.

Соның үшін оқытұшы шайырдың өмірі хәм творчествосы бойынша лекция оқыды. Бунда қарақалпақ әдебиетінің мұғал-лиминің тәрәпінен VI кластағы Бердақ шайыр қаққындағы айтыл-ған гүлдер оқышымалардың адына түсіріледі. Ондағы шайырдың айырм шығармалары тууралы берілген білімні тәрәстестириле-ді және де тәрәстестириледі.

IX класта Бердақ шайырдың творчествосы тийкарынан клас-сик әдебиет тарихын үйреніу принципінде қурылады. Соның үшін шайырдың демократ, халықтық, прогрессив көз-қарамы хәм оның әҳмийетін үйреніу баслы принципті ийелейді.

Бердақ шайыр қаққында лекция оқышымаларды әдеби творче-стволық хызметке хәреслендіретуге бағдарда қурылуы тиіс.

Мысалы, оның балалық жылдары, халық ауыз өкі творчествосына қызығуы, халық сазына қунармалығы мәселелері хақындағы мугаллимиң лекциясы оқушыларды Бардақты оқуға ийтермедітүгін тосарилық енгізеді.

Бердақ шайырдың өмири хэм творчествосы хақында оқыған лекцияда шайыр хақындағы халықтың пикири, илимпазлардың пикирлеринен цитаталар келтиргенде де дурус болады.

Мугаллимиң класста оқышылардың Бердақ шайырды оқуға болған активизациян өспіріу үшін V класстағы өтілеген оның қосықларынан бир-еки оқышыға көркем оқуы ұсылында оқытқан жөн. Бунық оқышыны Бердақ шайыр творчествосына қызықтырудан тысқары тәрбиялық әхмийети бар.

Бердақ шайырдың творчествосын үйреніу оның лирикалық шығармаларын үйреніуден басланады. Лекция Бердақ шайырдың айырым лирикаларын үйреніуге емес, ұлымы шайырдың лирикасының өзгешелигін үйреніуге қаратылымы керек. Мугаллимиң Бердақ шайырдың лирикалық шығармаларын өткен ұақытларда ондағы шайырдың өз заманындағы социаллық текисилікті кең суыртпегенін, халықтың ауыр турмысы, үстем класс фюкилерин өшкарлауға ұсаған ондаң лирикаларының тийкаргы характерин кен ашудың, оқышылар үшін Бердақ шайыр творчествосы бойынша билим алыудан тысқары тәрбиялық әхмийети де зор.

IX класста Бердақ шайырдың хэмме лирикаларын өтіп болуы мүмкин емес. Соның үшін оның творчествосының ишиндегі ен сайланды «Өмири», «Халық үшін», «Жақсырақ», «Салық», «Бийім», «Болған емес», «Заманда», ҳаял-қызылар туұралы шығармалары хэм т. б. ұсыған ұсаған қосықларына кең тоқтаса болады.

Бердақ шайырдың тарихий темадағы дастанлық шығармалары класста монографиялық лекция методы менен өтіледі. Бунда мугаллимиң оның дастанларының көбисиниң бизге толық келип жетпегенлигін хақында мағлұмат береді, тарихий дереклерге көбирек тоқтап өтеді.

Мугаллим шайырдың тарихий дастанлық шығармаларынан «Шежире», «Хорезм», «Айдос бий», «Ернзар бий», «Амангедди» дастанларын өз алдына лекция етип өтіуи керек. Олар неге тарихий шығармалар деп аталады? Соның үшін оларды өткенде шығармалардың илимий тәрбиялық моментлерине кеуіл аударуы әуредигін турады.

Бердақ шайырдың дастанлық шығармаларының ишинде оның «Ақмақ патша» дастанына айырықша тоқтау керек. Мугаллим бул шығарма туұралы монографиялық лекция жасау керек.

Бердақ шайырдың фольклорға, өз замандаласларына қатнасы хақында гүл етип, Бердақтың шайыршылық хэм бақсылығы жөнинде оқышыларды таныстыру керек. Шайырдың шығармаларының тили, қосық қурылысы мәселелеринде кең тоқтау керек.

Әдебиет теориясынан мағлұматлар. IX класста революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының тийкаргы классиклерин өтсеп болғаннан кейин әдебий методлар хақында өтіуге болады. Мыса-

лы: XIX әсир қарақалпақ әдебияты үшін реализм методын өтіуге болады. Реализм менен бирге романтизм методның характерли өзгешеликлері хақында да гүл етиу керек.

Өтеш Алшынбай улы (1828-1902-жылдар).

Қарақалпақ әдебиятының мугаллими IX класста лекциялық жол менен Өтеш Алшынбай улының өмири хэм творчествосы хақында оқышыларға мағлұмат береді. Оның творчествосының характерли хақында гүрнилесіу методы ұсылын қолланса болады. Буннан соң «Көрдин», «Дарқар» қосықларын анализлеу керек. Өтеш шайырдың сатиралары «Шерменде», «Нуратдин», «Ян-Алым» хэм оның характерлері, өз заманаласы Бердақ шайыр сатиралары менен үйлеслиги мәселелері туұралы өтіледі.

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты
IX класста қарақалпақ әдебиятының мугаллими лекция методы менен оқышыларды XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақлардағы тарихий сипайи жәйиетлик хэм мәдени жағдайлар менен таныстырады. Бул тарихий жаңа шарап албетте, XIX әсирдегі тарихий шараптан өзгеше екенлигін оқышылар үшін анық болуы тиис. Не себептен бул дәуірдің әдебиятын өз алдына XIX әсирдің ақырындағы XX әсирдің басындағы әдебиет деп атаған? Ол үшін мугаллим лекциясында дәуірдің төмендегідей характерли белгилерин көрсетуи керек.

Мысалы, қарақалпақлардың 1873-жылдан баслап Россия қаруына өтип, территориялық-административлик басқаруы системаларында үлкен өзгеріс болғалығы, оған байланысты басқаруы системаларының атамаларында болған өзгерістер, олардың халықтың тилинде, әдебиятында сәулелениуі. Бул дәуірдің әдебиятының XIX әсирдегі әдебиетқа қарағанда бираз реалисттик характерлиң басымлығы бул жыллардағы жәйиетлик өмирдің активлесуі. Соған ылайық өз дәуірінің әдебияты искусствосының рибаяланыуларын ашыу керек.

Бул тарихий дәуір төмендегіше үйренілуі мүмкин:

1. Гүлмурат шайырдың творчествосы,
2. Сырбай шайырдың творчествосы,
3. Сидық шайырдың творчествосы,
4. Аяқкул шайырдың творчествосы,
5. Құлмурат шайырдың творчествосы,
6. Жанабай шайырдың творчествосы,
7. Омар шайырдың творчествосы.

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятында дәуірдің характерли белгилері бираз сөз болған шайырлардан Омар Сүтгиримбет улын көрсетуи мүмкин. Қарақалпақ әдебиятының мугаллими Омар шайырдың творчествосын монографиялық-лекциялық жол менен өтеді. Ондағы өзін жасаған дәуірдегі социаллық текисилік хэм оның ақыбетлері түсиндириледі. Ол үшін мугаллим «Не пайда», «Елим», «Көрдин», қосықларына анализ жасайды. Текстин керек деп тапқан бөлімлерин оқып көр-

сетеди. Оқышымдардың өзлеріне де оқытуға мүмкін. Бұнан кейін мұғалім лекциясында оптимистік, гүрсеңдік мотивдерге тоқтайды. «Берермен», «Бар екен» қосықтарына анализ жасайды. Онан кейін хал-қыздар даққында көз-қарасына, шайыр шығармаларының тіліне, көркемдік өзгешеліктеріне де анализ жасайды.

Совет әдебиеті

Совет әдебиетінің характерлі белгілері

Программада IX класста оқығұ жылының екінші ярмында совет әдебиетін өтіу ұсынылған. Онда мұғалім класе оқышымдарын совет әдебиетінің характерлі белгілері менен совет әдебиетінің тийкарып салыушы М. Горькийдің творчествосы менен танысып болған соң қарақалпақ совет әдебиетінің тууылу жыларын өтіу ұсынылған.

Совет әдебиетінің өзіне тән характерлі белгілерін түсінгеннен кейін программада М. Горький совет әдебиетінің тийкарын салыушы сыпатында өтіледі. Ал, қарақалпақ совет жазыушылары дәуірге байланыстырылып алып барылады. Жәнеде ондағы дәуір бир портрет монографиялық тема сыпатында үйретіледі.

Бұл дәуір әдебиеті өткен әсірлердегі әдебиетларға қарағанда бир қанша, бізге жақын, және де өзіне тән өзгешеліктер ие әдебиет. Соның ұшыы оның ілтимий тәрепін менен бирге тәрбиялық характеріне де айырықша кеуіа аударуудың өзі қарақалпақ әдебиеті мұғалімнің басты ұазыйпасы болып есепланиады.

Хәзіргі уақытларда әдебиетті оқытуғы методикасында мектептерде совет әдебиетін үйреніуде оқышымдарға билим хәм тәрбия беріу проблемасы қалай алып барылады деген мәселе басты орынды ийелейди. Бұл мектеп өмірінде ең әҳмийетлі ұазыйпалардан бири болып есепланиады.

Әсіресе, әдебиетті оқытуғы арқалы тәрбия беріу мәселесін қандай деген сорау туады. Қарақалпақ совет әдебиеті, ұлымға көп мылдетли, формасы бойынша мылдетли, мазмұны бойынша социалистлик болған советлик әдебиеттің ажыраылмас бир бөлегі. Сол себепли ұлымға совет әдебиетінің ұазыйпасы қарақалпақ совет әдебиетінің да ұазыйпасы болып есепланиады. Ол өмірди дұрыс түсініуде, совет адамдарын тәрбиялауды тийкаргы роль ойнайды.

Қарақалпақ совет әдебиеті тарихында хронологиялық тәртіпте хәр бир жазыушының творчествосы тарихый шаяят менен байланыстырылып оның шеберлігі, шығармаларындағы форма менен мазмұнының бирлігі, оның өзіне тән болған стилі үйренилип барылады. Бұның барлығы социалистлик реализм әдебиетінің тийкаргы принципдеріне үйреніледі. Сонда көркем әдебиеттің жәмийетлик ролі, оның жасларды коммунистлик мораль тийкарында тәрбиялауы мұғалімнің мұдамы дыққат орайында турығы лазым.

Әдебиеттағы бұндай ұазыйпа тек совет әдебиетіне ғана тән,

Өйткені, бұл өзінің дәслепки тууылуы дәуірлерінен баслап халық өмірі менен органикалық байланыста өсті және де халық өмірін сауделендірди.

Қарақалпақ Совет әдебиеті жас аўладларды коммунистлик рухта тәрбиялауды, мийнетті сүйегі, социалистлик гуманизм, интернационализм рухында тәрбиялауды тийкаргы құрал екенлігіне ғұман жоқ. Бұндай тәрбия әлбетте қарақалпақ совет әдебиеті жазыушыларының шығармаларын оқығұ, үйреніу, ол арқалы жәмийетлик өмірге актив араласуы арқалы тууылады.

Совет әдебиетін оқытуудың өзіне тән өзгешеліктері барма? деген саўал тууылады. Әлбетте бар. Совет әдебиетін оқытауда мұғалім тийкарынан еки мәселеге көзде тутады. Бұл — совет әдебиетінен берилетуғын обзорлық лекция хәм ол арқалы хәр бир шығарманы анализлеудің мақсетлері, әдебиеттің дәуірлерге бөлинуі, шығармалардың ізбе-ізлігін көрсетуі.

М. Горький, IX класста М. Горькийдің өмірін хәм творчествосы тийкарынан оның «Изергиль кемпір» гүррия, «Ана» романы, «В. И. Ленин» очеркин оқытуғы арқалы үйреніу ұсынылған. Сабақта М. Горький совет әдебиетін шөкемелестіріуші, социалистлик реализмнің тийкарын салыушылардың бири екенлігі, оның әдеби хызметін үйреніледі.

М. Горький даққында мұғалім лекция жасаўдан бурын оқышымдар менен кирису ретинде гүррин өткеріуі керек. Мұғалім М. Горькийдің өмірі, революциялық хызметі жөнінде оқытуғын лекциясын қандай планда аппаратұғынлығы туўралы оқышымдарға жаздырас болады.

1. XIX әсірдің ақыры XX әсірдің басындағы Россиядағы жәмийетлик өмір, революциялық хәрәкеттің рауажлануы, М. Горькийли балалығы, мийнетке үйреніуі, китапқа қызығуы, Россия бойдап сияхаты, революциялық жаслар менен ушырасуы,

2. М. Горькийге Л. Толстой, В. Короленко, А. Чехов творчестволарының тәсірі.

3. М. Горькийдің пролетар әдебиетін А. Серафимович, Д. Бедныйлар менен бирге жаратқандығы.

4. XX әсірдің басларында буржуазия әдебиетіндегі реакцион нийерлерге қарсы гүрселері даққында.

Булардан басқа оқытушы өз лекциясында оқышымдарға М. Горькийдің творчестволық жолын үш дәуірге бөлип өтіуді көрсетуі керек.

IX класстың программасында М. Горькийдің «Изергиль кемпір» шығармасын биришін үйреніу ұсынылған. Бұны еки түрлі жол менен үйреніу мүмкін. Жазыушының бұл шығармасын көз өзістіріу керек. Өйткені, ол М. Горькийдің дәслепки творчествосын терең үйреніуге себепші болады. Бұл туўралы оқытуғын өзі монографиялық лекция жасауы да мүмкін. Болмаса, бир неше саўалдарға билим, үйде оқытып, класста оқышымдар менен гүррин өткеріп жұмыластыраса да болады.

«Ана» романы. IX класста М. Горькийдің «Ана» романы мо-

нографиялық лекция, обзорлық лекция сыпатында өтіледі. Оқы- шылардың өзі лекциядан бұрын роман менен жақсы танысқан болуы керек.

Сөйресе, оқышылар романның бірінші бөлімі менен жақсы таныс болуы тиіс. Себебі, онда рабочилар слободасы, ра- бочийлардың ауқалының реал картинасын берген. Оның үстіне романда қатнасысушы қахарманлар сол башта сөз етіледі.

Мұғаллим бір сабақта роман менен оқышыларды танысты- рып болуы керек. Бірақ, бұнан оқышылар «Ана» романының барлық идеялық хәм көркемдік моменттерін өзлестіре ал- майды. Соның үшін оны бір неше сағаларға бөліп, оған ке- лесі сабақтарда жууап алыу, түрніслесу жоллары менен өзлесті- реді. Романның керек деп тапқан моменттерін класта көр- кем оқыу ысылы менен оқыту керек.

Романды оқышылар өзлестіргеннен кейін оның жаңа тип- теги шығарма екенлігін, жазылуының Россиядағы тарихый ұа- қыяларды шебер сүрөттегіне тоқтау керек.

«В. И. Ленин» очеркі. Оқытушы М. Горькийдің «В. И. Ле- нин» очеркіні өтер ғақытта, оның автобиографиялық мийнеттері хәққында обзорлық лекция жасайды. Соның кейін оқытушы М. Горькийдің «В. И. Ленин» очеркіне айрықша итибар беріп сабақты монографиялық лекция сыпатында алып барады.

Мұғаллим лекциясында М. Горькийдің В. И. Ленин менен хәр қыйы жылларда ушырасқанлығын, ұлы көсемнен алын та- сирлерін, оны жыйнап 1924-жылы бастырып шығарғанлығын, жәнеле 30-жылларда бұның үстінде хұнт пенен ислеп «В. И. Ленин» атлы очерк жаратқанлығын оқышыларға тосырып етип түсіндіріу керек.

Оқышы М. Горькийдің «В. И. Ленин» очеркіне жақсы тү- сінген болуы керек. Ол үшін қарақалпақ әдебиятының мұғал- лимі М. Горькийдің «В. И. Ленин» очеркінің толық мазмұнын өз ишине алатуын бір неше сағалар дүзін, оған оқышылар- дың үйде жууап таярлап келиуін шөктемлестіріулері керек.

Қарақалпақ совет әдебиятының тууылыу жыллары

Оқышы қарақалпақ совет әдебиятының пайда болуы жыл- ларын біліу үшін қарақалпақ әдебиятының мұғаллимин бір са- бақта 1916-17-жыллардағы Қарақалпақстандағы тарихый жағ- дай менен оқышылардың лекцияның метод пенен таныстыруы керек. Қарақалпақстанда совет хұкіметинин орнауы, оны бек- кемдеу үшін болған гүреслер, социалисттик мәдениеттің басла- ныуы, оны қоллаушы факторлар. Жаңа типтеги мектептердің ашылуы. Баспа сөздің пайда болуы тарихый мұғаллим лек- циясында толық ашлады.

Қарақалпақ әдебиятының мұғаллим оқышыларға әдебиет тарихының жаңа дәуірі — қарақалпақ совет әдебияты тарихы- ның басланғанлығын, бұл обзорлық лекциясында ескертін

керек. Тағы да Қарақалпақ совет әдебиет тарихының баслануы дәуірлері оқышыларға әбден түсінкилі болуы үшін оны бір неше конкрет ғақыяларға бөліп сорау дүзіу керек. Оған жууап таярлау үшін оқышыларға үйге тапсырмаға беріп, ер- теңгі сабақта сораулар бойынша анализ жасау пайдалы бо- лады.

Мұғаллим шама менен төмендегідей сораулар дүзе болады.

1. 1916-17-жыллардағы Қарақалпақстандағы тарихый жағ- дай қандай еді?
2. Қарақалпақстанда Совет хұкіметі қашан орнады, оны беккемдеу үшін қандай гүреслерді биесилер?
3. Дәслепки жаңа мектептердің қандай түрлері болды?
4. Социалисттик әдебиет, мәдениеттің пайда болуы дерек- лері қандай?
5. Класслық гүрес дәуірлеріндегі жаңа әдебиеттің роли қандай болды?

Мұғаллим бұны анықлап алғаннан кейін әдебиеттің кем-кем өсиу хәм оны қоллаушы жағдайлар хәққында тоқтау керек. Мысалы: РКП (б) ыңд 1925-жыл 18-июндағы «Партияның көр- кем әдебиет тарауындағы сиясаты жөннде» резолюциясы. Қара- қалпақстандағы бірінші творчестволық шөклемкин дүзілуін. Бұл жыллардағы әдебиеттің баслы тематикасы. Дәслепки Қара- қалпақ совет әдебиетін дәретінуші С. Мәжитов, А. Мұсаев, А. Дабилон, Х. Ахметов, А. Матьякубов, Ж. Аймурзаев, Қ. Әуезов, О. Әтеповлардың хызметтері, усы жыллардағы дәслепки шы- ғармалар хәққында мұғаллимнің обзорлық лекциясы.

Қ. Әуезов (1897—1938-жыллар). Мұғаллим IX класта Қасым Әуезовтың творчестволық жолы хәққында қысқаша түсін- ир берді. Бұнда ол жазылуының жас қарақалпақ әдебияты- ның қалыптесуіне хәм рауыжланыуына қосқан үлесіне көбірек тоқтады. 1924-36-жылдар аралығындағы жазған «Тилек жолы- на» пьесасы «Ульянов-Ленин», «Мийнет», «Бәхр келді», шы- ғармаларын түсіндіріп оқияды.

X КЛАСС

X класта қарақалпақ совет әдебиетін үйреніу дәуірі етіл- ген. Совет дәуіріндегі әдеби тарихый күрстин мақсәти хәм мазмұны оның тәрбиялық қасиеті хәққында бұрын түсінді- рілгендіктен енді мұғаллимге бір қанша аңсатқа түседі.

Бірақ, қарақалпақ әдебияты мұғаллимнің алдында совет әдебиятының рауажланыу тарихына байланысты төмендегі- нін жүда әҳмиетли илимий хәм тәрбиялық характерге ийе болған мәселелер турады. Мұғаллим хәр бір дәуірдің әдебиятын өт- кенде партиямыз бенен хұкіметимиздің әдебиет хәм искусство түрлері қаралары әдебиеттің рауажланыуында үлкен роль ойынағанын түсіндіріу зәрүр.

Совет әдебияты бойынша хәр бір тарихый дәуірдің өткенде

мугаллим оның тийкаргы характерли өзгешеликтери, бул дәуирдеги әдебияттын баслы ғазыйласы, усы тарийхый дәуирдеги пайда болған шығармалардың тематикасы, сөз еткен проблемалары, және де образлар ҳаққында мағлумат береди. Шығармалардың тили, көркемдеги теориялық мазмуны анализ жасалады.

Мугаллим бир дәуирден еккинши дәуирге өткенде совет әдебиятының раўажлануы өзгешелигин, оның перспективасы әдебиет екенлигин, идеялық көркемлик қүдиретин оқыўшыларға түсиндирип барады.

Оқытушы совет әдебиятын оқытканда бир тарийхый дәуирден еккинши дәуирге өткенде совет мәмлекетинин қүдиретиялиги артып сайын совет әдебиятының да дүнья жүзлик ҳәмиятинин артып баратуғынлығын, торбиялық характеринин асыл баратуғынлығын түсиндиреди. Усы совет әдебиятын составында, оның ажыраылмас бир семьясында қарақалпақ әдебиятының жасайтуғынлығы оның өз шығармалары менен пүткил соғалық көп милетли совет әдебиятына өз үлесин қосатуғынлығы, солай етип, дүнья жүзлик әдеби, мәдени гәзиринин байытуда қарақалпақ совет әдебиятының да белгилі үлесин барлығын түсиндириү керек.

Әдебий портретлер толық өтилип шөрт.

Аяпберген Муўсаев (1868-1936-жыллар) қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшылардың бири. Оқытушы А. Муўсаевтың қарақалпақ совет әдебиятын жырау өзгешеликтери менен таныстырады. Буннан оқышы ҳәр бир миллий әдебияттын совет әдебиятын баслауда өзине тән өзгешеликтери барлығын түсинеди. Лекцияны төмендеги план бойынша етиү мүмкин.

Шайырдың әдебий творчестволық жолы. Оның революцияға шекемги творчествосы. Оған фольклор ҳәм классик әдебияттың тәсири, оның әдебиет ҳәм фольклордың дәстүрлерин дауам етиўш болып қалыуы, Аяпберген творчествосында жом ҳәм сатира.

Аяпберген Муўсаевтың өмирбаянын түсиндирген уақытларда оның өмирлик фактлерин ғана түсиндирип қоймастан, оны шайырдың творчестволық жолы менен байланыстырып алып барыү керек. А. Муўсаевтың көп қосықларын оқыўшылар яддан биледи, себеби IV—VII классларда да үйренген. Соның ушын текст бойынша үйренуіге қарағанда қосықларын әдебий тарийхый курс планында оқытып, шайырдың шығарманы дәретиңдеги шеберлигин түсиниўге жәрдем ететуғын методларды тиян алған дурыс.

Аяпберген творчествосын ең әфели дәуирлик жақтан айырып алып, соң тематикалық раўажлануына қарай бөлиү керек. Мысалы, оның революцияға шекемги қосықларынан «Суўшы бала», «Таймасбек», «Қайда» қосықларына анализ жасау керек.

Ал, революциядан соңғы қосықларынан: «Бола баслады», «Ленин», «Биринши май», «Береғөрмен», «Қазақбай», «Оразбай», «Мойнақ» қосықларын анализлеү керек.

Аяпберген Муўсаевтың усы еки дәуирдеги қосықларының өз

творчествосындағы орны, оның менен бирге қарақалпақ совет әдебиятында тутқан орнын белгилеү керек. Оннан кейин барып шығармалардың тилине, көркемлик өзгешеликтерине анализ жасау керек болады.

Сейфуллағабит Мәжитов (1865-1938-жыллар). Сейфуллағабит Мәжитов қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшылардың бири. Ол талантлы шайыр, прозаник, драматург, педагог, журналист ҳәм дилмаш болған адам.

Қарақалпақ әдебиятының мугаллими кирис лекциясында Сейфуллағабит Мәжитовтың творчествосының өзине тән өзгешелигин ашыү керек.

1. Өмири ҳәм творчествосы.

2. Революцияға шекемги творчествосынан «Гүзде шаруа», «Жалқау дийхан», «Иният болысқа», «Не жамап», «Бәхәр», «Қыс» шығармаларын анализлеү керек. Бунда оның өзине тән шайыршылық стили, буны жаратыуда авторға болған, рус татар қонылас жазба әдебиет үәкиллеринин тәсири ҳәм шеберлик мәселелерин ашыү керек.

Мугаллим оның айырым қосықларын үйде ядлатыуға берив, ал келесі сабақта оқыўшылар менен ядаған шығармалар үстинде гүррнч өткериү керек. Бул шайыр қосықларының өзине тән өзгешеликтерин түсиниўге мүмкиншилик береди.

С. Мәжитовтың революциядан кейинги шығармаларына «Еркинлик таны», «Ильиник уам», «25-октябрь», «Шырайлы заман» т. б. балаларға арналған қосықларын анализ етиү мүмкин.

С. Мәжитовтың драмалық шығармаларына айрықша тоқтау керек. Оның 20-жыллардың еккинши ярмында дәретен «Ерназар алакөз» «Сабақ», «Жигит болдык», «Соңғы селтен» пьесаларына анализ жасау, драмалық шығарма жазыу дереклерин ашыү керек. Усы драмалардың ишинде «Ерназар алакөз» атлы тарийхый шығарманың анализине оқыўшылардың дыққатын көбирек аударыү керек.

С. Мәжитовтың «Ерназар алакөз» пьесасы қарақалпақ совет әдебиятында драмалық шығарма жазыуында дәслепки алымлар екенн, Төртқұл, Қоңырат, Шоманай қалаларында қойылыуы, тамашагөйлер тәренинен жақсы қарсы алыныуы, жас совет әдебиятының дәслепки тематикаларының халық тәренинен қууатын оқыўшыларға лекциялық метод пенен түсиндирилиү керек.

Автордың «Багдауыл» пьесасы. Драмалық шығарма дәретиңде жазыўшылық шеберлигиниң жетисип барыуы. Драманы уақытқа, тарийхый шартатқа малайқастыру шеберлиги. Мысалы, Қарақалпақстанда композитор кадрлар жетиспейтуғын болғанлықтан автордың пьеслада халық музыкасынан пайдаланыуы шеберлиги. Бул драмалық шығармаларды әдебиетқа кек енгизиүге себепши жағдайлардан бири екенлиги.

Пьеслада унамлы, унамсыз қаҳармандардың образларын ашыү

арқалы оқыушыларда эстетикалық, әдеби-инкрималық сезімдерді бекемдеу мәселелерін көзде тұтып керек.

Аббас Дабылов, (1898 — 1970-жылдар) Аббас халық шайыры. Жәмийеттік өмірдің қиыншылықтарын көп көрген, жас ұрпақтарынан фольклорды, классикалық әдебиетті пұхталап үйренген, қысқахан адам. Соның үшін мұғаллим оқыушыларға кіріспей лекциясында халық шайырына тән болған тийкаргы белгілерді беріуге ұмтылуы керек. Әсіресе, оқыушы Аббас шайырдың өмірін және де творчестволық жолын өткенде совет әдебиетінің пайда болуындағы халық шайырларының орны жөнінде айтқаны жоқ. Өйткені, совет әдебиеті бірінші тәуелсіз мұданы халықтық мәдениетті тийкаргы тірек етіп доспен ұяқтардан баслап халық массасының құталауына ерісті, революцияға шектемі демократиялық, прогрессивтік, традицияларды дағам еттірді.

Жас совет әдебиеті ұқалкерінің бири халық шайырлары болды. Соның үшін совет әдебиеті 20-жылдардың ақыры, 30-жылдардың басынан баслап елдегі халық таланттарын бир творчестволық шөлкемге бириктирү мәселесін қолға алды. Қарақалпақ совет әдебиеті доспен күнелінен баслап прогрессивтік хәм тәрбиялаушылық қасиетке ийе әдебиет екенлигин дәлліледі. Усы өзгешеліклер оқыушыларға обзорлық лекция характеринде берілген дүрме болады. Буннан кейін А. Дабыловтың доспен шығармалары «Жолдаслар», «Артель болып ұйымласын», «Ударниклер» хәм т. б. шығармалары жөнінде анализ жасау керек. Лекцияда мұғаллим Аббас шайыр творчествосындағы фольклорлық мотивти күшлі екенлигин дәллілеу керек.

Оқытушы Аббас шайырдың 1939-жылы Қарақалпақстан жазушылар Союзы тәрәпине Төрткүлге шақыртып алынғуы. СССР Жазушылар Союзына ағза болуы, Өзбекстан ССР Жазушылар Союзының екінші съездине Қарақалпақстан жазушылар союзиниң атынан қатнасуы, оның Ташкент, Москва қалаларына болған творчестволық сапары усаған шайыр өміріндегі жүз берген жана тарихий аталты лекциялық метод пенен сөйлеп беріу керек. Аббас шайырдың «Манзолей», «Көріп келдим» қосықларының анализ бериледи. Қосықтың халыққа кеңінен белгилі екенлигин, көркемлігин, бул жылдардағы Аббасдың шайырлық дауының таралуына себепші жағдайлар ҳақында мұғаллим оқыушыларға кеңірек түсіндириу керек. Бунның әҳмиетли еки тәрәп бар.

1. Оқыушы шайыр творчествосынның ілҳәмландыруышы дереклерин биледи. 2. Оның творчествосына қызғынушылықты арттырады.

Мұғаллим буннан кейін халық шайыры творчествосынның Уллы Ұатандарлық урысы дәуіріне тоқтайды. Онда шайырдың «Женген жақсы», «Намәрт жигит неге дәрәк», «Фронттан қарасым», «Батырларға тийген жоқпа зиянын», «Шәүіл», «Оразғұл» шығармаларын таллайды. Бул дәуірдегі шайырдың творчествосын-

дағы патриотизм идеясы, күшлі лиризм, эстетикалық сулулық мәселелерін көрсету керек. Шайырдың магнит пенкасына жазылған дауыстарын оқыушыларға еситириу керек.

Уллы Ұатандарлық урыстан кейінги творчествосы.

Шайыр лирикаларында Ұатанымыздың құдіретін, еліміздің байлығы, жана табыс, жана өзгерістердің жыланыуы, табиғат көріністерін сұретлеудің шеберлік проблемаларын обзорлық лекциялық усм менен ашыу керек.

Эпикалық шығармалары: «Бауырмандар», «Сөйлесе тарихы бетлері» поэмалары. «Бахадыр» достаны хәм оның қарақалпақ әдебиетинде тұтқан орны, достаның идеялық мазмұны, бас қармандарына характеристика, көркемдік сулулығы, тил мәселелеріне анализ жасау керек, Оқыушыларға фольклорлық, классикалық әдебиеттағы дөреген достандық шығармалардан өзгеше екенлигин, бирақ, ол достандардың традициялары менен дөрегеннің жаңлы мысаллар менен дәллілеу керек.

Достанды оның баллары бойынша класта оқыуды шөлкестіриу, гүррін өткіриу керек. Достан тұраулы оқыушылардың күш менен докладлар шөлкестіриуге де болады. Онан кейін барып гүррінлесіу жоллары менен автордың тийкаргы пикирлерін түсінуге болады.

Садық Нурымбетов (1900 — 1971-жылдар). Садық та халық шайыры. Ол көп санлы лирикалық, лирозникалық шығармалардың авторы. Оның шайырлығының баслануындағы прогрессивтік характер берген мектебі фольклор хәм классикалық әдебиет, Усы өзгешеліктерді мұғаллим доспен кірісіу лекциясы усулы менен оқыушыларға түсіндириу керек.

Садық шайырдың Аяпберген хәм Сидық шайырлар менен жақын қатнаста болуы, оның доспені қысқасханлық қасиеті. Ең доспені бірінші есінде қалған «Дәуітқол» «Тиллахан» шығармалары оқыушыларға кең түсіндирилү керек.

С. Нурымбетовтың шайыршылық атағының елге кең таралуына себепші болған жағдайларды ашыу керек. Мысалы шайырдың елдегі халықтық магнті жан-тән менен қорғауы, халыққа қарсы хәділселерге қарсы гүрес мотивинің конкреттескенлиги, «Аяпберген шайыр менен айтысы» оқыушыларға жеткерилин тиіс. Бул шайыр творчествосына оқыушылар тәрәпинен хәсіленішшилік туұдырады.

30-жылдарда шайыр творчествосынның жана басқышқа көтерілуі, СССР Жазушылар союзына ағза болуы, Қарақалпақстан жазушылар союзиниң II съездине, Өзбекстан жазушылар союзиниң II съездине делегат болып қатнасуы, Ташкент, Москва қалаларына жасаған шайырдың творчестволық командироналары лекция методы менен оқыушыларға түсіндирилү керек. Бул жылдардағы оның творчестволық сапарынан дөреген «Қызыл Москва», «Бизің Ұтан» қосықларының идеялық мазмұны анализ ісленеди.

Мұғаллим өзинің лекциясында 30 жылдардағы шайыр твор-

чествосының активлесіуі себептерін оның «Порхандар», «Жаңақай хайыр»: «Ат сәулесіндегі алдаушыларға қарсы» хэм т. б. шығармаларының анализі арқалы дәллілеу. 30-жылдардағы совет әдебиетін рауажландыруға үлес қосқан шайырдағы беккем коммунисттик көзқарас, принципналь позицияны оқыушыларға жақсы түсіндириу керек.

Ғатандарлық урысқа шекемги Садық шайырдың творчествосын еки басқышқа өткен жақсы. Биринши басқышы 1917-жылдардан 1929-жылларға шекемги творчествосы, — бул дәуір классикалық әдебиеттин традициясын беккем сақлаған дәуірі. Екинши дәуірі 1929-жылдан 1940-жылға шекемги творчествосы — бул дәуір социалисттик реализм әдебиетіне кирген жыллары. Усы еки дәуірди анықлау халық шайыры творчествосының бул жылдардағы характерин үйреніудің ғылти болады.

Ғалы Ғатандарлық урыс жыллары оның творчествосының ең бир түлгенген дәуірі болды. Буны дәллілеу үшін мұғаллим шайырдың бул жылдардағы «Перзентім», «Ғатан ұшы», «Той қымыз», «Женимпаз халық» қосымчаларының идеялық көркемлігін жетіскендіктерін дәллілейди.

Урыс дәуірінде жәмийетлик өмірдің талап етіуі бойынша творчествосы тез қайта құрып шығуы керек болды. Урыс өмірінде ритмин, стилин өзгертти, — бул тез поэзияда душпанды қийратуыдағы халықтық гузардан пайдалануы керек болды. Әдебиетта буны тез қабыл еткен хэм дәуір талабына сөйкес поэзия дөреткен, халық трибунасына айланған халық шайырлары болды. Усыны мұғаллим оқышымға жетерли түсіндириу керек.

Халық шайырының айырым шығармаларын оқышымларға ядлату керек. Тематикаға бөлип группаластырып класта гүррпн өткеріп жолы менен, оның творчествосының идеялық-көркемлік моменттерінде оның жәмийетлик өмірди қанша дәрежеде терең билгенлігін, жырлағанлығын анықлау мүмкин.

Шайыр творчествосының урыстан кейинги лирикаларының барлығы мұғаллим лекция етип өтуіне қыйын болады.

Мұғаллим халық шайырының эпикалық шығармаларын өткенде оның жанға тема ізленіушілігіне көбірек игібар беріу керек. Мысалы: қарақалпақ совет әдебиетинде поэма жанрын рауажландыруға қосқан үлесін «Қамары», «Зарымбеттин ғабырысы», «Жипектин Жаны» поэмаларын анализлеу арқалы дәллілеу керек.

Автордың дәстан дәретіуіндегі ізленіушілігі, «Бахтияр», «Ханаласлар» дастаны. Оның идеялық анализі.

«Ханаласларды» бөлімлерге бөлип класта оқыу, оқышымлардың өзлеріне докдаллар жасатиу да мүмкин. Бирақ, мұғаллимнің өзі жақсылап жуумақтау керек.

Мырзағалий Дәрибаев (1909 — 1942-жыллар). Мырзағалий Дәрибаев қарақалпақ совет әдебиетіне 30-жылдарда келген талантлы жазушы. Мұғаллим өзінің кирисіуі лекциясында автордың өмірі хэм творчестволық хызметін өткен ғақытларда

оның тематикалық кеңлігіне, жәнеде көркемлік жетіскендігіне кеңлі бөліу керек.

Мырзағалий Дәрибаев 30-40-жылдарда поэма жанрының рауажлануында үлкен үлесін бар шайырлардың бири болып есепланады. Мысалы: 1935-36-жылдарда «Айымжамал», «Айпар» деген еки поэма, кейін «Қалжан» (1937), «Шегерала» (1940-жыл), «Қыратты қорғау» (1940-жылы) «Бес батыр» (1942-жылы) поэмаларын жазды.

Бул әдебиет майданындағы шайырдың үлкен хызметін мұғаллим оқышымларға өткен ғақытларда оның творчестволық активлігіне, шайырдың эпикалық плавының кеңлігіне тема хэм идея, бас қахарманлардың автордың творчестволық лабораториясында жақсы писип жетісетуғыналыгына, сол себептен бул шығармалар оқышымлардың кеуілині өзіне еріксіз тартып, оларда ожайып тәсір хэм оның творчествосына сүйіушілик артиратуғыналыгын жанлы мысаллар менен дәллілеу керек.

Бул усылда автор творчествосын оқышымлардың үйреніуі жазушының өзіне тән болган стилин үйретіуіге хэм түсініуіге де жордем етеди.

Мырзағалий Дәрибаевтың творчествосының активлілігін хэм тематикалық кеңлігін көрсетіуін факторлардың бири претінде оқышымларға мұғаллим оның драматургия тарауындағы болган хызметін де көрсетіу керек.

Ол 1930-жылдардың ақырларында 40-жылдардың басларында бизің театрымыз үшін бир актиль хэм көп актиль пьесалар әдетти. Мысалы: «Көклен» (1938 — 41-жыллар), «Әрман», «Жаңа адамдар» (1939 — 1941-жыллар), «Гөріп-Ашық», «Дәулетік», «Едиге» (1941 — 42-жыллар), «Біз жемеміз», «Екі тоғ», «Бозатау» «Фронт», «Алтын жузук» пьесаларын жазды. Булардың көпшілігін театр сахнасына қойылмай қалды.

Мұғаллим оқышымларға автордың драмалық шығармалар дәретіуінде шеберлігін көрсетіу үшін оның бир, еки драмалық шығармаларының сюжетлик линиясы менен таныстырып өтсе де болады.

Мысалы: «Көклен» пьесасының мазмұны менен таныстыруға болады. Ол театр сахнасына бир неше мәртебе қойылды. Автор драманың сюжетлик линиясын өткирлестіриу, идеялық көркемдік дәрежелерін жетілістіриу үшін оны бир неше сапар қайта іследи.

Драманың тийкаргы сюжетлик линиясын құрал турған ғақыя 1905 — 07-жылдардағы Россиядағы болған буржуазиялық демократиялық революция толқыныларының қарақалпақтарға келіп жетіу, халықтың стихиялы түрде өз хожайындарына қарсы гүррпелерін сүүртелгенін.

Пьесада Шанияз бай Айпара деген жас қызға үйленбекші болады. Буны еситкен Көклен Айпараны алып қашып Қара тау таңиіндегі шопанлардың арасына орналасады. Көкленди еситкен

көп жарлы дийхан адамлар оны ізлеп келеді. Көкпен оларын көтерілгенге таярлайды. Патша әскерлері менен урыс басылады. Оларды жеңеді. Усы келінінің азатлық үшін күресі драманың тийкары сюжеттік линиясын құрайды. «Көкпеннің» мазмұнына байланысты автордың басқаша драмалық шығармаларының идеялық мазмұнын еске түсірген жөн болады.

Мырзағалий Дарибаевтың «Мылдарық биі» повесті 30 жылдарға тек автордың жеке творчествосында ғана емес, нұрлы қарақалпақ совет прозасының жетіскенігін болды. Бұл прозалық шығарманың усы құналы төреліні — мұғаллим оқышымаларға түсіндірілуі керек. Повестің класста анализ еткенге шекем оны оқышымалар өздері оқыған болыулары тиіс. Сонда мұғаллим бір бастан екінші бапқа өткенде халықтың және бетілік өмірдің картинасын, олардың сана-сезімінің өсіп баруын оқышымалар түсінсін барады.

Повестің идеялық мазмұны менен оқышымаларды таныстырыудағы мұғаллимнің монографиялық лекциясы қызық, системалы ізбе-ізлік пенен құрылуы керек.

Оқышымалар мұғаллимнің лекциясы арқылы екі моментті білгені керек. Біріншіден, революция алдындағы халықтың жағдайы. Екіншіден, революция дәуірі. Бұл екі момент повестің өзінде бір-бірі менен байланысы берілген. Мысалы: Қарақалпақ иілеткендерінің революция алдындағы ауыр тұрмысы, иілеткен халыққа эксплуататорлардың көрсеткен жөбірі, қарақалпақ халық қызларындағы хуқықсыздықтың көрінісі, рус революциясының революционерлердің тәсірі, қарақалпақтарда революцияның санына пайда болыуы, пажандарлар урысы, елде совет властінің орналуы, халық дұшпанналары қарсы күрес көрсетілген.

Мұғаллим повестің ұнамлы (Хураң, Ерполат), ұнамсыз (Ержан сыйпаң) қахарманлардың психологиясын ашыуға көбірек итибар беруі керек.

Оқышымалар повестің ұсындай системалы методикалық ұсымды оқытуы оларға құпал тәсір қалдырады. Оларда өз ұатынана сүйішпалік сезім орнайды. Бір жағынан повестің тозалығын ұақыға байлығы оларға эстетикалық зауық бағышлайды.

Ең соңында мұғаллим Дарибаевтың творчествосының қарақалпақ совет әдебиятында тұтқан орны ҳаққында және бір мәтебе еске түсіріп болып жүймақлады.

Жолмурза Аймурзаев (1910-жыл). Жолмурза Аймурзаев қарақалпақ совет әдебиятының дәселенгі ўәкілдерінің биірі болса саналады. Жолмурза Аймурзаевтың өмірбаянының оның «Жетінің жүрегі» атлы биографиялық повестің оқыдан басталуы керек. Бұнда оқышымалардың өзіннің ҳауазын, өз өмірлерінің болған ҳәдіселерге автордың көз қарасын, ондағы ҳәр қыйа жазытқан эпизодларды қызығып тылайды.

Бұны үйренуі дәуірлерінде оқышымалар Жолмурза Аймурзаевтың прозадағы, поэзиядағы, драмалық шығармалардағы не не тән стилин бақлап барады. Егер бар болса, жазышымалар

өзірдегі фотохроникаларынан, магнит пленкасына жазылған аудио-ларын пайдалану керек.

Жазышымалардың өмірін өтуге дыққатлы қарау керек. Өйткені, Жолмурза Совет ҳүкіметінің 70-жылдық дәуірінің ҳәме мәнінің өз творчествосында сәулелендірген шайыр. Соның ұшын оны ҳәр бир дәуірін өткен ұақытларда оқышымалар творчествосының тематикасы белгіленіп барыуы керек. Мысалы, жамияттың өмір менен байланысылығы, ҳәр бир дәуірдің алдығы шығармалар тез көре алушылығы, ҳәме дәуірде социалистик драманың актив қурылуысы екенлігі, патриотизм творчествосының тийкары белгісі болғанлығын көрсету керек. Бұл жағын жазышымалар творчествосында оқышымалардың сүйішпалігін қалдыру керек.

Оқышымалар Жолмурза Аймурзаевқа шығарма жазыудағы тийкары тәсірлендірілуін күш және өмір екенлігі, оған туысқан тәсірлер әдебиятының ўәкілдері болған М. Горький, Ғ. Ғұлам, Абай, С. Муханов, Берді Кербабаев, Мырза Тұрсынбадалардың творчествосы тәсір жасағанын айту керек. Сонда ғана оқышымалар социалистик өмір менен бирге өскен, бирге рауажланған жамияты екенлігін таныды.

Мұғаллим лекциясында Жолмурза Аймурзаевтың 20-жылдары ақыры 30-жылдардың басларындағы творчествосында социалистик құрылысты мақтанш пенен жырлайтуғын, оған халықты мобилизациялайтуғын шығармаларын көплен дөреткенлігін айта беріледі. Мұғаллим автордың «Палуан қыз», «Шоманай», «Көкпен» шығармаларының көркемдік анализге тоқтайды.

Бұнан кейін Жолмурза Аймурзаевтың эпикалық шығармаларының оның «Гүрес» поэмасын өтеді. Шығарманың тийкары темасы, — колхоз құрылысы, ишкі дұшпанға қарсы күрес, және социалистик заманның жеңісі жырланады. Усы идеялық мазмұн мұғаллим оқышымаларға монографиялық лекциялық ұсымда түсіндірілу керек.

Мұғаллим поэзияны таллағанда оқышымалар сол дәуір әдебиятындағы, әсіресе, эпикалық шығармалардағы жүз берген жаналардың Жолмурза Аймурзаев творчествосында сәулеленгені көрсету керек.

Жолмурза Аймурзаевтың Улаы Ғатаңдарлық урыс дәуірінің шығармалары өз алдына өтіледі. Онда «Улым тылда» тийымалар, «Уақыт келді, слания», «Менің досларым» циклында қосықларына анализ жасап, шайырдың магнит пленкасына жазылған дауысын оқышымаларға еситірілу керек.

Бұнан кейін шайырдың Улаы Ғатаңдарлық урыстан кейінгі творчествосына обзорлық лекция жасау керек. Автордың драмалық шығармаларынан оның «Айгүл хәм Абат» драмасына тоқнаса болады. Оқышымаларды драманың тийкары сюжеттік линиясы менен обзорлық, лекцияда таныстыру керек. Пьесаның революцияға шекемгі халықтардың азатлық үшін күресі оқышымалар қызықтырады. Соның ұшын мұғаллим оқышымалар

ларға бул дәүирди сөз еткен бираз прозалық, драмалық, шығармалардагы уқсас ғақылар менен салыстырып көрсетсе болады.

Мугаллим драмадағы образларға толық тоқтау керек. Мысалы: Абат ақылды, әпшуйым, мийнетте шыныққан қарақалпақ жегити. Ол Палымбеттин үйінде дийхан. Айгүлге деген мұхаббаты турақты дәм күшпи. Ол өзиниң дәм Айгүлдиң ар-намысы ушын гүреседи.

Абат мәрдиқарға айдалады. Рус большевиклерине қосылады. Совет властин орнатуға қатнасады. Абаттың образында қарақалпақ халқына тән болған типик характер де бар. Мысалы: қадаллақ, қағтойлық, үдеге берик, адилхити сүйишпизик, халықлар дослығы қадірлеу дәм т. б. усыған көп белгилер.

Айгүл жетим қыз. Ол халық қолында тәрбияланады. Соның ушын халық көрген қыйыншылықты ол да көреді. Ол Палымбет, Сернан, Үзилдик жуўданан қанша қысымына ушырасада ол өз адамгершплигин сақлайды. Ол Абатты сүйеди. Абаттың жолында өзін құрбан деп есеплайды. Ол өз тейлиги дәм қарақалпақ халқының азатлығы ушын гүрескен қарақалпақ қызы. Бунда қарақалпақ халық-қызларына тән болған турақты мұхаббат, мийрим-сиялике қарсы гүрес усаған типиклик образдык ийеси.

Усы Абат пенен Айгүлдиң образын мугалим өз обзорлық монографиялық лекциясында ашыу арқалы тек пьесаның идеялық мазмунын ашып ғана қоймастан оқыўшыларды адамгершплик, турақлылық, шыдамдылық, халықлық истик қандай екенлигине түсиниўшилик усаған жақсы қасиетлерге тәрбиялайды.

Буллардан кейин Үзилдик, Палымбет образларын ашыу керек. Олардың сөзлеринен мысалар келтирәу мүмкин.

«Әмударья бойында» романы, Бул роман Жолмурза Аймурзаев творчествосының ең үлкен жетискенлигин көрсетеди. Ол дослики қарақалпақ әдебиятындағы ири эпикалық прозалық шығармалардан болып есепланады.

Қарақалпақ әдебиятының мугаллими романды анализ жасамастан бұрын, оны оқыўшылар өзлери оқын танысқан болыўи керек. Мугаллим романның идеялық мазмуны қаққында обзорлық лекция жасамастан бұрын, роман қаққында гүррник өткериледи. Оқыўшылардың романның мазмунын қанша дәрежеде өзлестиргелиги анықланады. Романның темасы белгиленип, оның ишпндеги ҳәрехет етиўиш қаҳарманлар группаластырылады. Буннан кейин романның улымға идеялық мазмуны қаққында мугаллимнің обзорлық лекциясы болады. Мугаллимниң лекциясы дәүиринде романды көркем етип үзилдилер оқыў үлкен әҳмийетке ийе. Романды түсиндириўде тийкаргы ғақымын конфликт жасаўиш еки қаҳарманның Қәмекбай дәм Раўшан этирапына жәмлестирген жөн болады.

Романлағы образларға оқыўшылардың толық түсиниўинде мугаллим жазыўшының традиция дәм новаторлық мәселелерине тоқтау керек.

«Әмударья бойында» романының сюжетлик линиясын толық ашып болганынан кейин романның улымға қарақалпақ әдебиятындағы орнына, оның рус, өзбек тиллерине аударылыў мәселелерине де тоқтау керек. Сабақтың ақырында мугаллимниң жуўмақлаў сөзи болыўи керек.

Жазыўшының көркем шығармадағы сәтлик қәдемтерин көрсетип келип, оның «Әмударья бойында» романынан басқа да соның ромаларда роман жанрында табысым ислегенлигин, «Қызметкен», «Мұхаббатым адамлар» ҳәм т. б. романдарының барлығын көрсетип келип, жазыўшының жаңадан ислеген «Жетимниң жүрегине» истикниң жаңа парвантын анализден көрсетиў керек. Ж. Аймурзаев творчествосына арналған барлық программалық сабақ тағдыланганынан сон оның творчествосын оқыўшылардан шығарған алыў жолы менен жуўмақлаған жөн болады.

Тнаеўберген Жумамуратов (1915-жыл) Тнаеўберген Жумамуратовтың өмири, творчествосын үйрениўден бұрын қарақалпақ әдебиятының мугаллимин оқыўшылар менен шайыр қаққында гүррник өткериў керек. Оның бир қатар шығармаларын, творчестволық жолын еске түсирип болганынан кейин шайырдың қарақалпақ әдебиятында, улымға әдебиет дәм искусствода тутқан ерпни белгилеу керек.

Мугаллим халық шайырының өмири, творчестволық жолындағы оқыўшыларды қызықтыратуғын характерли материалар менен гүррник өткерген дурыс болады. Мугаллим халық шайырының бақалық жылларына тоқтайды, онда жас болажақ шайырдың халық творчествосына қызғатыўшылығы, қыйын екенлигин түсиритиў туралы мәселелерди сөйлеп береди. Оның қарақалпақ совет әдебиятында сатиралық шығармалардың шебери екенлиги. Буннан кейин мугаллим шайырдың топламдары менен оқыўшылар таныстырыўи керек. Мысалы: «Жүрек мұхаббаты», «Мұхаббат сыр» (1953-жылы) «Дослық повести» (1958-жылы), «Менен жанталасларым» (1961-жылы), «Дәўран жулдызлары» (1962-жылы), «Қараматим тулға» (1965-жылы), автордың ең үлкен шығармасы «Мақарыя сүлү» топламдары менен оқыўшыларды таныстырыў керек. Т. Жумамуратовтың усы творчестволық мийнетлерин бақалап партияның беиен ҳүкметимиз оған Қарақалпақстан дәм Өзбекстан халық шайыры деген ҳүрметтан атақлар бергенин оқыўшыларға еслетип өткен жөн.

Қ класларға арналған дүзилген программада Т. Жумамуратовтың творчествосы мектепте үйрениўге уш саат ғана ғақыт берилген. Ириқ бул аз, бұны қарақалпақ әдебиятының мугаллимин басқа саатлардың есабынан көбейтсе болады. Өйткени Т. Жумамуратов творчествосы ҳәзирги ғақытта бизиң әдебиятымыздың үлкен творчество. Соның ушын оның творчествосындағы усы билар менен ғана, юмор-сатиралық қосиқлары, халықлар темасындағы жазылған, жөнде эпикалық шығармаларын анализ етиў менен ғана шекленеиз.

Сатираларда мугаллим оқыўшыларға «Тон менен төбелес»,

«Трактор менен кетпен», ал, досдук темасында «Украин кызы» «Досдук», «Қазақстан жерінде», эпикалық шығармаларына «Қасиетлі гәуһар тас хақында ертеке», «Кийінктің екі илағы», «Макария сулы» шығармалары менен таныстырамыз.

«Тон менен төбеле», «Трактор менен кетпен» шығармаларының бір-бірі менен идеялас екендігін көрсетіу керек. Бұны мұғаллим оқыушыларға лекция жолы менен түсіндіреді.

Шайырдың дослық темасындағы жазған «Украин кызы» «Досдук», «Қазақстан жерінде» шығармаларына анализ жасау керек. Мұғаллим «Украин кызы» өтерде оны «Аланың кеуілі балала» поэмасы менен салыстырып өткен жөн болады. Ал, «Досдук» шығармасының көркемдік анализіне біраз тоқтау керек. Бұл қосық пенен жазылған повесть. Бұнда Қазақда партизандардың душпан менен гүресі сәулеленеді. Унамлы образлар менен (Аяп, Мария, Иван), унамсыз образдарды (Хусен, Гюнтер) группировкалау керек. Автордың унамлы образ жасау шеберліктері оқыушыларға көрсетіу керек. Мысалы, повестте рус жигиті Павелдің, рус кызы Марианың, қарақалпақ жигиті Аяптың образдары жақсы шыққан. Олар дос, батыр, душпан ұстапен жеңістен тезілетіуін қағармалар. Повесттегі дослық, интернационализм бірліктің жырлануы оқыушыны тәсірлендіріуі керек. «Қазақстан жерінде» қосымша мұғаллим оқыушыларға шайырдың творчестволық горизонттың кеңейгендігін көрсетіуші мысал ретінде көрсетіу керек. Шайырдың бұл шірдегі «Қыргыз достыма», «Қазақ жигитіне», «Гей бір қазақ жазушыларына» «Өзбек шайыры Фафур Фуламға» қосықтарын атап көрсетіу керек.

Тилеуберген Жумамуратовтың творчествосының характеріне түсіндіу үшін мұғаллим оның топтамаларын тауып оқыуды тапсырады. Және де программаға мұуапықластырып оқыушыларға қосық ядлатыу керек. Өйткені, шайырдың гоззал көркем лирикалары оқыушыларға күшлі тәсір етеді. Оларды Уатанды сүйуге ийтермелейді, және де эстетік зауық бағышлайды.

Солай етіп, мұғаллим Тилеуберген Жумамуратовтың қарақалпақ совет әдебиятында тұтқан орнын және бір мәртебе оқыушылардың есіне түсіріп ол хақында теманы жууақпайды. Бұндай үлкен творчество ийелерінің мийнеттерінен кен түсіне беріу үшін мұғаллим программалық сааттар ыткен соң жазба жұмыс пенен жууақпалаған жөн болады.

Ибрайым Юсупов (1929-жы). X класта Ибрайым Юсуповтың творчествосына 5 саат берілген. Қарақалпақ әдебиятының мұғаллими класта бес саатты жуау шебер, нуқталық пенен пайдалану керек. Болмаса ол шайыр творчествосының тийкары характерін оқыушыларға түсіндіре алмауы мүмкін.

Мұғаллим лекциясынан бурын Ибрайым Юсуповтың творчестволық өмір жолы хақында оқыушылар менен гүрнелестілеу басайды. Мысалы, Ибрайым Юсуповты көрген барма? Шайыр

аңы қандай шығармаларын билесіз? Кимлер қандай шығармаларына яддан биледі? Оның қандай топтамаларын көрдіңіз? Қандай поэмаларын оқыдыңыз? Кимнің үйінде Ибрайым Юсуповтың кәсіптері бар? Гүрнелестірі қысқа жууақпалаған болғаннан кейін Ибрайым Юсуповтың творчествосына тән болған жаппашылық, оңайы поэтикалық мәдениет, тематикалық кеңлік ҳам терең лиризм сөз болады. Оның поэзиясының пүтін бір байлығы, тоңақты, сәуатлылығының деректері хақында кирисіп лекцияда толық айтйу керек. Мақсет шайырдың — өз почеркінің оригиналы, стилік өзгешеліктеріне оқыушы түсінетүгін болсын. Бұл оқыушыларды оның творчествосы менен қызықтыратуғын бір жол болып есепланады.

Ибрайым Юсуповтың творчестволық, тематикалық кеңдігін анықтау үшін оның «Рус поэзиясы хақында қосық», «Кел нефтің келесігем», «Қушығыс жолаушысына», «Пахта — біздің ойымызды басы», «Шыбығы сыңас шынардың» шығармаларына анализ жасау керек. Анализ тийкарынан мұғаллим тәрәппен поэзиядағы жаппалық, көркемдік, тәжірибелің қарақалпақ совет әдебиятында қолланылп жетісіуіп, автордың тауысқан халықтар әдебиятының жетіскендіктерінің тәсірін белгілеуге бағдарлауы керек.

Қосықтар класта мұғаллим ҳам оқыушылар тәрәппен оқылуы тиіс. Егер мұғаллим ұақыты үнемлеп пайдалануыда толық мақсетке ерісе алмаса, екінші сабақта дауамын қалдыруына болады.

Бұнан соң оқыушы Ибрайым Юсупов творчествосындағы халықтар дослығы темасына өтуіп керек. Онда «Украина жүрегімнен», «Арашан» «Қауказ» ҳам т. б. қосықтарына анализ жасау керек.

Ибрайым Юсупов қарақалпақ совет әдебиятында 50-жылдарда поэма рауаждандрыуда үлкен үлес қосқан шайыр. Оның мынамы етіп, «Жолдас мұғаллим», «Актрисаның ибалы», «Гилемши оқыл хақында хақықатлық», «Ески фонтан ертегі», «Дала әрмалары» поэмаларын көрсетіу керек.

Мұғаллимнің поэмаларға жасаған анализ шайырдың поэма шығаруының эволюциясын көрсетіуге бағдарлануы тиіс. Мұғаллим Ибрайым Юсуповтың «Жолдас мұғаллим», «Актрисаның ибалы» поэмаларына өз алдына тоқтау керек.

Поэмадағы адамның ишкі дүниесін сөйлетіудегі автордың шеберлігін, тәжірибелерінің берілугі художниклік оригиналымын таңыу үшін екі поэмамы да оқыу керек. Бірақ бір саатқа екі поэмамы класта оқып болыу қиын, сонда да ең аз дегенде екі-үш бөліп оқып үлгеріуі мүмкін. Бұл оқыу дәтірлерінде мұғаллим текстіке комментарийлік қатнас жасағау хақымы бар. Ал, поэмамын оқып үлгермеген жағын оқыушыларға үлкен оқия келіуге тапсырыу керек. Бірақ келесі әдебит сабағында мұғаллим Ибрайым Юсуповтың поэмалары жөнінде оқыушылар менен бірге жууақ жасау керек.

Шайыр шығармаларын оқытушылардың өздерінің оқығанын методикалық әхмийеті бар. Ол оқытушыларға зауық ендиреді, оларды ғоззалық лоззетке бозейдi. Олардың эстетикалық сезимлерин қытықдайды. Мысалы: «Актрисаның иғбалы»нан төмендегидей қатарларды оқытушыларға мугаллимнің өзi оқым көрсетi» керек.

Аш қызыа есинтi, бас ағытi бас,
Бахитын қарсы алығым керек құр адам.
Тартыпса ержақид алған қарындас,
Жол ашым,
жол ашым,

Жол ашық саған!
Күр деймен қызыбалым қолымды узат,
Қанедей бир батмал қадем ур тамам.
Тек сойтсоң болғаным, боздем қанайқат,
Эжаып бир дунья ашайым саған!
Жоқ, бул жерде саған арман тур демес,
Жаспап бунда қураар зауықды кеше,
Бул Жазыма байлан қарғанс емес,
Хам шанышма усапн урынс байбине,

Үзiндi зор интонация хам эмоционаллық пенен оқылғым керек. Бул оқытушылар поэзияға, әдебиетқа түсиниўге алып келеди. Мугаллим ариалды сораў-жуап пенен И. Юсуповтың творчествосына жуғмақ жасағаным жөн.

Төлeнберген Қайыпбергенов (1929-жыл). Төлeнберген Қайыпбергенов Х класс әдебиет программасында белгилi орын ийелейди. Оқытушылар VII классқа Төлeнберген Қайыпбергеновтың птү менен, және де оның «Секретарь» повестинен узидилер менен танысқан. Оның үстине жазыушының повестьтери менен романдары жөнiнде көптен таныс. Бул жағдай Х классқа оның творчестволық жолы менен танысыўға жәрдем етеди.

Дәслеп мугаллим оқытушыларды Төлeнберген Қайыпбергеновтың әдебиет творчествоға қызығу дәрiлерi менен, «Блокнот сөйлейди» топламына кирген дәстепки гүррилерi менен, кенже «Секретарь», «Мугалимге рахмет», «Суық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повестьтери менен таныстыра босайды.

Бул жолда мугаллим жазыушының әбделен проза тарауында ислеуди қалейтуғалығын, әбделен кең плалим, перспективалы Төлeнберген Қайыпбергеновтың творчествосында оның өзине тән болған оригиналлыгының барлығын, өмирди таныў қабилетиниң күшлiлигин, типик шаяратта типик характерлерди жаратыў, образды дурис ашыў, халықтың өзине тән характер, миялий өзгешеликлерди бере билиў шеберликлерине көбирек тоқтаў керек.

Мугаллим оқытушыларда автсрдағы оригиналлық тек проза тарауында ислеуди деп түсиниуден сақлаў керек. Төлeнберген Қайыпбергенов творчествосына Х классқа арналған программада тек 6 саат берилген. Соның ушын, жазыушының повестьтерине толық анализ болғаннан кейин оның «Қарақалпақ қызы», «Соңғы ҳүжим», «Маман бий әсанасыз», «Бахитсызлар», «Түсиниксизлер»

романдарының барлығын, булар қарақалпақ совет прозасына басқа жазыушылар менен қосылып жоқары шығар көтерилгенлигин айтў керек. Программалдағы көрсету бойынша еки романды («Қарақалпақ қызы», «Соңғы ҳүжим») анализлеўге өткен дурис болады.

Мугаллим жазыушының романдарын классқа монографиялық лекция етип өткен уақытларда автордың шығармалардағы қойған тийкаргы проблемасын түсиниўге бағдарлаў керек. Мысалы: «Соңғы ҳүжим» романы жазыушының бир қанша көркемлик практикасы жетистиргеннен кейин жазған биринши (1960-жыл) романы. Романдағы сөз болатуғын тийкаргы ўақыя ауыады коллективлестиреу ушын гүрес.

Жазыушының романға объект етип алған ўақыясы Шортанбай айымына қоныс басқан елде коллективлестиреу исин баслаў. Неге жазыушы ушын бул ауыл романның тийкаргы ўақыясы етип алынған? Бунда басқа қарақалпақ айыаларына усамаған өзгешелик бир. Ол да болса, усы Шортанбай айылдағы адамдардың көбиси индивидуаллық хожалық сиясатынан ҳәр жер, ҳәр жерден, қаншын көген адамлар. Коллективлестиреу иси бул жерде басқа жерлерге қарағанда қыйынрақ болады. Соның ушын бул жерге комунистер, тәжирибели адамлар жиберилген. Усы кескин конфликт шығармада бирден басаланады. Жана сиясат жеңис пенен тамаланнады. Бунда унамлы, унамсыз фигуралар ҳәрекет етеди. Бул гүрес хам оның мақсети оқытушыларға түсиндирилеу керек.

Мугаллим сабақтың ақырында оқытушыларға романның прозалығы орын, жазыушының бул арқалы қарақалпақ совет әдебиетиниң орын, жазыушының бул арқалы қарақалпақ совет әдебиетиниң орын көрсету керек.

«Қарақалпақ қызы» романы. Роман 1963-жылларда жазылған. Онда революция алдындағы қарақалпақларға тән болған типик шаярат шеберлик пенен сөз болады. Соның ушын қарақалпақ әдебиети мугаллим монографиялық лекциясында жазыушының «Қарақалпақ қызы» романдағы ҳақыйқый сүфретленген турмыс деталын оқығаныға жеткеру тийкаргы ўазимна болып есепланады. Мысалы, бул типик жағдай жазыушын төренинен конкрет адам, конкрет адам атлары, конкрет тарийхыйлық жағдайлар менен үйлескен түрде пенимни сөз етiledi.

Романды оқын отырғананда Еркіндәрия елатлығы, Сәенниң тәи, оның жаслық жыллары, ески қала — Шымбай, Қутынбай, анйириссы Зарип, биринши агитатор болышевник Айтбай, совет кавестиниң дәслепки дәўирлери, митинг, елдеги баспашылардың азам олтиреу, адам талауы, совет ҳүкметиниң дәслепки табыслары — қулласы болып өткен өмир ҳақыйқаттықларын оқыушының сөз алынан бирим-бирим өткеру керек.

Қарақалпақ әдебиетиниң мугаллим романның биринши китабын оқытушылардың дурис қабыл етпине көбирек итибар берилеу керек. Себеби, жазыушының романда ҳәр бир қолени сәтлi еткендi. Бунда оқығаныға дәлилаеу керек. Оның ушын классқа

романың айырым баптарын оқытушылардың күші менен көрне-
леп оқыу керек. Мисалы оқытушы Жумагулдың өз өкесінің үйі-
нен қуылуын, анасы менен көрген азабын, Дүйсенбай, Түрме-
беттердің психологиясын, ондағы тәжірибесіздік, қалың
өлажсыздық жағдайларды түсінуге керек. Бұл жағдайлар оқы-
тушыларда Жумагулға тек бір аяқ сезімлерін ғана туғыздырып қой-
ыпастар, олар Жумагул тәрізінде тұрады. Ескі ұрп-әдеттердің
көбісіннің жаман екендігін неседі. Оған қарсы жек көрі-
сіндік сезімі оянады. Өтте феодалдық қалдықтарға қарсы ту-
реске таяраанады.

Елге келіп жеткен, орналасып-беккемлесіп атырған советтік
идея қарақалпақ халық-қыздарының сана-сезімдеріне ояна-
Жана турмысқа уқтылады. Усы Жумагулдегі жана адам оқы-
тушыларға тек лекциялық ғана жол менен емес, ал гүррнәлесіп
методы менен де ашылуы керек.

«Қарақалпақ қызы» романының бірінші кітабы өтіліп бі-
ғаннан кейін оқытушылар менен класта жазба жұмысын өте-
ріуге болады. Және де бұл кітап бойынша оқытушылар көп
френцияларын шөлкемлестіріп мүмкін.

Романың екінші кітабына айрықша итибар беріу керек.
Бұнда Жумагулді біз басқаша көреміз. Ол советтік турмысқа
актив адам ұрысушылардың бири. Бұл неше миқ жылғы халық-
қызларға болған феодалдық көз-қарастың биротала сынып кө-
тырғанлығын көрсетінуші факт сыпатында көрінеді.

Усы тарихий объективлікке оқытушы жазыушыдағы көрне
жасалмалық деп түсінбестен, қарақалпақ халық-қызлары өмір-
леріндегі болған реал қауқайқатықтардың сәулеленуін екенді-
гін несімен туғыдыру керек. Романдағы психологиялық сүйрік-
леу мәселелеріне көбірек кеңіл аударуы лажым болады. Әсіресе
образдарды жақсы ашыу зәур. Романың тили, көркемдік өзге-
шеліктеріне жақсы тоқтау керек.

Қарақалпақ совет әдебиаты оқытылып болығаннан кейін қа-
рақалпақ әдебиаты мұғаллиминің жылдық жұмыс бөлімі керек
хәм картотек формасында ямаса жазба түрінде алып бары-
ғанлығы мақұл. Ол жылдық материалдардың оқытушылардың
ямында беккем сақтаныуына алып келетугын бирден-бир жол.

ТУУЫСҚАН ХАЛЫҚЛАР ӘДЕБИЯТЫ

Тууысқан халықлар әдебиаттарын үйреніу мәселелеріне орта
мектептің X класында бираз кең орын берілген. Бұл әлбетте
қарақалпақ әдебиатының мұғаллимин тәрізіннен обзорлық хара-
терде өтіледі. Бирақ жүде муқиятты, мазмунлы тәсірленіле
характерін сақлап өтіу керек. Тууысқан халықлар әдебиатын
өтіу мәселелеріне VIII-IX классларда да жетерлік орын бері-
ген. Бұл класслардағы әдебиет тарихының өткен ғауқытларда
тарихий дәуірдің өзіне ытайық мәдени байланыстары хәм әде-
бий ұқсастықтар проблемасына көбірек кеңіл бөлінеді. Және де

рус, украин, грузин, қазақ, түркмен, халықтарының жазыушылары-
ның шығармалары өтіледі. Оқытушылар Шота Руставелидің,
Алишер Науайының, Мақтымқұлының, Шевченконың, Мухоми-
ровтың шығармаларына ұсаған классиктердің шығармалары хәққында
танытат алады. Әсіресе, бұл мәселе қарақалпақ әдебиаты та-
рихында XIX әсрдің ақыры XX әсрдің басындағы әдебиаты
мен тарихында айрықша ескерткіл өтіледі. Солай етип, оқы-
тушылар Ғатаның халықтары арасындағы бұрыннан киятырған
мәдени творчестволық традициялар менен танысады. Бұл қара-
қалпақ әдебиет тарихың дұрыс түсінуге хәм оны өздестіріуге
мүмкін етеді.

Усы традицияны үйрене отырып бизге бүгінгі күнги Ғатаны-
ның халықтардың мәдени хәм әдеби байланыстары, өз-
герткіл мен, рус әдебиатының басшылық ролін, рус әдебиаты хәм
тәжірибесінің бай тәжірибелерін үйреніу, совет әдебиаты
менен танысуына рауажланыу жолдарын түсініп барыуға жар-
нам етуіне мүмкіндік бөлімиз. Тууысқан халықлар әдебиатындағы
тәжірибелік традиция, бай тәжірибеге барлығын оқытушыларға
түсіндіріп, қысқа, қызығарлы етип түсіндіріп, тууысқан халықлар
әдебиатына оқытушылардың сүйіспеншілігін арттыруы керек.
Сонда ғана тууысқан халықлар әдебиатындағы Я. Колас, С. Вур-
ты, М. Турсызбада хәм басқалардың ажайып жырлары, М. Әде-
бияты «Абай», Б. Кербасовтың «Шеңізіш адым», Ч. Айтма-
новтың повесттері, қарақалпақ жазыушы, шайырларының аў-
арналарында қарақалпақ оқытушыларында сүйіп оқытутын
материалдары болып қалады.

Тууысқан халықлар әдебиаттарының жетіскендіктерін оқы-
тушы оқытушыларда халықтар дослығы, интернационализм ру-
хына тәрбиелатуға алып келеді. Және де тууысқан халықлар
тәжірибесі менен танысуға олардың мәдениатына құрмет менен
сәулетте үйренеді. Оқытушының көркем әдебиатқа қызығушылы-
ғы күшейеді. Улығна әдебиат хәм искусствоның ылымий хәм тар-
маққар әмнестірініс түсінін жетіседі. Бұл арқалы тууысқан ха-
лықлар әдебиатын оқыуда кем-кем тәжірибеге топалады.

Қазақ совет әдебиаты

Жана программда қазақ совет әдебиатына еки саат бері-
ліп, мұғаллимин оқытушыларға тууысқан халықлар әдебиатының
өзінен қазақ әдебиатының да көрнекі орын ийелейтуғынлығын,
өзіне рауажланыу жолы көп милдетлі совет әдебиатының рауаж-
лану тарихы менен органикалық байланыста екенлігін көрсет-
іп керек. Оның совет власты жылларындағы прозада, поэзияда,
драматургия тарауындағы жетіскендіктері хәққында айтыуға
мүмкін.

Қазақ совет әдебиатында Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Май-
ды, Нылас Жансүгіров, Ғ. Мүсрепов, Ғ. Мұстафин хәм т. б. лар-

дин көрнекли орны болганын көрсете келип, солардын ишинде академик жазыушы Мухтар Әфезовтың айрықша орны бар экенлигин айтыу керек.

Мухтар Әфезов (1897-1961) тың жазылушылық жолы менен таңыстырғанын оқытушылар үшін үлкен илимий хэм тарбиялық әҳмиети бар.

Жазылушының творчестволық жолы менен оқылушыны қызықтыру үшін оның қызық бир драмалық шығармасын, бир прозалық шығармасының идеялық мазмунын сөйлеп беру керек. Мысалы: прозалық шығармаларынан 1927-жылы жазған «Қараш — қараш уақытсыз» повестиниң идеялық мазмунын сөйлеп берсе болады.

Мугаллим оқылушыларға Мухтар Әфезовтың шығармалары қазақ тилинде оқылуына усынса етсе болады. Өйткені, қазақ әдебияты түркий тилдес халықлардың ишинде қарақалпақ әдебиятына тил жағынан жақын әдебият, соның ушын оқылушы оған еркин түсинуиң сөзсиз. Бул бир жағынан оқылушылар жазылушының оригинал шеберлигин бақлап барылуына мүмкиншилик табады. Әсресе, оқылушыны мугаллимниң мүмкиншилиги болғанша шығармаларды өз оригиналында оқылуына үйреткен жөн болады.

Классқа мугаллим оқылушыларға Мухтар Әфезовтың гүррәлеринен 3—4 гүррә оқып келиуді тапсырса да болады. Оны ертен классқа талап етип оқып келген оқылушыларға сөйлетуи жолы менен Мухтар Әфезов творчествосына оқылушылардың сүйиспеншилигин арттыруға болады.

Буннан кейин барып пүткилсоюзлық хэм дүньяжүзлик әҳмиети бар «Абай» романы ҳаққинда гәп етиу керек. Әлбетте мугаллим жазылушының «Абай» романының идеялық мазмунын барлығын оқылушыларға бул белгиленген саатта етип бола алмайды. Соның ушын мугаллим төмендегидей методты қолланса болады.

1. Ең тийкаргысы оқылушыларды Мухтар Әфезовтың «Абай» романын өзлери оқыға қызығатуған жағдай туудыру керек. Бул ушын жазылушыдағы романды жазыға таяралығы, Мысалы, жазылушының Абайдың бири хэм творчествосы тууралы бир аз илимий изертлеу жұмыстарын жүргизгенлигин, ол ҳаққинда көркем шығармалар жазғандығын; 1937-жылы «Татыянының қирдағы зин», 1939-жылы рус жазылушысы Л. Соболев пенен бирге «Абай» трагедиясы, 1945-жылы Абайдың туылығанына 100 жыл толмуына байланысы «Абай» атлы операның либереттосына, «Абай» атлы киносценариясын дөреткенлигин айтыу орынлы. Ең ақырында Абайдың толық образын жаратқан шығармасы «Абай» романы екенлигин оқылушыларға айтыу керек.

Мугаллим Абай романынан оқылушыларды кеуилин өзине тартатуын қызық бир эпизодын сөйлеп беруде керек. Мысалы: урылдар арасында болған ұрмысты жанлы, образлы етип сөйлеп беруге болады. Бирақ бул қызық үзінді автордың қайсы томынан екенлигин оқылушыларға айтыу لازم. Буннан кейин романын

басқа тиллерге аударылуы, дүнья жүзлик әҳмиети ҳаққинда сөйлеп берген жөн болады.

Өзбек совет әдебияты

Қарақалпақ әдебиятының мугаллим өзбек совет әдебиятына программада берилген еки саатты обзорлық лекция характеринде өтеди. Буны шәма менен төмендегидей планда өтсе болады. 1. Өзбек совет әдебияты ҳаққинда обзорлық лекция. Бунда биринши саатта Ҳамза Ҳәкимзада Ниязийдин өмирин де қосып өтиу керек. Мугаллим бул лекциясында Ҳамза Ҳәкимзада Ниязийдин өмири менен оқылушыларды қызықтыруи ушын, оның 20-жылдарда Қоңыратта, Хожелиде болғаны ҳаққинда, ол ҳаққинда қарақалпақ илимпазларының еске түсириулері тууралы сөйлеп беріу шарт.

Екинши саатта Ҳамза Ҳәкимзаданың «Бай хэм хызметши» драмасын өтип, пьесаның қысқаша идеялық мазмуны менен таңыстыру керек.

Салыхбай еслгиндеги хызметкери Гафурға Жәмийланы алып берип той береді. Бул арқалы екеуинде өмир бойына еситинде кул етип қалдырмақшы болады. Бирақ бай кейиннен Жәмийланы өз алмақшы болады. Буны Гафур еситип неке қийдыруға үйине шақырып қойған имам, қазыларды сөтип үйден қууи шығады.

Қадіркул мың басы деген байдың мал-мүлкын урлапты деген сылтау менен Гафурды қамаққа алады. Пристав, төре, қазы, имам барлығы қосылып Гафур хэм оны тәрәпинде болған Халмактар жер аударылады. Буннан кейин Салыхбай Жәмийланы өзіне ҳаялыққа алады. Буган шыдамаған қыз уу ишип өледі. Гафур не таслап адилсизликке қарсы шығады.

Усы уақыт оқылушының көз алдында, олардың өзлери көрип отыратандай болып сөйлеп берилуи لازم. Буннан кейин Жәмийла, Гафур образлары, Салыхбай, қазы, имам образлары ашылады.

Түркмен совет әдебияты

Мугаллим туысқан түркмен совет әдебияты, оның өсиу жолары, ири шайыр хэм жазылушылары ҳаққинда қысқаша образларын лекция түринде сөйлеп береді.

Онан кейин усы түркмен совет әдебиятының ең ири ўәкиллериниң бири Берди Кербабаетын (1894-1974 ж. ж.) өмири хэм творчествосы ҳаққинда лекция жасауды.

Жазылушының өмири хэм творчестволық жолын тарбиялық мәнәий характерде өтиуине болады. Бул оқылушылардың түркмен әдебиятына болған, ол арқалы ұлылық формасы бойынша милләтлик, мазмуны бойынша социалистлик Советлер Союзы халықларының әдебиятына болған сүйиспеншилигин, қызғытушылығын арттырады.

Берди Кербабев Түркмен ССРының Ашхабад областының территориясындагы гедей-дийхан семьясында тууылган. Революцияга чекенги дәуирде ески мектепте оқып сауатын ашкан, соң 1927—1928-жылларда Ленинградта шыгысты изертлеу институтында оқыган. Соң баспа сөзде, Түркмөнстан жазыушылар союзында башы хызметтерде ислеген.

Ол Түркмөнстан ССР Илимлер Академиясының ҳақыыйкый ағасы, түркмөн совет әдебияты рауажландыруыдагы мийнетин ушын бир неше рет медаль ҳәм орденлер менен наградланған. «Түркмөн ССР ына мийнети синген искусство ғайраткері», Ол СССР мәмлекетлик сыйлығының лауреаты. Соңғы жылларда «Социалистлик мийнеттиң қаҳарманы» атағын алды.

Жазыушының «Әмирдорь», «Ҳаллар дүньясы», «Ақ алтын», «Кепкен ерилер» шығармалары Советлер Союзының китап оқыушыларына белгили. Жазыушының «Ақ алтынлы елдің Ай-султаны» повести, «Шешіуші алым» романы қарақалпақ китап оқыушыларына кеңнен таныс. «Шешіуші алым» романының биринши китабы 1940-жылы, екінши китабы 1947-жылы шықты.

Романда тийкарынан революциядан алдыңғы жыллары 1915—1920-жыллар ғақиялары сүфретлеген. Онда революция алдындағы түркмөн халқының өмири, революциялық гүрес, түркмөн жеринде совет властының орнауы, массаның сана-сезиминиң кең-кемнен ойна баруы сөз етилген.

Мугаллим лекциясында усыған усаған ғақиялар сүфретлеген қарақалпақ әдебиятынан да ҳәм басқа да халықлар әдебиятларында бар шығармалардың атлары атап өтсе болады.

Совет әдебиятының жер жүзилик данқы ҳәм әҳмийети

Мугаллим бул теманы өтпестен бұрын төмендегисе 5—7 минут гүрриң өткереди. Қарақалпақ совет әдебиятының дәуирлерге бөлинушлерин ким айтып береді? Хәр бир тарийхый дәуирдеги әдебият майданында хызмет еткен жазыушылардың атларын айтып бере аласыздар ма? Қарақалпақ совет әдебиятында қандай поэмалар, қандай повестьлер, қандай романлар бар? Тууысқан халықлар әдебиятынан қандай жазыушыларды өттик ҳәм олардың қандай шығармалары бар? Олардан кимлер қандай шығармалар оқыды?

Бул сорауларға мугаллим дурыс жууап алыуға кеңіл бөлиўи керек. Оқыушылар менен гүрриң биринши гезекте қарақалпақ совет әдебиятын жуўмақлауға, екіншиден улымға совет әдебиятын оқыушылардың көз алдында елеслетіуіге бағдарлануы тийис. Соң совет әдебиятының дүнья жүзилик әҳмийети ҳақындағы лекциясына кирисиў керек. Сонда ғана оқыушылардың көз алдында қарақалпақ совет әдебиятындай хәр бир миллий әдебиятлардан жыйналған алтын хорынның дүнья жүзилик әҳмийети көрinedi.

Мугаллим бул темадағы өзиниң лекциясын тийкарынан төмендегидей планда қурыў керек.

1. Советлер Союзы халықларының әдебиятының дүньядағы оғары идеялы, жоқары гуманизмди жырлаушы формасы болса да миллетлик, мазмун бойынша социалистлик, әдебият дүньялы.

2. Советлер Союзы халықларының әдебиятының дүнья жүзи халықларының сүйип оқытуғынлығы, сол себепли, кең таралымы. Ең ири жазыушылардың шығармаларына дүнья жүзилик қызығыншылық.

3. Советлер союзы халықларының әдебиятының дүньядағы прогресслик характердеги әдебиятларды баслаушы күшке айланыуы. Және де бул әдебиятты дүньялық прогресстин мойындығы.

4. Социалистлик реализм методынның әдебиятта бирден бир азыппаз метод екенлигин дәлиллей.

МАЗМУНЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ.

ОРТА МЕКТЕПТЕ ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мектептегі оқыту жолдарының қатарында әдебиет пәнінің орны	1
Әдебиетті оқыту методикасының ғылыми жол екендігі. Оның өзінше	2
тін өзгешеліктері және тияқарғы ізерттеу объекті	3
Әдебиетті оқыту методикасының басқа ғылымдармен байланысы . .	4
Методикалық нұсқалар	5
Қарақалпақ совет мектептерінде әдебиетті оқытудың методикасы	6
тарихымен	7
Орта мектептерде әдебиетті оқытудың жолдары	8

ЕКІНШІ БӨЛІМ

IV — VII КЛАССЛАРДА ӘДЕБИЯТТЫ ОҚЫТУ

Жұмысты жоспарлау	9
Кіріспені жеткізу	10
Әдебиетті оқыту	11
Әдебиет шығармаларының мазмұнын өзгертпеу және бақылау	12
Әдебиет шығармаларын талдау	13

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ЖОҒАРҒЫ КЛАССЛАРДА ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ СИСТЕМАЛЫ КУРСЫН ОҚЫТУ МЕТОДИКАСЫ

Курстың мақсаттары, құрылымы және мазмұны	14
а) Общаралық темаларды өту	15
б) Жазба жұмысының білімділігін үйрену	16
в) Көркем шығармаларды оқыту, түсіндіру және талдау мәселелері . .	17
г) Лырикалық шығармаларды мектепте оқытудың жолдары	18
д) Әдебиет теориялық білім берілу мәселелері	19

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ.

ӘДЕБИЯТ ТАРИХЫН КУРСЫН ТИЯҚАРҒЫ БӨЛІМДЕРІ

а) VIII класс үшін материалдар	20
б) IX класс үшін материалдар	21
в) X класс үшін материалдар	22
г) Тұрғын халықтар әдебиеті	23